

**МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС
«НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ
1941 – 1945 РОКІВ»**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

**ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ МЕРИДІАН
ЕЛЕКТРОННИЙ НАУКОВИЙ ФАХОВИЙ ЖУРНАЛ**

Випуск № 1 (7)

**м. Київ
2015**

УДК 355.48(430:47)

Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 1 (7) / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», Ін-т історії України НАН України. – К., 2015. – 150 с.

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,

П. Махцевіч (Польща), І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Т.В. Губань (коректор), О.В. Спасіченко (коректор),

С.В. Нікітіна (верстка), А.Ф. Малород (комп'ютерний набір)

Згідно рішення Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України електронний науковий фаховий журнал «Військово-історичний меридіан» визнано фаховим виданням у галузі історичних наук (наказ № 793 від 4 липня 2014 р.)

Затверджено до друку вченою радою Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», протокол № 4 від 24 березня 2015 р., та вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 3 від 26 березня 2015 р.

© Меморіальний комплекс «Національний музей історії
Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»

© Автори статей

ЗМІСТ

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО	5
Володимир СІРОПОЛ ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМ МЕДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941 – 1945 рр.)	5
Василь УХАЧ «З ВІРОЮ І НАДІЄЮ В СЕРЦІ». ПОХІДНІ ГРУПИ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ НА ВЕЛИКІЙ УКРАЇНІ (1941 – 1943 рр.): СУЧАСНИЙ ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС	17
УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	31
Андрій ЛИСЕНКО ДЕЯКІ ТАКТИЧНІ ПРИЙОМИ ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ УКРАЇНСЬКИХ ПОВСТАНСЬКИХ ФОРМУВАНЬ У ХОДІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1918 – 1919 рр.	31
ГРАНІ ВІЙНИ	39
Валерій ЧЕРНЯВСЬКИЙ РАДЯНСЬКА ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ ЧАСІВ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 рр.: МЕТА, СТРУКТУРА І ТЕХНОЛОГІЯ ГЕРОЇКО-ПАТРІОТИЧНОГО ДИСКУРСУ	39
Віра ФОМІНА ПЕРЕМОГА БЕЗ ПАФОСУ: ДОЛІ ПОЛОНЕНИХ КОМАНДУВАЧІВ АРМІЙ	48
РЕАЛІЇ ПОВОЄННОЇ ДОБИ	74
Олександр КАЛІНІЧЕНКО ПРИКЛАД СТВОРЕННЯ ТУРЕЦЬКОГО ПІДВОДНОГО ФЛОТУ ЯК ЗРАЗОК ДЛЯ НАСЛІДУВАННЯ ВМС УКРАЇНИ	74
ДО ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВОЇ СИМВОЛІКИ	82
Виктор КАРПОВ ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ВОЕННОЇ СИМВОЛІКИ УКРАЇНИ	82

СТОРИНКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ	94
Степан БОРЧУК «УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ» – ДРУГА СПРОБА ПІДГОТОВКИ (1944 – 1947 рр.)	94
НАУКА В МУЗЕЇ	106
Тетяна ПШЕНИЧНА АНАЛІЗ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКОЇ РОБОТИ ЗІ ВСТАНОВЛЕННЯ ДОЛЬ ЗАГИБЛИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ВИЯВЛЕННЯ ДОКУМЕНТІВ ПРО ЗАГИБЕЛЬ ЗА 2014 р. В НАЦІОНАЛЬНОМУ МУЗЕЇ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 РОКІВ	106
Володимир РУГАЛЬ МАТЕРІАЛИ ЗАГИБЛИХ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ПОШУКОВОЇ РОБОТИ ЗА ЗАПИТАМИ ВІД НАСЕЛЕННЯ – ДЖЕРЕЛО КОМПЛЕКТУВАННЯ ФОНДІВ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 РОКІВ	127
ОСВІТНЬО-ПОПУЛЯРИЗАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В СВІТІ	136
Людмила РИБЧЕНКО ОГЛЯД СУЧАСНИХ ОСВІТНІХ ПРОГРАМ ПОЛЬЩІ З НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ	136
РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	143
Олександр ЛИСЕНКО, Михайло КУНИЦЬКИЙ «ПРО ВСЕ НАЙБІЛЬШ ЗНАЧУЩЕ І ЗНАЧИМЕ...»	143
НАШІ АВТОРИ	148

УДК 930.1:[355:61]«1941/1945»

© *Володимир СІРОПОЛ*

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМ МЕДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941 – 1945 рр.)

Систематизовано основні публікації, що виходили на шпальтах «Военно-медичного журналу» і були присвячені проблематиці медичного забезпечення за час функціонування журналу від 1941 до 2012 рр., проведено їхню бібліографічну систематизацію; проаналізовано наукові дискусії учених на сторінках часопису; простежено еволюцію поглядів у межах проблем радянської військової медицини 1941 – 1945 рр.; визначено найбільш пріоритетні напрями в дослідженнях на шпальтах видання; представлено тенденції розвитку радянської та сучасної історіографії на сторінках «Военно-медичного журналу» на різних етапах його виходу у світ.

Ключові слова: Червона армія, Велика Вітчизняна війна, історіографія, військова медицина, медичне забезпечення, «Военно-медичний журнал», епідеміологія, польова хірургія, польова терапія, санітарія.

(Закінчення)

У першій половині 1980-х рр. простежується актуалізація медичних тем, зокрема різних видів поранень та спеціалізованої медичної допомоги. Вагомий внесок у популяризацію цієї тематики зробили В. Бабін, В. Волков, В. Шиляєв, М. Костров та ін. [3 – 7; 36]. На тлі дослідження специфічних напрямів у системі медичного забезпечення вагоме місце посіли питання про військову хірургію, терапію, військову гігієну та епідеміологію. Характерною рисою праць цього сегменту став аналіз головних досягнень і труднощів, з якими зіткнулися медики в ході Великої Вітчизняної війни. У них визначено вузлові моменти та етапи становлення військової хірургії й терапії. Гігієністи вказували на недостатність методологічної бази лабораторних досліджень. Ці та інші аспекти розглядаються в статтях Т. Позивая, В. Агафонова, П. Курпіти, М. Молчанова, Ф. Комарова та інших авторів [52; 1; 2; 42; 35].

Значна увага на сторінках журналу приділялася питанням евакуаційних можливостей транспортної системи в ході етапування поранених і хворих

бійців. Саме в цей час радянська історіографія поповнилася публікаціями, у яких визначено місце авіації у транспортуванні поранених і хворих бійців, що, на переконання Я. Дівіна та Г. Шерешкова, на початку війни не використовувалася на повну потужність [24]. Ф. Іванькович, Г. Барановський, Г. Капітонов та О. Ходорков у своїх працях простежили особливості транспортування поранених залізничним і морським транспортом. Однак фрагментарність залучених відомостей у цих текстах визначила обмежений характер публікацій, що завадило дослідникам зробити ґрунтовні висновки [31; 8; 9; 65].

Заслугою журналу є розробка тематики матеріального та медикаментозного забезпечення, що популяризувалася в радянській історіографії саме в цей період. У цій спеціалізованій ніші публікують свої статті В. Тюрін, К. Тіманьков, О. Воронков, Є. Борисова, О. Степанова, В. Лапін та ін. [63; 63; 13; 43 – 45]. У статтях характеризуються види майна та шляхи їхнього постачання медичними й інтендантськими службами діючої армії на різних ділянках фронту.

Значний інтерес для науковців становила діяльність військових шпиталів на всіх етапах евакуації. Іманентною ознакою багатьох публікацій у цій тематичній ніші стали історико-партійні акценти й сюжети, а також героїзація життя військових медиків, що особливо яскраво виявилось у статтях Д. Кувшинського, Ф. Сатрапінського, М. Кузьміна, І. Юрова, В. Бородіна та ін. [39; 53; 54; 41; 70; 14].

Із приходом до влади Л. Брежнєва домінуючою у публікаціях стала провідна роль Комуністичної партії в налагодженні роботи медичних служб Збройних сил. На сторінках «ВМЖ» з'являється чимало матеріалів, у яких партійні органи виступають окремим об'єктом дослідження, а внесок медиків у боротьбу з ворогом відсувається на периферію. Типовими зразками таких текстів є повідомлення О. Бережняка, В. Гаценка, К. Федорова, П. Ісаєва та Д. Кузнецова [40; 17; 64; 32]. Лише окремі статті М. Яковлева, М. Іванова, Я. Капилевича, В. Селіванова, Є. Селіванова, С. Білого, Г. Шерешевського були менш пронизані ідеологічними штампами й увага в них концентрувалася на головних здобутках і характерних недоліках, притаманних діяльності військових лікувальних установ у 1941 – 1945 рр. [72; 29; 30; 33; 56; 57; 12; 69].

З другої половини 1980-х рр. можна констатувати поживлення дослідження проблем медичного забезпечення на українських фронтах. Серед перших досліджень, що стосувалися питань медичного забезпечення радянських військ під час визволення України, – публікація О. Лобастова та Л. Зільберберга [47]. Проблематика шпитальних баз у бойових операціях, що панувала в працях 1960 – 1970-х рр., поступово відходить на задній план. Водночас починають активно досліджуватися питання про санітарні втрати у Великій Вітчизняній війні. Завдяки зусиллям В. Селіванова, О. Лобастова, І. Чижа, А. Георгієвського, В. Крутова, С. Зюзгіна, В. Пономаренка, В. Цветкова, Л. Зильберберга та В. Чмутова цей важливий сегмент наукового пошуку зі спорадичних екскурсів перетворився на важливий вектор наукових студій [19 – 21; 28; 34; 46; 48 – 50]. Така актуалізація цього питання, на нашу думку, викликана зняттям табу на окремі

теми військової історії, полегшенням доступу до архівосховищ і демократизацією радянського суспільства, що розпочалася з другої половини 80-х рр. ХХ ст. Ці процеси заклали початок новітнього етапу історієписання. На початку 1989 р. виходить знакова стаття А. Георгієвського, В. та Є. Селіванових, які, аналізуючи фундаментальні праці радянської доби, прагнуть критично оцінити надбання «доперебудовної» історіографії, визначити її основні прогалини [18]. Поява такого роду публікацій на сторінках «ВМЖ» засвідчила намагання дослідників зваженіше й об'єктивніше підійти до осягнення місця та ролі медичної служби Червоної армії в боротьбі проти агресорів. Тогочасним статтям притаманне суттєве розширення джерельної бази, що дало змогу дослідникам глибше розглянути особливості медичного забезпечення. Так, у матеріалах С. Белова, О. Шевцова, О. Яковлева та М. Войтенка на основі нових архівних документів з'ясовано причини невдач і недоліків у діяльності медичної служби радянських Збройних сил [10; 11; 67; 71; 16].

Однак, незважаючи на спроби змін методологічних орієнтирів наприкінці 1980-х рр. і зняття табу на окремі сюжети з історії військової медицини, партія все ще мала вплив на формування дискурсу в цій галузі фундаментальних знань. Одним із проявів цієї історіографічної традиції залишалися романтизація, глорифікація і героїзація подій воєнної доби. Загалом у післявоєнний період «ВМЖ» став справжньою ареною апробації наукових напрацювань з історії військової медицини на досвіді подій Великої Вітчизняної війни. Матеріали часопису слугували підґрунтям для написання низки монографій та дисертацій, які вводили до наукового обігу потужний масив джерел і сприяли виведенню досліджень у цьому тематичному полі на новий рівень.

Розпад Радянського Союзу позначився на всьому суспільному житті країн пострадянського простору, зокрема й на науковій сфері. Власне, з 1991 р. розпочинається новітній етап в історієписанні. Нову якість матеріалів, оприлюднених на сторінках журналу в 1990-ті рр., забезпечили трансформація методологічних підходів, оновлення дослідницького інструментарію, введення до наукового обігу ще не вивчених джерельних пластів. Зокрема, учені за рахунок значного розширення джерельної бази й використання нових методичних прийомів, особливо в питанні обробки та аналізу статистичної інформації, встановили невідповідність даних у працях радянської доби та заявили про критичний підхід до вивчення цієї теми. Яскраво ілюструють ситуацію, що склалася, статті В. Крутова, С. Зюзгіна, В. Пономаренка, В. Цветкова, у яких простежується дублювання в офіційних документах, що створювало вкрай несприятливе поле для об'єктивного визначення показників втрат [37; 38]. Водночас спостерігалася певна відмінність у підрахунках санітарних втрат, власне, у самих дослідників, що пояснюється застосуванням різних методик обчислення.

Докорінними змінами в підходах і поглядах позначені й інші тематичні блоки. Прикладом може слугувати військово-епідеміологічна проблематика. Так,

Р. Тарарін ставить під сумнів позицію офіційної радянської науки, адепти якої в унісон стверджували, що епідемії в Червоній армії та на Військово-морському флоті в роки війни ніколи не зривали виконання бойових завдань [61]. В. Селіванов у своїх статтях довів, що поява нових форм і методів боротьби з інфекційними хворобами не змогла вирішити проблеми, які виникали в ході медичного забезпечення [55; 58; 59]. Науковці почали сміливіше писати про недоліки в діяльності медично-санітарних служб на різних рівнях. У полі наукової критики опинилися організаційні аспекти медичного обслуговування армії. Такий погляд, що формується в дослідженнях із військової епідеміології, поволі набуває домінуючого рівня в питаннях медичної освіти, надання медичної допомоги жінкам. Визначаючи особливості освітніх процесів у роки війни, дослідники стверджують, що система вдосконалення та спеціалізації військово-медичних кадрів так і не була сформована, а та, що існувала, була далекою від оптимальної. Такий погляд відображений у низці статей, серед яких варто виокремити публікації Е. Жилияєва, Г. Лобанова та В. Палкіна, В. Селіванова, П. Гладких та ін. [25 – 27; 23]. У цих статтях висвітлюється нове бачення системи медичного забезпечення радянських військ, процес наукового оформлення окремих складників медичної служби, еволюція ставлення партійного керівництва та окремих організаторів до проблем військової медицини 1941 – 1945 рр. У праці Л. Циганкової та Ю. Цвельова поняття «психологічна невідповідність керівного складу» стосовно медичного забезпечення бійців-жінок наповнюється реальним змістом, що рельєфно демонструє ставлення до цього контингенту військовослужбовців радянських Збройних сил [66].

Водночас на сучасному етапі в журналі трапляються тексти, які базуються лише на наукових здобутках попередників, повторюють окремі положення й висновки провідних фахівців у цій галузі ще з радянської доби. Та не вони визначають нинішнє обличчя видання.

Абсолютно нового рівня в сучасну епоху на сторінках журналу набуло опрацювання питань медичного забезпечення іноземних військовополонених та інтернованих. Ця тематика представлена кількома публікаціями, чільне місце серед яких належить статтям А. Будка, Б. Нахапетова, В. Томілова й Г. Грибовської [15; 51]. Дослідники значно розширили спектр проблем військової медицини, заповнюючи прогалини у вивченні загального стану медичної служби, а також маловідомих епізодів, зокрема пов'язаних із діяльністю медичних служб таборів для військових бранців на території СРСР.

До традиційної тематики «ВМЖ» належало дослідження функціонування шпитальних баз. Маневрування ними розкривається головним чином на прикладах медичного забезпечення бойових операцій на завершальній стадії війни. Новим у сучасних публікаціях дослідників є прагнення з'ясувати справжні причини недоліків, здебільшого викликані неправильними підходами до планування, що мало вирішальне значення для всього стану медичної служби в тій чи в іншій бойовій операції. У статтях В. Селіванова подана об'єктивна оцінка реальної

ситуації з плануванням лікувально-евакуаційних заходів, характеризуються негативні моменти, що мали місце в операції «Багратіон» [55; 58].

Нинішній стан наукових досліджень характеризується зменшенням актуальності історії медичного забезпечення в роки Великої Вітчизняної війни серед учених. Кількість статей із цієї тематики у «ВМЖ» ледве сягає 80, а в радянські часи за такий само проміжок часу їх налічувалося понад 300. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. зникає зі сторінок видання проблема медикаментозного та матеріального забезпечення радянських військ у 1941 – 1945 рр. Падає популярність сюжетів із військово-польової хірургії і терапії. Загалом початок ХХІ ст. відзначається спадом у висвітленні проблем військової медицини періоду Великої Вітчизняної війни. За останні роки журнал опублікував лише кілька статей у межах цієї теми, серед яких вартісними слід вважати матеріали С. Сушильникова, О. Шелепова та П. Гладких [60; 68; 22].

Очевидно, ці зміни пояснюються посиленою зацікавленістю читачів іншими збройними (зокрема, й локальними) конфліктами та відсутністю офіційного ідеологічного впливу на редакцію видання.

Підсумовуючи вищевказане, хотілося б зазначити, що матеріали, розміщені на сторінках журналу, висвітлювали широкий спектр проблем медичного забезпечення Червоної армії, аналіз яких у зазначений період дав змогу з'ясувати основні вектори військово-медичної доктрини, простежити їхню еволюцію, встановити її причини, мотивацію, характер, зміст і наслідки. Публікації «ВМЖ» можна поділити на дві умовні групи. Першій властиві проблеми, які були незмінними впродовж усього радянського періоду та сучасної доби. Серед них традиційно актуальною залишалася проблема маневрування засобами медичної служби Червоної армії. Другу групу характеризують проблеми, розробка або зникнення яких було притаманним лише для певного періоду. Так, під час війни найбільшої актуальності набули питання, пов'язані з пошуком оптимальних варіантів організації медичних заходів у практичній площині. Ці зусилля супроводжувалися помилковими рішеннями, однак, зрештою, увінчалися створенням ефективної системи медичного забезпечення РСЧА. Післявоєнний період, а саме 50 – 70-ті рр. ХХ ст., характеризуються здебільшого значними досягненнями в дослідженні стану шпитальних баз і забезпеченості їх ліжко-місцями. Це питання залишалось досить гострим упродовж усієї війни, у зв'язку з чим потребувало глибокої розробки. Ідеологічний диктат у радянську добу поставив фахівців історії медицини в певні рамки та змусив їх лишити поза увагою проблему санітарних втрат. Лише зміна курсу радянського керівництва у другій половині 80-х рр. ХХ ст. дала змогу науковцям неупереджено й критично підійти до розробки проблеми санітарних втрат. На сучасному етапі завдяки новітнім дослідницьким методикам ці та інші аспекти військової медицини набули якісно нового рівня наукових інтерпретацій.

Тематична палітра публікацій «ВМЖ» була різноманітною. До найбільш розроблених на всіх етапах існування журналу належала проблематика лікувально-

евакуаційного забезпечення, військова хірургія, терапія, епідеміологія, гігієна, реабілітаційні заходи. Однією з несучих конструкцій радянської концепції Великої Вітчизняної війни стала апологетика ролі Комуністичної партії, а також формування героїзовано-глорифікаційного образу радянських Збройних сил, у тому числі й медичних працівників. Характерною для всіх праць радянської доби була їхня виразна ідейна та політична заангажованість. Апогей «розквіту» цього явища припадав на другу половину 1970-х рр.

Аналіз спектра проблем та сюжетів публікацій «ВМЖ» дав змогу виявити недостатньо розроблені напрями та характерні особливості наукового пошуку. Однією з особливостей є те, що науковців як у радянський час, так і в сучасний період здебільшого цікавила завершальна фаза війни. Медичне забезпечення Червоної армії під час перших сутичок із ворогом з відомих причин фактично залишилося без належного опрацювання. Більш ґрунтовно оборонної фази війни автори торкаються, починаючи з Московської битви. Причиною таких прогалин у дослідженнях є відсутність достатньої джерельної бази в архівних установах, а в радянську добу – ще й табу на критичне трактування невдач 1941 – 1942 рр. Якщо брати до уваги фронтову приналежність, то найглибше розкрита діяльність медичних служб Ленінградського та Білоруського фронтів. Недостатньо дослідженим залишилося медичне забезпечення Українських фронтів, особливо під час визволення стратегічних центрів України 1944 р., таких як Київ, Харків та ін. Виняток становлять статті, у яких реконструюються оборонні бої під Севастополем, Одесою, а також Східно-Карпатська, Львівсько-Сандомирська та Кіровоградська стратегічні наступальні операції. Указані лакуни створюють дослідницьке поле для плідних наукових пошуків у майбутньому.

Таким чином, «ВМЖ» був і залишається одним із провідних фахових видань у галузі військової медицини. Публікації історичного змісту стали вагомим внеском у розробку проблематики Великої Вітчизняної війни й утворили вагомий пласт, у якому міститься низка наукових відкриттів, узагальнення нагромадженого досвіду лікування й реабілітації радянських воїнів, що мало неоціненне практичне значення. Оскільки аналіз публікацій в одному спеціалізованому періодичному виданні не може забезпечити висвітлення всіх аспектів теми, існує потреба в комплексній історіографічній характеристиці напрацювань вітчизняних учених на основі наукової продукції різних жанрів, що дасть змогу ширше узагальнити наукові здобутки і врахувати помилки й недоліки, що мали місце в минулому.

Джерела та література:

1. Агафонов В.И. Опыт противэпидемической защиты войск в годы Великой Отечественной войны / В.И. Агафонов, В.С. Перепелкин // Военно-медицинский журнал. – 1985. – № 5. – С. 46 – 50.
2. Агафонов В.И. Опыт противэпидемической работы в годы войны и его значение в современных условиях / В.И. Агафонов, В.С. Перепелкин // Военно-медицинский журнал. – 1980. – № 5. – С. 57 – 60.

3. Бабин В.П. Из опыта организации лечения легкораненых в медико-санитарном батальоне механизированного корпуса в годы Великой Отечественной войны / В.П. Бабин // Военно-медицинский журнал. – 1981. – № 6. – С. 73 – 74.
4. Бабин В.П. Медики 554-го медико-санитарного батальона в битве за Днепр / В.П. Бабин // Военно-медицинский журнал. – 1983. – № 10. – С. 63 – 64.
5. Бабин В.П. Некоторые особенности работы медико-санитарного батальона механизированного корпуса в период Великой Отечественной войны / В.П. Бабин // Военно-медицинский журнал. – 1982. – № 2. – С. 74 – 76.
6. Бабин В.П. О травматических повреждениях у лиц летного состава в период Великой Отечественной войны / В.П. Бабин // Военно-медицинский журнал. – 1980. – № 7. – С. 19 – 21; Волков В.В. Военная офтальмология в период Великой Отечественной войны / В.В. Волков, В.Г. Шиляев // Военно-медицинский журнал. – 1980. – № 5. – С. 50 – 53.
7. Барановский Г.Я. Некоторые особенности медицинской эвакуации в Сталинградской битве (К 40-летию Сталинградской битвы) / Г.Я. Барановский, Г.И. Капитонов // Военно-медицинский журнал. – 1983. – № 1. – С. 71 – 74.
8. Барановский Г.Я. Об эвакуации раненых и больных железнодорожным транспортом во время Великой Отечественной войны / Г.Я. Барановский, Г.И. Капитонов // Военно-медицинский журнал. – 1981. – № 3. – С. 9 – 10.
9. Белов С.И. Медики 5-й гвардейской танковой армии в Белорусской наступательной операции (К 45-летию операции) / С.И. Белов // Военно-медицинский журнал. – 1989. – № 8. – С. 63 – 67.
10. Белов С.И. О работе военных медиков 31-й армии в Белорусской операции / С.И. Белов // Военно-медицинский журнал. – 1985. – № 10. – С. 10 – 13.
11. Белый С.Д. О деятельности эвакуационных госпиталей прифронтового тыла в Великую Отечественную войну / С.Д. Белый // Военно-медицинский журнал. – 1975. – № 1. – С. 8 – 9.
12. Борисов Е.Н. Организация медицинского снабжения Красной Армии / Е.Н. Борисов, А.А. Степанов, О.В. Воронков, Л.Д. Рябых // Военно-медицинский журнал. – 1980. – № 5. – С. 61 – 64.
13. Бородин В.Г. Медики Урала на фронте и в тылу в годы Великой Отечественной войны / В.Г. Бородин // Военно-медицинский журнал. – 1975. – № 8. – С. 85 – 86.
14. Будко А.А. Медицинское обслуживание военнопленных в период Сталинградской наступательной операции / А.А. Будко, Г.А. Грибовская // Военно-медицинский журнал. – 2003. – № 2. – С. 67 – 71.
15. Войтенко М.Ф. Цена нечеткого планирования (Из опыта организации медицинского обеспечения 7-й гвардейской армии в Кировоградской наступательной операции) / М.Ф. Войтенко // Военно-медицинский журнал. – 1990. – № 1. – С. 20-23.
16. Гаценко В.М. Эвакогоспитали Северного Кавказа в первый год Великой Отечественной войны / В.М. Гаценко // Военно-медицинский журнал. – 1971. – № 11. – С. 90 – 91.
17. Георгиевский А.С. Задачи историков военной медицины в свете перестройки / А.С. Георгиевский, В.И. Селиванов, Е.Ф. Селиванов // Военно-медицинский журнал. – 1989. – № 2. – С. 71 – 74.
18. Георгиевский А.С. Медицинское обеспечение советских войск в Восточно-Прусской операции / А.С. Георгиевский, О.С. Лобастов // Военно-медицинский журнал. – 1990. – № 5. – С. 49 – 54.
19. Георгиевский А.С. Организация медицинского обеспечения советских войск в оборонительный период Сталинградской битвы (К 45-летию битвы) / А.С. Георгиевский, О.С. Лобастов, Ф.А. Иванькович // Военно-медицинский журнал. – 1987. – № 10. – С. 10 – 15.

20. Георгиевский А.С. Организация медицинского обеспечения советских войск в Сталинградской наступательной операции (К 45-летию Сталинградской битвы) / А.С. Георгиевский, О.С. Лобастов, Ф.А. Иванькович // Военно-медицинский журнал. – 1987. – № 11. – С. 23 – 28.
21. Гладких П.Ф. Медицинская служба Красной Армии в Висло-Одерской стратегической наступательной операции / П.Ф. Гладких // Военно-медицинский журнал – 2010. – № 3. – С. 85 – 89.
22. Гладких П.Ф. О работе медицинской службы военно-воздушных сил в начальный период Великой Отечественной войны / П.Ф. Гладких // Военно-медицинский журнал. – 1994. – № 11. – С. 60 – 63.
23. Дивин Я.Н. Эвакуация раненых и больных воздушным транспортом в годы Великой Отечественной войны / Я.Н. Дивин, Г.М. Шерешков // Военно-медицинский журнал. – 1976. – № 1. – С. 84 – 85.
24. Жилыев Е.Г. Подготовка младших специалистов действующей армии в период Великой Отечественной войны (Сообщение третье) / Е.Г. Жилыев, Г.П. Лобанов, В.В. Палкин // Военно-медицинский журнал. – 2001. – № 5. – С. 59 – 63.
25. Жилыев Е.Г. Подготовка специалистов медицинской службы Красной армии накануне и в период Великой Отечественной войны (Сообщение первое) / Е.Г. Жилыев, Г.П. Лобанов, В.В. Палкин // Военно-медицинский журнал. – 1995. – № 11. – С. 57 – 62.
26. Жилыев Е.Г. Подготовка специалистов медицинской службы Красной армии накануне и в период Великой Отечественной войны (Сообщение второе) / Е.Г. Жилыев, Г.П. Лобанов, В.В. Палкин // Военно-медицинский журнал. – 1996. – № 3. – С. 60 – 67.
27. Зильберберг Л.Б. Потери медицинского состава войск в Великую Отечественную войну / Л.Б. Зильберберг, О.С. Лобастов, В.В. Цветков, В.П. Чмутов // Военно-медицинский журнал. – 1990. – № 2. – С. 20 – 21.
28. Иванов Н.Г. Вклад Военно-медицинской академии имени С.М. Кирова в медицинское обеспечение вооруженных сил во время Великой Отечественной войны / Н.Г. Иванов, В.Н. Румянцев // Военно-медицинский журнал. – 1975. – № 5. – С. 25 – 31.
29. Иванов Н.Г. Деятельность Академии медицинских наук СССР в период Великой Отечественной войны и в первые послевоенные годы / Н.Г. Иванов, А.С. Георгиевский // Военно-медицинский журнал. – 1985. – № 5. – С. 58 – 62.
30. Иванькович Ф.А. Опыт эвакуации раненых и больных военно-санитарными летучками во время Сталинградской битвы (К 40-летию Сталинградской битвы) / Ф.А. Иванькович // Военно-медицинский журнал. – 1983. – № 2. – С. 68 – 70.
31. Исаев П.И. Забота партийных организаций и трудящихся Куйбышевской области о раненых и больных в годы Великой Отечественной войны / П.И. Исаев // Военно-медицинский журнал. – 1974. – № 11. – С. 7 – 8.
32. Капилевич Я.Б. Организация лечения легкораненых / Я.Б. Капилевич // Военно-медицинский журнал. – 1970. – № 5. – С. 64 – 67.
33. Комаров Ф.И. Основные итоги и уроки медицинского обеспечения советской армии в годы Великой Отечественной войны / Ф.И. Комаров, О.С. Лобастов // Военно-медицинский журнал. – 1990. – № 5. – С. 3 – 20.
34. Комаров Ф.И. Советская военная медицина в Великой Отечественной войне / Ф.И. Комаров // Военно-медицинский журнал. – 1985. – № 5. – С. 10 – 15.
35. Костров Н.И. Опыт советской военной отоларингологии в Великой Отечественной войне / Н.И. Костров // Военно-медицинский журнал. – 1980. – № 8. – С. 17 – 19.
36. Крутов В.С. Особенности организации медицинского обеспечения городского боя (По опыту оборонительных боевых действий в Сталинграде 13.9 – 18.11.1942 г.) / В.С. Крутов, Ф.А. Иванькович // Военно-медицинский журнал. – 1996. – № 5. – С. 61 – 63.

37. Крутов В.С. Роль медицинской службы в восполнении боевых потерь в личном составе в годы войны / В.С. Крутов, С.Л. Зюзгин, В.Н. Пономаренко, В.В. Цветков // Военно-медицинский журнал. – 1995. – № 4. – С. 4 – 7.
38. Кувшинский Д.Д. Героический подвиг военных медиков в годы Великой Отечественной войны / Д.Д. Кувшинский // Военно-медицинский журнал. – 1965. – № 4. – С. 3 – 9.
39. Кузнецов Д.Н. Партийно-политическая работа в госпиталях в годы Великой Отечественной войны / Д.Н. Кузнецов, А.П. Бережняк // Военно-медицинский журнал. – 1975. – № 2. – С. 7 – 11.
40. Кузьмин М.К. Мужество и героизм медицинских работников / М.К. Кузьмин // Военно-медицинский журнал. – 1980. – № 5. – С. 65 – 68.
41. Курпита П.Н. Особенности санитарно-гигиенического обеспечения на фронте и в тылу / П.Н. Курпита // Военно-медицинский журнал. – 1980. – № 5. – С. 54 – 57.
42. Лапин В.П. Медицинское снабжение во время Сталинградской битвы / В.П. Лапин // Военно-медицинский журнал. – 1987. – № 10. – С. 15 – 18.
43. Лапин В.П. Медицинское снабжение войск во время битвы на Курской дуге / В.П. Лапин // Военно-медицинский журнал. – 1988. – № 7. – С. 16 – 18.
44. Лапин В.П. Организация медицинского снабжения войск в Белорусской операции / В.П. Лапин // Военно-медицинский журнал. – 1989. – № 7. – С. 10 – 13.
45. Лобастов О.С. Медицинское обеспечение Балатонской оборонительной операции / О.С. Лобастов // Военно-медицинский журнал. – 1990. – № 3. – С. 20 – 24.
46. Лобастов О.С. Медицинское обеспечение войск в Львовско-Сандомирской наступательной операции / О.С. Лобастов, Л.Б. Зильберберг // Военно-медицинский журнал. – 1989. – № 8. – С. 59 – 63.
47. Лобастов О.С. Медицинское обеспечение советских войск в Курской наступательной операции / О.С. Лобастов, В.А. Голосов // Военно-медицинский журнал. – 1988. – № 7. – С. 11 – 15.
48. Лобастов О.С. Медицинское обеспечение советских войск в Курской оборонительной операции / О.С. Лобастов, В.А. Голосов // Военно-медицинский журнал. – 1988. – № 6. – С. 12 – 17.
49. Лобастов О.С. Некоторые вопросы комплектования личного состава медицинской службы в ходе Великой Отечественной войны / О.С. Лобастов, В.В. Цветков, Л.Б. Зильберберг, В.П. Чмутов // Военно-медицинский журнал. – 1990. – № 6. – С. 7 – 9.
50. Нахапетов Б.А. Некоторые вопросы истории организации медицинской помощи в советских лагерях для военнопленных / Б.А. Нахапетов // Военно-медицинский журнал. – 1995. – № 3. – С. 71 – 74.
51. Позывай Т.Т. Организация противэпидемической защиты войск на Западном (3-м Белорусском) фронте / Т.Т. Позывай // Военно-медицинский журнал. – 1980. – № 8. – С. 20 – 21.
52. Сатрапинский Ф.В. Медики – полные кавалеры ордена Славы / Ф.В. Сатрапинский // Военно-медицинский журнал. – 1973. – № 2. – С. 13 – 19.
53. Сатрапинский Ф.В. Увековечивание подвигов военных медиков, погибших в годы Великой Отечественной войны / Ф.В. Сатрапинский // Военно-медицинский журнал. – 1970. – № 6. – С. 19 – 24.
54. Селиванов В.Е. Некоторые вопросы медицинского обеспечения войск в завершающий период Великой Отечественной войны / В.Е. Селиванов, Е.Ф. Селиванов // Военно-медицинский журнал. – 1995. – № 2. – С. 4 – 8.
55. Селиванов В.И. Деятельность эвакуационных госпиталей тыла страны в Великую Отечественную войну / В.И. Селиванов, Е.Ф. Селиванов // Военно-медицинский журнал. – 1974. – № 7. – С. 15 – 19.

56. Селиванов В.И. Организация восстановительного лечения раненых и больных в ГБТС во время Великой Отечественной войны / В.И. Селиванов // Военно-медицинский журнал. – 1979. – № 11. – С. 74 – 75.
57. Селиванов В.И. Организация медицинского обеспечения войск в Белорусской наступательной операции (К 50-летию операции) / В.И. Селиванов // Военно-медицинский журнал. – 1994. – № 8. – С. 60 – 64.
58. Селиванов В.И. Организация медицинского обеспечения войск в контрнаступлении под Москвой / В.И. Селиванов, В.А. Вишневский // Военно-медицинский журнал. – 1992. – № 1. – С. 47 – 49.
59. Сушильников С.И. К вопросу об организации медицинского обеспечения войск Красной Армии при обороне морского побережья в годы Великой Отечественной войны / С.И. Сушильников // Военно-медицинский журнал. – 2012 – № 9. – С. 75 – 76.
60. Тарарин Р.А. К вопросу обобщения опыта военных эпидемиологов в годы Великой Отечественной войны / Р.А. Тарарин // Военно-медицинский журнал. – 1995. – № 9. – С. 58 – 60.
61. Тиманьков К.Д. Медицинское снабжение в годы войны / К.Д. Тиманьков // Военно-медицинский журнал. – 1970. – № 5. – С. 29 – 33.
62. Тюрин В.Г. Медицинское снабжении армии и флота в годы войны / В.Г. Тюрин, А.И. Дмитренко, В.П. Бирюков // Военно-медицинский журнал. – 1985. – № 5. – С. 54 – 57.
63. Федоров К.В. Партийная забота о высокой эффективности медицинского обеспечения войск в годы Великой Отечественной войны / К.В. Федоров // Военно-медицинский журнал. – 1975. – № 5. – С. 17 – 20.
64. Ходорков Л.А. Лечебно-эвакуационное обеспечение Красной Армии в Великую Отечественную войну / В.А. Ходорков // Военно-медицинский журнал. – 1970. – № 5. – С. 15 – 19.
65. Цвелев Ю.В. Организация медицинской помощи женщинам в действующей армии в 1941 – 1945 гг. / Ю.В. Цвелев, Л.А. Цыганкова // Военно-медицинский журнал. – 1995. – № 9. – С. 60 – 66.
66. Шевцов О.С. Организация медицинского обеспечения советских войск в Висло-Одерской операции / О.С. Шевцов // Военно-медицинский журнал. – 1990. – № 3. – С. 16 – 20.
67. Шелепов А.М. Уроки организации медицинского обеспечения в ходе Московской битвы / А.М. Шелепов, О.А. Крючков // Военно-медицинский журнал. – 2011. – № 12. – С. 57 – 59.
68. Шерешевский Г.М. Куйбышевский госпиталь в годы Великой Отечественной войны / Г.М. Шерешевский // Военно-медицинский журнал. – 1975. – № 3. – С. 82 – 83.
69. Юров И.А. Героизм и самоотверженный труд военных медиков в годы Великой Отечественной войны / И.А. Юров // Военно-медицинский журнал. – 1975. – № 5. – С. 20 – 25.
70. Яковлев А.В. Медицинское обеспечение советских войск в Будапештской операции / А.В. Яковлев // Военно-медицинский журнал. – 1990. – № 2. – С. 11 – 16.
71. Яковлев Н.А. Орденоносные полевые подвижные госпитали / Н.А. Яковлев, М.И. Иванова // Военно-медицинский журнал. – 1965. – № 5. – С. 3 – 7.

© Владимир СИРОПОЛ

ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМ ВОЕННОЙ МЕДИЦИНЫ СОВЕТСКИХ ВОЙСК В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ (1941 – 1945 гг.)

Систематизированы основные публикации, выходившие на страницах «Военно-медицинского журнала», посвященные проблематике медицинского обеспечения за время функционирования журнала с 1941 до 2012 гг. Проанализированы научные дискуссии ученых на страницах журнала; прослежена эволюция взглядов в пределах проблем советской военной медицины 1941 – 1945 гг.; определены наиболее приоритетные направления в исследованиях на страницах издания; прослежены тенденции развития советской и современной историографии на страницах «Военно-медицинского журнала» на разных этапах его существования.

Ключевые слова: Красная армия, Великая Отечественная война, историография, военная медицина, медицинское обеспечение, «Военно-медицинский журнал», эпидемиология, полевая хирургия, полевая терапия, санитария.

© Volodymyr SIROPOL

HISTORIOGRAPHY OF MILITARY MEDICINE PROBLEMS OF SOVIET FORCES DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR (1941 – 1945)

The problems highlighted in the journal were of great importance for the development of military medicine historiography during the Great Patriotic War. It is they laid the foundations of the theory of medical provision, which were hereinafter the basic for fundamental researches in the form of theses and monographs. Materials of the authors of publications published in «Military Medical Journal» were characterized by wideness of highlighted problems and are presented with a variety of genre forms. Those were mainly scientific articles, to a lesser extent – fragments of monographs, memoirist works, abstracts notes, letters from the front, conference abstracts etc. Materials published on the pages of the profile periodical edition introduce the history of military medicine in terms of medical support of the army during World War II, show the process of improvement of medical service forces and means of the Red Army during the war, give an idea of urgent problems, mostly intensively developed by scientists, generalize the multifaceted experience of medical institutions participation in the war.

Scientists' discussions have shown that formatting of Red Army soldiers and officers' medical provision into the complex system of the wounded evacuation had long and complex way that was not always supported by scientists in the terms of theoretical and practical medicine.

The journal had an impact on the improvement of the medical service organizational structure. During the war a significant part of the scientists lots of time paid attention of both professionals and the public to the tactical problems during medical support of during warfare. Analysis of the first work made it possible for us to understand that the greatest number of works had practical character, but scientific works which in general have tried to summarize the first experiment took place, the majority of them still account for the final stage of the Great Patriotic War.

Experience generalization in the organization and tactics of this service was an indispensable condition for the formation of a new branch in Soviet military medicine.

It was found that the postwar period is characterized by reduction in publication activity. After the war the problem of beds providing in military hospitals became the most attractive problem from a scientific point of view. This question was particularly actively discussed in the 1960-70s. Changing the main leaders of the Soviet state in the mid-1980s also led to the beginning of changes in the history of military medicine – among scientists the problem of sanitary losses begins to take center stage. Although Party line is still of great importance to the formation of the problematic sphere in terms of military medicine. For example, it is about the influence of the Communist Party on the activities of hospitals. In fact, a new stage in Soviet historiography begins, that qualitatively in a new way began with the collapse of the USSR, in which scientists are trying in a new way to look at the problem of medical care with the involvement of new methodological tools. The problem of highly specialized care, the problems of medical education – is the next thing that scientists of the late 1980s pay attention to. These aspects were more objectively highlighted in the 1990s. Materials with the involvement of disclosed documents enable researchers to come to a better definition of the sanitary losses number. Some soviet scientists' statements of 1960s – 1970s are undetermined.

Keywords: Red Army, soviet Armed forces, Great Patriotic war, historiography, military medicine, medical care, "Military medical journal", epidemiology, surgery, therapy field, sanitation.

УДК 94 (477) «1941/1943»

© *Василь УХАЧ*

**«З ВІРОЮ І НАДІЄЮ В СЕРЦІ».
ПОХІДНІ ГРУПИ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ
НА ВЕЛИКІЙ УКРАЇНІ (1941 – 1943 рр.):
СУЧАСНИЙ ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС**

Аналізується сучасна вітчизняна історіографія діяльності похідних груп ОУН (б) і ОУН (м) на Наддніпрянській Україні в 1941 – 1943 рр. Розкрито бачення сучасними українськими істориками завдань похідних груп, висвітлено етапи та генезис їхньої діяльності, еволюцію ідейних концепцій та програмних положень, досягнень та прорахунків. Наголошено на потребі комплексного, системного аналізу діяльності національних сил руху Опору в роки Другої світової війни, порівняльного аналізу з іншими силами руху Опору. Визначено перелік питань теми, що потребують подальшого вивчення.

Ключові слова: історіографія, рух Опору, ОУН (б), ОУН (м), похідні групи, Наддніпрянська Україна, ідеологія, програма.

Розвій сучасної історичної науки в незалежній Україні відбувається в умовах, коли в національному дискурсі стала можливою свобода історичної думки, створені політичні умови для переосмислення всього контексту історієписання і, що «найважливіше – визначилися перспективи творення сучасних історичних концептів» [1, 24].

У нинішніх умовах маємо підстави говорити про значний поступ вітчизняної історичної науки в розв'язанні складних, вузлових питань національної історії; проте маємо не забувати й про певну кризу в сучасній історіографії, зумовлену насамперед відсутністю глибинних прозрінь і проривів у теоретичній сфері, ігнорування евристичних методологічних прийомів, гіпотез та історіографічних побудов [2, 16].

Очевидним є суспільний запит (зокрема, в науково-популярному плані. – Авт.) на узагальнюючі, системні, об'єктивні, теоретико-методологічно обґрунтовані історичні розвідки, які б стосувалися пріоритетних питань, пов'язаних з етногенезом, формуванням станів та верств українського суспільства, особливостей соціально-економічних відносин, державотворчими процесами, етнополітичними, міжнаціональними, міжконфесійними

відносинами, державотворчими процесами в Україні, взаєминами церкви та держави тощо [1, 27].

Безперечно, з цієї обоими проблемних дослідницьких завдань аж ніяк «не випадає» національно-визвольний рух, особливо періоду Другої світової війни, який в останні 15 – 20 років оформився в самостійний, впливовий, суспільно-політично затребуваний, достатньо суперечливий з погляду палітри наукових студій і зроблених висновків науковий напрям.

Поділяємо позицію дослідника руху Опору М. Слободянюка, який стверджує, що при розмаїтті конкретно-історичних досліджень з історії руху Опору в Україні немає «системності ні в самих цих пошуках, ні в теоретичному осмисленні вже дослідженого» [3, 117]. На сучасному етапі дослідження українського національно-визвольного руху істориком важливо осмислити й простежити закономірності генези визвольного руху в Україні, його компаративістський аналіз з іншими течіями (антинацистською, антибільшовицькою) Опору (в тому числі в окремих європейській країнах), практикуючи при цьому теоретичні узагальнення.

Водночас голова Українського інституту національної пам'яті В. В'ятрович, указуючи на появу низки узагальнюючих праць, наголошує на відсутності монографій, присвячених дослідженню вузлових питань, специфіки визвольного руху [4, 15]. Ці міркування видаються важливими щоразу, коли дослідник визвольного руху береться за перо, аби розкрити будь-який аспект національно-визвольного руху в Україні.

Ми поставили собі за мету здійснити сучасний історіографічний дискурс діяльності похідних груп ОУН (б) та ОУН (м) на Великій Україні в 1941 – 1943 рр., теми, яка (за винятком останнього п'ятнадцятиліття) дещо «випадала» з обоими системного аналізу, мала свого роду статус «другорядної» в переліку актуальних питань визвольного руху періоду Другої світової війни.

Проаналізуємо бачення сучасними істориками завдань похідних груп українських націоналістів, генезис їхньої діяльності, еволюцію ідейних концепцій та програмних положень, досягнень та прорахунків; окреслимо подальші перспективні напрями наукових пошуків.

Хронологічні рамки цього процесу зумовлені тим, що це період найактивнішої фази боротьби націоналістичного українського підпілля на території Великої України.

Окреслену наукову тему доцільно, на нашу думку, періодизувати на два етапи (водночас кожний з періодів містить ряд півперіодів).

Перший етап (1991 – 2004 рр.) характеризується нагромадженням емпіричного матеріалу, достатньо широким використанням наукового доробку зарубіжної української історіографії [5]. Очевидно, що такий стан не давав можливості здійснити об'єктивного, системного аналізу діяльності ОУН (б) та ОУН (м) на Наддніпрянській Україні, залучити нові архівні джерела, а тому характеризувався епізодичністю, «переспівом» уже відомих науковому загалу історичних даних. Другим важливим чинником була діяльність робочої групи

істориків Урядової комісії з вивчення діяльності ОУН та УПА, що продукувало науковий запит на висвітлення діяльності націоналістичних самостійницьких сил на території Великої України й мало як наукове, так і суспільно-політичне значення (важливо було проаналізувати, чи діяльність ОУН, УПА мала всеукраїнський характер, чи концентрувалася на землях, що виступали базою українського національно-визвольного руху (Галичина, Волинь) [6].

Другий етап (2005 – 2015 рр.) зумовлювався суспільно-політичними змінами (Помаранчева революція) та пов'язаними з цим очікуваннями на ефективні реформи, Указом новообраного Президента В. Ющенка про потребу активізації вивчення українського визвольного руху з метою національного примирення; діяльністю створеного Українського інституту національної пам'яті [7; 8]. Щоправда, з 2010 до 2013 рр. простежувалася тенденція до пригальмування на державному рівні «зацікавленості» в цій проблематиці.

Вітчизняні історики досить активно взялися за «засів» цього дослідницького поля, результатом праці якого стала поява окремих дисертаційних досліджень, монографій [9; 10].

Серед істориків, які плідно працюють уділянці окресленої наукової теми, слід назвати О. Дьякову, І. Іванченка, О. Іщука, М. Жилюка, А. Кентія, Н. Ніколаєву, В. Нікольського, А. Русначенка, Б. Чорномаза, Г. Ревегука, М. Слободянюка, О. Ходановича, І. Шахрайчука та Ю. Щура. Особливо слід виокремити запорізького історика Ю. Щура, якому належить чи не єдина спроба історіографічного аналізу проблеми [11].

Ю. Щур оцінює діяльність бандерівської і мельниківської ОУН на Наддніпрянщині в 1941 – 1943 рр. як досить успішну. Історик одним із перших подає періодизацію діяльності ОУН (р) і ОУН (автор не вживає усталеного в історичній науці терміна ОУН (м) (мельниківці)). У діяльності ОУН (р) історик виділяє два етапи. Характерними рисами першого (підготовчого) (червень 1941 – травень 1942 рр.) були: мирне співжиття з окупаційною німецькою владою; потуги продублювати проголошення Акта відновлення української державності; приєднання до революційного націоналістичного крила всіх невдоволених комуністичним режимом (в очах українців Великої України й навіть в уяві низового членства бандерівці виступали як українська самостійницька сила, що «знайшла чи шукає союзу з німцями в боротьбі з більшовизмом»); невідповідність ідеологічних концепцій, програмних постулатів, які з домінуванням ідеї української самостійності містили виразні тенденції винятковості («Україна понад усе», «Україна для українців»; це справляло відштовхувальний ефект); нестійкий характер організаційної сітки, брак конспірації [12, 195]. Характерними рисами другого (підпільного) (травень 1942 – 1943 рр.) етапу були: створення розгалуженої мережі осередків; зміни в ідеології та тактиці ОУН (б); розбудова організаційного, культурного, пропагандистського та військового (терористично-бойового (мав певні особливості та відмінності в Центральних та Південних областях)) напрямів; праця над створенням органів місцевого самоврядування (поставити

німецьку адміністрацію перед «доконаним» фактом організації державницького життя, що, як показала практика життя на окупованих територіях, було більше мріями оунівців, ніж реальністю. – Авт.); масштабною компанією нацистів проти націоналістичного підпілля. Повернення радянського режиму вимальовувало цілком іншу мозаїку національно-визвольної боротьби.

У діяльності похідних груп мельниківського крила Ю. Щур виділяє три періоди: «легальний (червень – грудень 1941 р.); пошук виходу з організаційної кризи в умовах активізації німецьких репресій (січень – липень 1942 р.); період активної боротьби (серпень 1942 – кінець 1943 рр.)» [12, 196]. Слушною видається думка історика про прорахунок мельниківського керівництва сконцентрувати членський «мозок» організації в Києві та на значно слабшу організаційну мережу та базу (на відміну від ОУН (б)). Наддніпрянський вектор Ю. Щур вважає актуальним, вказуючи на генезу світоглядно-ідеологічних, політично-програмних постулатів націоналістичного самостійницького руху, що змусило керівництво обох похідних груп «повернутися обличчям до Сходу» [13, 55 – 56].

Починаючи з літа 1942 р., активізувалася агітаційно-пропагандистська робота з урахуванням зауважень членів наддніпрянських клітин, особливо в сфері етнонаціональної концепції [13, 57]. Дійсно, наслідком розпочатої дискусії стало нове бачення проблеми національних меншин, що в умовах створення УПА дозволило б залучити останніх до визвольної боротьби, а пізніше знайшло відображення в еволюції ідеологічно-програмних положень у рішеннях III Надзвичайного Великого Збору ОУН [14, 236]. Менше уваги Ю. Щур приділив питанням кількісного складу похідних груп, втрат членського активу.

Антигітлерівську діяльність оунівського підпілля в окупованих районах Придніпров'я аналізує В. Гладуш, виділяючи при цьому два напрями роботи – пропагандистсько-роз'яснювальну та створення власних збройних формувань [15, 153]. У 2001 р. на замовлення робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА побачила світ праця історика В. Нікольського. Дослідження вирізняється новизною, бо є першою «ластівкою» з історії діяльності ОУН (б) на Донбасі, ґрунтується на документах архівів Служби безпеки України [16, 4]. Указуючи на першість бандерівського крила, автор цілком слушно зауважує, що боротьба українських самостійницьких сил проти нацистського й більшовицького режимів на території Донбасу «являла собою лише початкові прояви у спробах розгорнути масовий рух Опору окупантам» і спрямовувалася на «гіпотетичне майбутнє», акцентуючи увагу на патріотичній національно-виховній роботі [16, 133].

Період 1999 – 2004 рр. у історієписанні окресленої наукової теми ознаменувався появою регіональних досліджень діяльності похідних груп ОУН. Роботу націоналістичного середовища в Харкові за часів окупації досліджував А. Скоробагатов [17, 81 – 88]. Автор говорить фактично про дві течії в українському русі Опору в Харкові на початковому етапі німецько-радянської війни: «варязької» (представників ОУН (б) і ОУН (м) із Західної України. – Авт.)

та так званої «традиційної української громадськості», представлені місцевими харківськими прибічниками українського націоналізму. Саме «корінна» (місцева) течія, після нацистських репресій, репрезентуватиме націоналістичний самостійницький рух на Харківщині [17, 88]. Діяльність похідних груп ОУН на Дніпропетровщині в роки Другої світової війни вивчав І. Іванченко. Історик зазначає, що оунівські підпільні структури проводили широку роботу з розбудови власних організаційних структур, акцентуючи увагу на створенні органів місцевого управління, національно-просвітницькій, пропагандистській роботі [18]. На різні джерела формування (через просвітницькі організації, родинні зв'язки з місцевим населенням) націоналістичних осередків на Сумщині вказує Г. Іванущенко [19, 172 – 173].

Праця українських патріотів, які пішли з великим піднесенням до наддніпрянських братів, багато в чому залежала від ефективної пропагандистської роботи, що (поза сумнівом) була стрижнем на кожному етапі діяльності похідних груп і від якої значною мірою залежало, чи будуть сприйняті ідеологічні концепції та програмні постулати українського націоналізму. Авторитетний київський дослідник українського визвольного руху І. Патриляк присвятив ряд публікацій саме пропагандистській діяльності українського націоналістичного підпілля в генеральному комісаріаті «Київ» у період 1942 р. на основі документів німецьких спецслужб. Українське націоналістичне підпілля, стверджує історик, було другим за розгалуженістю й кадровою чисельністю після радянського, проте саме оунівську пропаганду нацисти вважали більш шкідливою, ніж пропаганду комуністичного підпілля, мотивуючи це тим, що у випадку переможної війни на Сході, комуністична пропаганда та радянське підпілля будуть швидко нейтралізовані, а от з націоналістичним, пропаганда якого зробила добрий засів у середовищі молоді, інтелігенції, буде важче [20, 22, 25]. Працю структур ОУН в окупованому Києві в 1941 – 1943 рр. досліджує С. Кот. Учений вказує на переваги в діяльності націоналістичного підпілля конструктивної роботи порівняно з деструкцією та дезорганізацією комуністичного [21, 139].

Ідучи на Велику Україну, групи українських самостійників одним із головних напрямів вважали працю з молоддю. Зрештою, цей вектор діяльності був добротно розбудований українськими націоналістами на західноукраїнських землях, що свідчило про відповідний досвід. Сучасні українські історики не оминули й цей сегмент визвольної боротьби. В. Мороз проаналізував діяльність організації української націоналістичної молоді «Січ» у 1941 – 1942 рр. [22, 25 – 26]. Наголосимо, що провід самостійницького руху робив акцент на розбудову саме товариств «Січ», не «Сокола», «Лугу», чи «Пласту», мотивуючи свою позицію популярністю січово-козацької ідеї на Наддніпрянщині та Слобожанщині. Маючи основним завданням мілітарний вишкіл, товариства «Січ» сприяли національно-патріотичному піднесенню молоді та її активному залученню до громадсько-політичного життя [22, 28]. Наукова розвідка О. Іщука та Н. Ніколаєвої розширила хронологічні рамки діяльності молодіжних структур ОУН (б) на території

Східних та Центральних областей України аж до середини 1950-х рр. [23, 5]. За час найбільшої активності самостійницьких сил у Центральній і Східній Україні – період 1941 – 1943 рр. – оунівському підпіллю вдалося «здобути авторитет у молоді, відстоюючи ідею створення незалежної Української держави» [23, 18]. Підкреслимо, що відносно успішна робота здебільшого членів бандерівських похідних груп із молоддю Наддніпрянщини пояснювалася наявністю розробленої спеціальної програми націоналістичного підпілля «Орлик», суть якої полягала в розгортанні пропагандистської діяльності у Східній Україні [12, 198].

В окреслений нами перший період діяльності похідних груп українських націоналістів на східній Україні слід виокремити праці істориків Є. Горбунова, М. Шитюка, Б. Черномаза [24]. Вирізняється новизною дослідження перших двох науковців, присвячене суспільно-політичній та бойовій діяльності націоналістичного підпілля Півдня України в роки німецько-румунської окупації. Виконана також на замовлення робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА монографія стала першим у сучасній вітчизняній історіографії комплексним дослідженням діяльності націоналістичних самостійницьких сил на Півдні України. По-перше, автори амбіційно резюмують, що, на відміну від інших похідних груп, які пішли на Велику Україну, південна група була «найсильнішою», нараховувала до 1 000 осіб (проте ця група була чисельно найменшою серед інших, що пішли на Схід. – Авт.) і «охопила всі області Півдня України»; по-друге, враховуючи південноукраїнську специфіку, оунівські осередки основну увагу концентрували не на національних, соціально-економічних питаннях, а на пропагандистській роботі, викриваючи злочини гітлерівського і сталінського людиноненависницьких режимів, вказуючи на переваги постановня і розбудови незалежної Української держави [25, 13]. У монографії Б. Черномаза (дещо в науково-популярному стилі) розкрито діяльність національно-патріотичного підпілля на Уманщині, зокрема діяльність бандерівських осередків, відділів повстанської армії та підпільних груп і партизанських загонів, які, не будучи підпорядкованими ОУН, співпрацювали з націоналістами [26].

У цілому, незважаючи на насиченість проаналізованих праць фактологічним матеріалом, новизною підходів та оцінок, більшість з них є регіональними дослідженнями, а тому не охоплюють усієї мозаїки праці оунівського підпілля, зв'язків з іншими регіонами, а відсутність компаративістського підходу не дозволила їх авторам окреслити місце в загальноукраїнському русі.

Історієписання заявленої наукової теми не претендувало б на повноту без з'ясування ролі похідних груп в еволюції ідейно-політичних засад ОУН, адже саме на Сході України націоналістичний рух напрацював свої демократичні принципи, став політично толерантним [27, 7]. Окрім уже згадуваної праці Ю. Щура, виокремимо дослідження О. Ходановича [28, 192]. Антилюдське обличчя нацизму, кардинальний перелом у радянсько-німецькій війні, перспектива поновлення більшовицького режиму в Україні сприяли, на думку

вченого, консолідації керівництва ОУН (б) і «прискорили процес перегляду ідеологічної та політичної програм організації», а рішення III Великого Збору ОУН (б) у серпні 1943 р. «унормували» демократичний курс програмних засад національно-визвольної боротьби за самостійну соборну Українську державу.

Події Помаранчевої революції, зусилля Президента України В. Ющенка, які спрямовувалися на об'єктивне вивчення вузлових питань української історії; Указ про об'єктивне висвітлення національно-визвольної боротьби та сприяння національному примиренню; створення Українського інституту національної пам'яті; суспільні очікування громадян на реформування країни були одними з ключових чинників нового етапу вивчення діяльності українських сил руху Опору періоду Другої світової війни на Наддніпрянській Україні.

У 2005 р., після плідної багаторічної праці в архівах, побачила світ праця, уже світлої пам'яті, відомого історика-архівіста А. Кентія – «Збройний чин українських націоналістів. Історико-архівні нариси». Дослідження А. Кентія по праву можна зарахувати до низки тих небагатьох праць, у яких зроблена наукова спроба незаангажованого, об'єктивного висвітлення діяльності українських самостійницьких сил. Звісно, не оминув історик і діяльності похідних груп ОУН, оскільки саме на Великій Україні, констатує вчений, мала «відбутися вирішальна битва» між націоналістично комуністичними ідеологіями» [29, 239]. У цій боротьбі ОУН спіткала невдача, причинами якої, на думку А. Кентія, були: по-перше, сприйняття оунівців місцевим населенням як «перевдягнутих німців, що знають українську мову»; по-друге, представники націоналістичного руху не подали адекватної (з урахуванням реалій Радянської України. – Авт.) програми політичних і соціально-економічних перетворень; по-третє, не зуміли знайти спільної мови з молоддю. Вважаємо останнє твердження вченого недостатньо обґрунтованим, зрештою, думку А. Кентія спростовують дослідження останніх 10 років.

Не менш авторитетним у когорті дослідників національно-визвольного руху українства 30 – 50 рр. ХХ ст. А. Русначенко, який досліджує проблему Сходу в українській революції середини ХХ ст. «Зрозуміти Схід і залучити до боротьби за УССД» було, на думку вченого, ключовим завданням українських патріотів [30, 65]. Слід погодитися з висновками А. Русначенка про те, що проблему Сходу в українській революції середини ХХ ст. слід розглядати з погляду охоплення цією революцією всієї України, бо без цього вона і не мислима. Керівництво національного руху Опору було свідоме того, що це означатиме й вироблення іншого способу мислення у значної частини мешканців Великої України, позбавлення імперських впливів і утвердження національної свідомості [30, 78].

Нове прочитання руху Опору на Дніпропетровщині в період 1941 – 1944 рр. пропонує історик І. Шахрайчук. Присвятивши окремих розділ дисертаційного дослідження діяльності південної похідної групи ОУН, автор доходить висновку, що останні були «зорієнтовані на зовнішню співпрацю з окупаційною владою», а

тому «антифашизм ОУН (б) був значною мірою вимушеним», оскільки окупаційна влада не бажала йти на жодні компроміси в питанні незалежності Української держави [31, 12]. Поділяємо думку вченого про те, що для бандерівської організації пріоритетним фронтом боротьби все ж залишався радянський, проте навряд чи плекали українські патріоти надію на співпрацю, навіть зовнішню, з окупаційною владою, хоча б з тієї причини, що за плечима вже був гіркий досвід проголошення Акта відновлення Української держави й реакція на це окупаційної влади. Тому оунівці обрали тактику накопичення сил і вичікування слушного моменту для виступу, що, на нашу думку, було цілком виправданим тактичним кроком, особливо після першої хвилі репресій німецьких каральних органів проти сил українського руху Опору.

Останнє п'ятиріччя можна вважати також плідним у вивченні діяльності похідних груп ОУН на Сході України. Проте і в цей період домінуючою залишилася характерна риса цих досліджень – їхній регіональний аспект та обмеження періодом 1941 – 1943 рр. Так, Г. Полетаєв, вивчаючи особливості розбудови націоналістичної мережі на Житомирщині, прагнув розкрити характер її зв'язків із місцевим населенням, з'ясувати принципи функціонування підпілля [32, 72]. Низка публікацій, присвячених формуванню похідних груп на теренах Житомирської та Київської областей у липні – серпні 1941 р.; діяльності мельниківського крила ОУН на цьому терені; політично-військовому та соціально-економічному складникам діяльності націоналістичного підпілля та загонів УПА в 1941 – 1943 рр. належить І. Ковальчуку [33, 86 – 92; 34; 35]. Автор вважає Житомирщину базою похідних груп ОУН (м), стверджуючи, що цим групам обох ОУН упродовж липня – вересня 1941 р. загалом удалося виконати поставлене їхніми проводами завдання. На жаль, науковець обмежує власні наукові пошуки лише періодом активної фази діяльності націоналістичних сил (1941 – 1943 рр.). Дослідниця О. Дьякова вирізняє три гілки національного руху Опору на Харківщині, вказує на пріоритетність антирадянського напрямку, проте недостатньо обґрунтовано оцінює результати роботи бандерівських та мельниківських оунівських підпільних структур [36]. Так, видається спірним твердження авторки про те, що з різних причин лише «невелика кількість націоналістів» піддалася переслідуванню із боку гітлерівців.

І. Дерейко, досліджуючи місцеві формування німецької армії та поліції в райхскомісаріаті «Україна», зазначає, що похідні групи, готуючись до походу на Схід, мали два варіанти дій – легальний і нелегальний, чинність кожного з них залежала від ставлення нацистської окупаційної влади до державотворчих потуг українського самостійницького руху, а праця над формуванням українських збройних сил (національні військові гарнізони в майбутньому мали скласти основу УНРА – Українську народну революційну армію) була одним із пріоритетних завдань [37, 22].

У розробці заявленої наукової теми належне місце посідають дисертаційні дослідження, присвячені окремим аспектам формування, генезису боротьби

національного руху Опору на Сході України. Характерною їхньою особливістю, як і раніше, є звуження хронологічних рамок дослідження періодом 1941 – 1944 рр. та регіональний аспект їх вивчення в контексті загального руху Опору під час німецької окупації. Так, О. Бровар аналізує рух Опору на Донбасі, В. Абакумова – на Луганщині, М. Жилюк – діяльність ОУН та УПА на Житомирщині [38; 39; 40].

Актуальним залишається питання про кількісний склад національних самостійницьких сил, які у складі похідних груп пішли для національно-державницької праці на Велику Україну. Маємо всі підстави стверджувати, що ця ніша ще чекає на своїх дослідників. Її об'єктивне розкриття дало б змогу не тільки вказати на кількісний склад «зайшлих» із західного регіону, а й простежити динаміку зростання з урахуванням залучених місцевих кадрів, що дозволило б скрупульозніше говорити про ефективність пропагандистської роботи на окремих етапах діяльності. Наразі ж переконуємося в поліфонії підходів науковців. Багато дослідників дотримуються думки про те, що найчисельнішою була група «Північ», а найменшою – «Південь» [33, 87]. Ю. Сорока вказує, що із загальної кількості членів усіх похідних груп (приблизно 5 000 осіб) «Північна» становила 2 500, «Середня» – 1 500, «Південна» – 1 000 осіб [41, 77 – 78]. М. Климишин стверджує про 7 тис. емісарів у бандерівських похідних групах [42]. На думку В. Косика, в обох групах було близько 5 тис. осіб [43]. А. Кентій, опираючись на дані обласного провідника ОУН (СД) Буковини А. Галицької («Мотря»), подані на допитах у НКВС, твердить, що «обидва Проводи ОУН послали на схід до 10 тис. чол.» [29, 236]. А. Русначенко схиляється до цифри приблизно 2,5 тис. осіб [44].

Таким чином, проведений історіографічний аналіз праць сучасних українських істориків про діяльність похідних груп ОУН (б) та ОУН (м) на Великій Україні дає підстави для таких узагальнень:

1) у сучасній українській історіографії, окрім праць Ю. Щура, відсутні комплексні наукові дослідження, присвячені українському національно-визвольному руху на Наддніпрянщині в 1920 – 1950 рр.;

2) в останні 10 – 15 років спостерігається значне поживлення в професійному цеху сучасних українських істориків щодо вивчення окремих аспектів та особливостей національного руху Опору з яскраво вираженою регіоналізацією досліджень;

3) приділяючи увагу вивченню регіональних особливостей діяльності українських самостійницьких сил, автори здебільшого охоплюють період 1941 – 1943 рр. – етап найактивнішої діяльності та спротиву. Аналіз теми дослідження починаючи з 1944 р. в більшості праць опускається. Деякі наукові розвідки є своєрідним компілятивним «переспівом» уже відомих фактів та висновків;

4) на позитивну оцінку заслуговують окремі намагання істориків застосовувати компаративістський підхід до діяльності різних течій руху Опору на Наддніпрянщині в роки Другої світової війни, що дає підстави виокремити специфіку, особливості, спільне та відмінне, результативність та прорахунки в діяльності.

Водночас, на нашу думку, цілий пласт наукових питань заявленої наукової теми потребують подальшого вивчення:

– по-перше, слід продовжити роботу над дослідженням регіональної специфіки діяльності національного руху Опору на Великій Україні, що сприятиме виокремленню особливостей визвольного руху і створенню бази для ґрунтовних комплексних досліджень;

– по-друге, потребує окремих досліджень генеза ідеологічних концепцій та програмних постулатів націоналістичного руху, що стали результатом зустрічі з наддніпрянськими братами та еволюції етнонаціональної концепції ОУН;

– по-третє, чекає на свого дослідника досі дискусійне питання про кількісний склад українських самостійницьких сил, що пішли на Схід, а також місцевих груп, які стояли на платформі самостійності, далеко не завжди поділяючи ідеологічно-програмні положення українського націоналізму;

– по-четверте, перспективним є вивчення архівно-слідчих справ, які, згідно з українським законодавством, не підлягали реабілітації (поліцаї, посібники, агенти німецьких каральних органів), бо якась частина з них була залучена до українського національно-визвольного руху осіб [16, 133].

Джерела та література:

1. Сухий О. Сучасна історична наука в Україні: візії та напрями / О. Сухий // *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини* / Гол. ред. Л.М. Алексієвець. – Вип. 10. – Тернопіль: В-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – С. 24 – 34.
2. Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу / О.П. Реєнт // *Український історичний журнал*. – 1999. – № 3. – С. 16.
3. Слободянюк М. Проблеми термінології у вивченні руху опору в Україні / М. Слободянюк // *Український визвольний рух*. – 2007 – Вип. (№) 9. – С. 115 – 124.
4. В'ятрович В. Рейди УПА теренами Чехословаччини. – Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2001. – С. 15.
5. Дьякова О.В. Рух опору на Харківщині в роки Великої Вітчизняної війни. / «Історична наука: проблеми розвитку»: Мат. міжн. наук. конф. Секція «Новітня історія України». Східноукраїнський нац. у-тет ім. В. Даля. – Луганськ: [б. в.], 2002. – С. 77 – 80; Гладуш В.А. Бойова діяльність антифашистського підпілля Придніпров'я в роки окупації України (червень 1941 – листопад 1943 рр.): автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. істор. наук: 07.00.01 / В.А. Гладуш; Військовий гуманітарний інститут Національної академії оборони. – К.: [б. в.], 2000. – 18 с.; Скоробагатів А.В. ОУН у Харкові за часів окупації (1941 – 1943 рр.) / А.В. Скоробагатів // *УІЖ*. – 1999. – № 6. – С. 81 – 88;
6. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси / Дзьобак В.В., Іллюшин І.І., Касьянов Г.В... [та ін.]. – К.: «Наукова думка», 2005. – 494 с.
7. Указ Президента України «Про всестороннє вивчення і об'єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху і сприяння процесу національного примирення. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.president.gov.ua/ru/documents/5098.html.

8. Український інститут національної пам'яті. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ura.in.ua/book/?pade_id=6.
9. Шахрайчук І.А. Рух опору на Дніпропетровщині в період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1944 рр.: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. істор. наук : 07.00.01. / І.А. Шахрайчук; Міністерство освіти науки молоді і спорту України, Дніпропетровський нац. ун-т ім. О. Гончара. – Дніпропетровськ: [б. в.], 2013. – 20 с.; Щур Ю.І. Український визвольний рух на Наддніпрянщині (1920 – 1955 рр.): автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. істор. наук: 07.00.01. / Ю.І. Щур; Запорізький національний університет. – Запоріжжя: [б. в.], 2009. – 20 с.; Ковальчук І.В. Політично-військова і соціально-економічна складові діяльності ОУН і УПА на території Житомирщини і західних районів Київської області (військова округа «Тютюнник») у 1941 – 1943 рр.: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. істор. наук: 07.00.01. / І.В. Ковальчук; Міністерство освіти і науки України; Національний університет ім. М. Драгоманова. – К.: [б. в.], 2012. – 19 с.; Дьякова О.В. Рух опору на Харківщині у період нацистської окупації: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. істор. наук: 07.00.01. / О.В. Дьякова; Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2012. – 18 с.; Горбуров Є.Г. Рух опору і націоналістичне підпілля на Півдні України та в Криму в період окупації. 1941 – 1944 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук.: 07.00.01. / Горбуров Євген Григорович; Інститут історії України НАН України. – К., 2003. – 18 с.; Ходанович О.Л. Військово-політична діяльність похідних груп ОУН на території України в роки Другої світової війни: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. істор. наук.: 20.02.22. / О.Л. Ходанович; Національна академія оборони України. – К, 2006. – 19 с.;
10. Іщук О., Ніколаєва Н. Діяльність молодіжних структур ОУН (б) на території Східних та Центральних областей України у 1944-1954 рр.: [монографія] / О. Іщук, Н. Ніколаєва. – К.: [б.], 2006. – 29 с.; Горбунов Є.Г., Шитюк М.М. Суспільно-політична та бойова діяльність націоналістичного підпілля Півдня України в роки німецько-румунської окупації / НАН України, Інститут історії України. – Київ, 2003. – 57 с.; Чорномаз Б.Д. Діяльність націоналістично-патріотичного підпілля на Уманщині у 1941 – 1945 рр. : Монографія / Б.Д. Чорномаз. – Умань, 2002. – 401 с.; Нікольський В.М. Підпілля ОУН (б) у Донбасі. – К., 2001. – 178 с.; Ковальчук І.В., Стельникович С.В. Нарис історії діяльності ОУН під проводом А. Мельника на Житомирщині у другій половині 1941 року / І.В. Ковальчук, С.В. Стельникович; Фондація ім. О. Ольжича, Інститут нації і держави. – Житомир: Рута, 2011. – 186 с.; Дерейко І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхкомісаріаті «Україна» (1941 – 1944 рр.) / І.В. Дерейко; Інститут історії України Національної академії наук України, 2012. – 174 с.; Щур Ю.І. «На грані двох світів»: український націоналістичний рух на Наддніпрянщині (1920 – 1955 рр.) / Ю. Щур; Східноукраїнський дослідницький центр «Спадщина». – Запоріжжя: Просвіта, 2011. – 199 с.; Іванченко І. Діяльність похідних груп ОУН на Дніпропетровщині в роки Другої світової війни / І. Іванченко. – Севастополь: СТ «Просвіта» ім. Т.Г. Шевченка, 2003. – 78 с.; Ухач В.З. ОУН: культурно-освітня діяльність (1929 – 1944 рр.) / В.З. Ухач. – Тернопіль: Джура, 2005. – 152 с.
11. Щур Ю.І. Український визвольний рух на Наддніпрянщині у 1920 – 1955 роках: історіографія проблеми / Ю.І. Щур // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Зб. наук. праць. – 2009. – Вип. 27. – С. 366 – 374.
12. Щур Ю.І. «На грані двох світів»: український націоналістичний рух на Наддніпрянщині (1920 – 1955 рр.) / Ю. Щур; Східноукраїнський дослідницький центр «Спадщина». – Запоріжжя: Просвіта, 2011. – 199 с.

13. Щур Ю. Діяльність ОУН на Наддніпрянщині (1942 – 1943 рр.) / Ю. Щур // Український визвольний рух. – 2008. – Вип. 12. – С. 55 – 56.
14. Щур Ю.І. На шляху до національного порозуміння: еволюція етнонаціональної концепції ОУН під впливом діяльності на Півдні України / Ю.І. Щур // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Зб. наук. праць. – 2007. – Вип. XXI. – С. 233 – 236.
15. Гладуш В.А. Бойова діяльність антифашистського підпілля Придніпров'я в роки окупації України (червень 1941 – листопад 1943 рр.): автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. істор. наук: 07.00.01. / В.А. Гладуш; Військовий гуманітарний інститут Національної академії оборони. – К.: [б. в.], 2000. – 18 с.
16. Нікольський В.М. Підпілля ОУН (б) у Донбасі. – К., 2001. – С. 4, 133.
17. Скоробагатов А.В. ОУН у Харкові за часів окупації (1941 – 1943 рр.) / А.В. Скоробагатов // УІЖ. – 1999. – № 6. – С. 81 – 88.
18. Іванченко І. Діяльність похідних груп ОУН на Дніпропетровщині в роки Другої світової війни. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.cdrvr.org.ua.
19. Іванущенко Г. Залізом і кров'ю. Сумщина в національно-визвольній боротьбі перш. пол. XX ст. Історико-документальні нариси – Суми: Собор, 2001. – С. 172 – 173.
20. Патриляк І. Пропагандистська діяльність ОУН на Київщині у 1942 р. (за матеріалами німецьких спецслужб) / І. Патриляк // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. – 2010. – № 103. – С. 22, 25.
21. Кот С. Підпілля ОУН в окупованому Києві. 1941 – 1943. / Друга світова війна і доля народів України: Мат-ли всеукр. наук. конф. – К.: Сфера, 2005. – С. 139.
22. Мороз М. Організація української націоналістичної молоді «Січ» (1941 – 1942 рр.) / М. Мороз // Визвольний шлях. – 2001. – № 4. – С. 25 – 26, 28.
23. Іщук О., Ніколаєва Н. Діяльність молодіжних структур ОУН (б) на території Східних та Центральних областей України у 1944 – 1954 рр.: [монографія] / О. Іщук, Н. Ніколаєва. – К.: [б. в.], 2006. – С. 5, 18.
24. Горбунов Є.Г., Шитюк М.М. Суспільно-політична та бойова діяльність націоналістичного підпілля Півдня України в роки німецько-румунської окупації / НАН України, Інститут історії України. – Київ, 2003. – 57 с.; Черномаз Б.Д. Діяльність націоналістично-патріотичного підпілля на Уманщині у 1941 – 1945 рр.: Монографія / Б.Д. Черномаз. – Умань, 2002. – 401 с.
25. Горбунов Є.Г., Шитюк М.М. Суспільно-політична та бойова діяльність націоналістичного підпілля Півдня України в роки німецько-румунської окупації / НАН України, Інститут історії України. – Київ, 2003. – С. 13, 15.
26. Черномаз Б.Д. Діяльність націоналістично-патріотичного підпілля на Уманщині у 1941 – 1945 рр.: Монографія / Б.Д. Черномаз. – Умань, 2002. – 401 с.
27. Ветров О. Похідні групи ОУН та їх роль в організації національно-визвольного руху Черкащини в 40 – 50-х рр. XX ст. // Українське слово. – 2011. – 2 – 8 лютого. – С. 7.
28. Ходанович О.Л. Роль похідних груп в еволюції ідейно-політичних засад ОУН в роки німецько-радянської війни / О.Л. Ходанович // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: Історія. – 2005. – Вип. 9. – С. 192.
29. Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. Історико-архівні нариси. – Т. 1. Від УВО до ОУН. 1920 – 1942. – К., 2005. – С. 239.
30. Русначенко А. Проблеми Сходу в українській революції середини XX ст. / Від імперії до України. – К.: [Укр. видав. спілка], 2009. – С. 65, 78.
31. Шахрайчук І.А. Рух опору на Дніпропетровщині в період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1944 рр.: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. істор. наук: 07.00.01. / І.А. Шахрайчук; Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Дніпропетровський нац. ун-т ім. О. Гончара. – Дніпропетровськ: [б. в.], 2013. – С. 12.

32. Полетаєв Г. Оунівське підпілля на Житомирищині (1941 – 1944 рр.) / Г. Полетаєв // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / За ред. проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль: В-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – Вип. 2. – С. 72.
33. Ковальчук І.В. Формування похідних груп ОУН і їх проникнення на територію Житомирської та Київської областей у липні – серпні 1941 р. / І.В. Ковальчук // Історичні студії Волинського національного університету імені Л. Українки. – 2010. – Вип. 3. – С. 86 – 92.
34. Ковальчук І.В., Стельникович С.В. Нарис історії діяльності ОУН під проводом А. Мельника на Житомирищині у другій половині 1941 року / І.В. Ковальчук, С.В. Стельникович; Фондація ім. О. Ольжича, Інститут нації і держави. – Житомир: Рута, 2011. – 186 с.
35. Ковальчук І.В. Політично-військова і соціально-економічна складові діяльності ОУН і УПА на території Житомирищини і західних районів Київської області (військова округа «Тютюнник») у 1941 – 1943 рр.: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. істор. наук: 07.00.01. / І.В. Ковальчук; Міністерство освіти і науки України; Національний університет ім. М. Драгоманова. – К.: [б. в.], 2012. – 19 с.
36. Дьякова О.В. Рух опору на Харківщині у період нацистської окупації: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. істор. наук: 07.00.01. / О.В. Дьякова; Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2012. – 18 с.
37. Дерейко І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхкомісаріаті «Україна» (1941 – 1944 рр.) / І.В. Дерейко; Інститут історії України Національної академії наук України, 2012. – С. 22 – 23.
38. Бровар О.В. Партизанський та підпільний рух на Донбасі в роки Великої вітчизняної війни (серпень 1941 – вересень 1943): автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. істор. наук: 07.00.01. / О.В. Бровар; Донецький національний університет. – Донецьк, 2003.
39. Абакумова В.І. Окупаційний режим та антифашистський рух Опору на Луганщині (1941 – 1943 рр.): автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. істор. наук: 07.00.01 / В.І. Абакумова; Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля. – Луганськ, 2004.
40. Жилюк В.М. Дільність ОУН та УПА на Житомирищині у 1941 – 1955 роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. істор. наук: 07.00.01. / В.М. Жилюк; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Ін-т народ-ва НАН України – Львів, 2008. – 20 с.
41. Сорока Ю.М. Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, мобілізації, міграції (1939 – 1950-ті роки): Монографія / Ю.М. Сорока; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2007. – С. 77 – 78.
42. Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів у 1941 – 1942 рр. / А.В. Кентій. – К.: Інститут історії НАН України, 2003. – 63 с.
43. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – 660 с.
44. Русначенко А.М. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940 – 1950-х роках / А.М. Русначенко. – К.: Пульсари. – 519 с.: іл.

© **Василий УХАЧ**

**«С ВЕРОЙ И НАДЕЖДОЙ В СЕРДЦЕ». ПОХОДНЫЕ ГРУППЫ
УКРАИНСКИХ НАЦИОНАЛИСТОВ НА БОЛЬШОЙ УКРАИНЕ:
СОВРЕМЕННЫЙ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ДИСКУРС
(1941 – 1943 гг.)**

Анализируется современная отечественная историография деятельности походных групп ОУН (б) и ОУН (м) в Надднепрянской Украине в 1941 – 1943 гг. Раскрыто видение современными украинскими историками заданий походных групп, освещены этапы и генезис их деятельности, эволюцию идейных концепций, программных положений, достижений и просчетов. Указывается на необходимость комплексного системного анализа деятельности национальных сил Сопротивления в годы Второй мировой войны, сравнительного анализа с другими силами движения Сопротивления. Выделено перечень вопросов темы, нуждающихся в дальнейшем изучении.

Ключевые слова: историография, движение Сопротивления, ОУН (б), ОУН (м), походные группы, Надднепрянская Украина, идеология, программа.

© **Vasyl UHACH**

**«WITH FAITH AND HOPE IN THE HEART» DERIVATIVE GROUPS
OF UKRAINIAN NATIONALISTS ON LARGE UKRAINE: MODERN
HISTORIOGRAPHY REVIEW (1941 – 1943)**

In the article modern native historiography of activity derivative groups of OUN (b) and OUN (m) on Naddnyprianska Ukraine in 1941 – 1943 years is analyzed. Vision of tasks of derivative groups, stages and genesis of their activity, evolution of ideological conceptions and programmatic positions, achievements and miscalculations is exposed the modern Ukrainian historians. It is marked the requirement of complex systemical analysis of activity national forces of the Resistance in the years of World War II, comparative analysis with other forces of the motion of Resistance. The list questions of theme, which require a further study is certain.

Keywords: historiography, motion of Resistance, OUN (b), OUN (m), derivative groups, Naddnyprianska Ukraine, ideology, program.

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

УДК 94:355.4(477)«1918/1919»

© Андрій ЛИСЕНКО

ДЕЯКІ ТАКТИЧНІ ПРИЙОМИ ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ УКРАЇНСЬКИХ ПОВСТАНСЬКИХ ФОРМУВАНЬ У ХОДІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1918 – 1919 рр.

Здійснена спроба дослідити та проаналізувати частину методів і принципів, які використовували під час громадянської війни в Україні ватажки повстанських формувань у боротьбі, як проти агресії з боку комуністичного уряду в Росії, так і проти прихильників відновлення єдиної та не подільної імперії.

Ключові слова: збройні формування, військові підрозділи, кавалерійські частини, піхота, обоз, білогвардійці, червоноармійці, розвідка, підпілля, командування.

Досліджувані нами події пов'язані з трагічним періодом української історії – намаганням захистити державну незалежність від нової московської влади, що її очолювали РКП (б) та її тимчасові союзники. Актуальність обраної проблеми посилюється сучасним політичним, економічним і військовим становищем нашої держави. Маючи перед собою сильного та підступного ворога – Російську Федерацію, українське громадянське суспільство намагається протиставити йому свою згуртованість, самопожертву та здатність до самоорганізації. У багатьох містах нашої держави проходять вишкіл добровольці, які готові, у разі ескалації агресії з боку сусідньої країни, розгорнути партизанську війну проти загарбників. Саме тому, на нашу думку, досвід ведення бойових дій українських повстанських формувань у період 1918 – 1919 рр. може стати в пригоді сьгоднішнім захисникам Вітчизни.

Початок дослідженню повстансько-партизанського руху в Україні поклав тодішній Голова Реввійськради Росії Л. Троцький у своїй роботі «Украинские уроки» [10, 178 – 182]. Значне місце феномену протистояння українських повстанців регулярним військовим підрозділам приділив В. Антонов-Овсеєнко [1]. Натомість про організацію повстанської боротьби на Полтавщині в роки громадянської війни у своїх спогадах писав Р. Суслик [9].

Майже всі дослідники відзначали, що саме завдяки підтримці місцевого населення повстанці мали змогу відстежувати кожен крок противника та знаходити місця й час для завдання йому найдошкульніших ударів. До того ж, неабиякою проблемою для командування регулярних військ було визначення місця дислокації та чисельності того чи іншого повстанського формування. Зазвичай вони мали кілька опорних баз і зовсім не значну кількість бійців постійного складу, однак за необхідності загони могли розростатися в кілька разів. За потреби окремі формування могли об'єднуватися, та як тільки зникала необхідність, вони знову розчинялися серед місцевого населення. Як приклад можемо навести епізод із боротьби Червоної армії проти отамана Д. Зеленого: газета «Красная Армия» повідомляла про розгром основних сил отамана, що розчинилися на околицях м. Кагарлика, а через залізничне полотно разом із Д. Зеленим прорвалося лише близько 400 осіб [6].

Сприяло українським повстанцям і те, що впродовж досліджуваного нами періоду було відсутнє саме поняття лінії фронту, тому зберігалася реальна загроза чинити постійні напади на населені пункти, обози, військові підрозділи ворога та тримати в постійній напрузі прибічників і урядовців установленого режиму.

Білогвардійська газета «Новая Россия», що друкувалася в Харкові, у вересні 1919 р. повідомляла читачам про аварію кур'єрського потяга № 1/2 Р поблизу ст. Безпалівка. Начальник відділу експлуатації Південної залізниці Н. Мельницький повідомляв, що причиною катастрофи стало руйнування залізничного полотна. Невідомими особами зі шпал непомітно були витягнуті костилі та рейки протяжністю 10 метрів. У результаті цієї операції українських повстанців із 13 вагонів потяга, 4 виявилися повністю знищеними, а решта відчутно постраждали. Кількість потерпілих становила близько 200 осіб. Найбільших руйнувань зазнали передні вагони, серед яких був і офіцерський, із-під його уламків було вилучено 50 трупів офіцерів [7, 3].

Унаслідок подібних дій повстанців війська противника зазнають регулярних втрат, і хоча офіційно бойові дії не ведуться, стан постійної бойової готовності в умовах невизначеності породжує безперервну напругу. За таких умов переваги регулярної військової сили поступово втрачаються, а армія – дезорганізується. Додатковим наслідком таких форм ведення бойових дій є зміна настроїв серед місцевого населення, яке маючи приклади вдалої збройної боротьби та постійно слабнучого противника, рано чи пізно підніметься на загальне збройне повстання.

Зазвичай райони, що їх займають тиллові установи окупаційних військ, досить тісно пов'язані з діючими військами. Відповідно до потреб фронтових підрозділів створюються тиллові осередки з певною часткою автономності щодо інших військових частин та комунікацій. Наслідком такого стану речей стає поява повстанських угруповань, які набирають територіального, у певному плані, постійного характеру, а їхні дії також обмежуються районом проживання основної частини особового складу. Про те, наскільки серйозними можуть бути дії повстанців, ми можемо зробити висновок, проаналізувавши спогади А. Півненка

та А. Тутика [8]. Автори розповідали, що в середині серпня 1919 р. Лозово-Синельниківська повстанська армія дістала наказ командувача повстанських військ Лівобережної України Г. Колоса, у якому йшлося про орієнтування всіх повстанських сил у північному напрямі для полегшення Червоної армії боротьби з Добровольчою армією під командуванням А. Денікіна. У результаті загони на чолі з Крючевським розпочали успішні бої під Полтавою. Формування під командуванням С. Матяша взяло м. Хорол і певний час його утримувало. Повстанська група І. Лантуха захопила с. Підгородне й блокувала залізничне сполучення на лінії Катеринослав-Новомосковськ. Перший Революційний Новомосковський полк під командуванням П. Депоніоті (Молибоги) захопив Новомосковськ. Ці дії змусили ставку А. Денікіна терміново зняти з фронту «Вовчу дивізію» А. Шкуро і Перший Донський офіцерський полк та перекинути їх із передової для наведення порядку в тилу [8, 37 – 38].

Таким чином складалася ситуація, коли за відсутності бойових дій повстанці практично не відрізнялися від мирного населення, об'єктивно становлячи його невід'ємну частину. Однак бійці повстансько-партизанських загонів мають за міцністю такий же зв'язок із своїми домівками, як і із загonom, а значить, це вимагало від них посиленої, а то й виняткової обережності. Найменша допущена помилка могла стати причиною демаскування повстанця й привезти до репресій проти нього самого та його рідних. Тому (теоретично) розмах дій повстанців мав би звужуватися та ставитися у залежність від потреб дотримання власної безпеки. Однак історія дає нам достатньо прикладів, коли боротьба виходить за ці рамки, особливо в умовах громадянської війни, коли протистояння ворогуючих сторін втрачає навіть той умовний наліт цивілізованості, який притаманний методам ведення війни звичайної.

У зведенні, адресованому членам ЦК КП(б)У від 22 вересня 1919 р., описана картина повстання в районі ст. Колосівка, у якому брали участь колоністи та навколишні селяни. Про те, що виступ не був підготовлений заздалегідь, а розпочався стихійно, свідчить стан озброєння повсталих: обрізи, револьвери, коси, вила, сокири. Участь у виступі брали і чоловіки, що йшли в першому цепу, і жінки, що складали собою другий цеп. За звичкою повсталі ділилися на полки. Щоб уберегтися від панцерників, вони знищували мости та псували залізничну колію. Захоплюючи населені пункти, повстанці встановлювали там владу тимчасових селянських комітетів, розшукували та знищували комуністів і комісарів, часто разом із членами їхніх сімей. Також було заарештовано близько 800 представників єврейської національності (їхня подальша доля спостерігачеві невідома). Причинами виступу повсталі називали проведення примусової мобілізації, розстріли мобілізованих, небажання євреїв іти на фронт та наявність продовольчої розкладки [12, 23 – 24].

Однак і в тилу денікінських військ ситуація була нестабільною. Один факт нападу на потяг головнокомандувача Добровольчої армії генерала В. Май-Маєвського, який переїжджав із Києва до Харкова, свідчить багато про що.

Адже лише випадок урятував прославленого генерала та одного з лідерів білого руху від загибелі. Про цей інцидент повідомляла читачам білогвардійська газета «Голос Юга». У цьому ж числі давалася загальна характеристика невтішного становища в селах Полтавської губернії, в тилу денікінської армії. Автори статті стверджували, що на цій території процвітав більшовизм, який переплітався з українським самостійницьким рухом. Відзначився й факт перебування, на контрольованій білими території відомих більшовицьких комісарів, які організовували та проводили підривну діяльність. Констатувалося й те, що більшість місцевих керівників перебували на тих самих посадах й за радянської влади [4, 2].

Можуть складатися й сприятливіші умови для повстансько-партизанського руху. Саме така ситуація може виникнути за умов, коли, з одного боку, змінюється обстановка на батьківщині окупантів. У нашому випадку це передреволюційна ситуація в Німеччині та Австро-Угорщині, а потім і крах центральних держав. Про активне роззброєння, і навіть грабування ешелонів, якими поверталися додому німецькі та австро-угорські солдати, йдеться в працях В. Волковинського та В. Верстюка [3, 61; 2, 43].

З другого боку, це тоді, коли реальна ситуація вимагає участі в бойових діях найкращих та найбоєздатніших формувань регулярної армії. Саме тоді слабшає охорона тилкових комунікацій та установ, а окупаційна влада змушена вдаватися до щоразу ширшої співпраці з місцевим населенням. А новонабрані співробітники, що через надзвичайно тісний зв'язок зі своїми сім'ями, які теж опиняються під постійною загрозою репресій вже з боку повстанців, змушені з ними співпрацювати. У результаті тил ще більше послаблюється. Наприклад, в архівно-слідчій справі № 11078 архіву СБУ є матеріали звинувачення колишнього начальника міліції Кишенської волості Кобеляцького повіту Полтавської губернії Наводника, кандидата в члени КП(б)У, у співпраці з отаманом місцевої групи повстанців Левченком. Йому інкримінували сприяння повстанському загонові: забезпечення радянськими документами, інформування про каральні заходи, збирання та передавання зброї тощо. Місцеві жителі П. Єгольник, М. Морозова та С. Гречанова, які зробили Наводнику заяву про переховування повстанців у помешканні С. Гречана, були ним видані людям отамана Левченка і наступного дня вбиті. За наказом Наводника була вночі проведена заміна міліціонерів двох волостей. У результаті біля одного з хуторів правоохоронців знищив загін Левченка [5, 101, 103, 105, 107, 240, 243].

У такій ситуації основну роль в охороні тилкових районів діючих військ відіграють, як правило, не численні гарнізони або військові формування, зосереджені для охорони комунікацій, а значить, значні райони залишалися лише під наглядом військової влади, але були їй зовсім не підконтрольні. Таким чином, складалася ситуація, коли від території тилового району залежала якість його охорони – чим більшим був район, тим більш розгалуженими були його комунікації, отже, потреба в охороні була меншою. На таких територіях

повстанцям було простіше й безпечніше організуватися у великі з'єднання, які, в свою чергу, вже могли вдаватися до здійснення тривалих рейдів, уже не маючи такої міцної прив'язки до свого населеного пункту чи регіону. Таким чином, повстанці могли контролювати досить значні протяжністю території району.

У роки громадянської війни на українських теренах часто навіть головні транспортні магістралі – залізниці – залишалися неконтрольованими тогочасною владою. Схожий приклад можемо навести з історії Ічнянського повіту Чернігівської губернії.

Особливий уповноважений Ради Оборони Дробніс отримав донесення про необхідність посилення гарнізону в м. Ічня, активізуючи для цього загони під керівництвом отамана Ангела. Від нього вимагали надати додаткові людські ресурси для охорони залізничного полотна, оскільки на ділянці стратегічної залізниці Київ-Бахмач виникла реальна загроза. У зв'язку з цим пропонувалося розіслати по 50 залізничників на Носівську ділянку, в Крути та Ічню [15, 83].

В умовах, що склалися в Україні на той час, радянський уряд Х. Раковського вдався до формування інтернаціональних частин або залучав до наведення порядку на підконтрольній території військові формування, створені з вихідців із Росії. Причиною цього була часта втрата контролю над частинами, сформованими з українців. Таких повідомлень можна знайти досить багато в архівних джерелах [11, 3, 5, 7, 15 – 17].

Але й іноземні військові підрозділи не завжди виявлялися надійними. Для прикладу, наркомвоєнмор М. Подвойський рекомендував створювати інтернаціональні полки й уводити до їхнього складу не більш як роту бійців однієї національності [14, 4, 16]. Через два місяці М. Подвойський надіслав телеграму Голові українського радянського уряду Х. Раковському та Дзевалтовському, у якій повідомляв, що за невиконання наказів він передав до Революційного трибуналу весь командний склад I Інтернаціонального полку та настійливо рекомендував заарештувати його командира, громадянина Угорщини Р. Фекете, обіцяючи передати компрометуючий матеріал для суду не лише над ним, а й над командуванням II Інтернаціонального полку [13, 27].

До того ж, значна протяжність шляхів сполучення призводила до розосередженого розміщення баз, складів, що створювало вигідніші умови та ширший вибір місць українським повстанцям для завдання ударів. Описане становище обумовлювало значну кількість успішних нападів. Зважаючи на те, що ватажки українських партизанів, як правило, розподіляли захоплені матеріальні цінності не лише серед своїх бійців, а й серед місцевого населення, це викликало бажання багатьох охочих влитися в лави повстанських підрозділів.

Розростаючись у такий спосіб повстанські формування поступово захоплювали контроль над усім тилом противника. С. Щаденко у своїй роботі згадував, що після взяття м. Одеси отаман Н. Григор'єв вивіз із території портівих складів близько 30 ешелонів трофеїв. У тому, що там були не лише зброя та боєприпаси, сумнівів не виникає [16, 10 – 11].

За умов, коли ситуація розгортається за подібним сценарієм, регулярна армія, командування якої не користується підтримкою місцевого населення, а політика політичного керівництва викликає нерозуміння та опір, опиняється в досить складному становищі. Перебуваючи в постійній напрузі та невпевненості в нормальному функціонуванні тилу, військове командування змушене знімати з фронту часто найбоєздатніші частини для підтримання порядку в тилу діючої армії. Через наростаючий опір, викликаний почасти й репресивними методами забезпечення нормального функціонування тилу, боротьба починає затягуватися і в тилу, і на фронті, потребуючи більш значних сил. Потім, як правило, масові повстання повністю руйнують тил, паралізуючи його діяльність, і боротьба закінчується поразкою окупаційних військ.

Таким чином, ми можемо дійти висновку, що в умовах громадянської війни повстанський, партизанський рух є одним із видів боротьби народу за свободу та незалежність своєї батьківщини. Способи боротьби, які вели повстанці, були достатньо різноманітними й часто не відрізнялися від методів ведення бойових дій підрозділами регулярних армій. Територіальний принцип формування, попри необхідності передислокації в інший район, створював надзвичайно сприятливі умови для діяльності українських повстанців у місцях їхньої постійної дислокації. Маючи за собою підтримку більшості українського населення, отаманські формування створювали реальну загрозу для функціонування тилу діючих армій усіх політичних режимів, що намагалися закріпитися на українських землях упродовж досліджуваного періоду.

Джерела та література:

1. Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне / В.А. Антонов-Овсеенко. – Т. 1. – М. – Л.: Госиздат, 1924. – 300 с.
2. Верстюк В. Нестор Иванович Махно (Воспоминания, материалы и документы) / В. Верстюк. – К.: Наукова думка, 1991. – 191 с.
3. Волковинський В. Нестор Махно. Легенди і реальність / В. Волковинський. – К.: Перліт продакшн ЛТД, 1994. – 252 с.
4. Голос Юга. – Полтава, 1919. – № 22. – 1 вересня.
5. Державний архів СБУ. – Архівно-слідча справа. – № 11078.
6. Красная Армия, 1919. – 30 июля. – № 104.
7. Новая Россия. – Харьков. – № 108. – 27 сентября.
8. Півненко А. Буремне життя / А. Півненко, А. Тутик. – К.: Молодь, 1972. – 43 с.
9. Суслик Р. Криваві сторінки з не писаних літописів / Р. Суслик. – Англія: Б.в., 1955. – 337 с.
10. Троцкий Л.Д. Украинские уроки / Как вооружалась революция. – М., 1924. – 476 с.
11. ЦДАВОВ України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 2.
12. ЦДАВОВ України. – Ф. 2579. – Оп. 1.
13. ЦДАВОВ України. – Ф. 2579. – Оп. 1. – Спр. 24.
14. ЦДАВОВ України. – Ф. 2579. – Оп. 1. – Спр. 24.
15. ЦДАВОВ України. – Ф. 2579. – Оп. 1. – Спр. 5.
16. Щаденко С. Григор'євщина / С. Щаденко. – Х.: Держвидав, 1929. – 44 с.

© Андрей ЛЫСЕНКО

НЕКОТОРЫЕ ТАКТИЧЕСКИЕ ПРИЁМЫ ВООРУЖЁННОЙ БОРЬБЫ УКРАИНСКИХ ПОВСТАНЧЕСКИХ ФОРМИРОВАНИЙ В ХОДЕ ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ 1918 – 1919 гг.

Предпринята попытка исследовать и проанализировать часть методов и принципов, которые использовали во время гражданской войны в Украине руководители повстанческих формирований в борьбе, как против агрессии со стороны коммунистического правительства в России, так и против сторонников реставрации единой и не делимой империи.

Ключевые слова: вооружённые формирования, военные подразделения, кавалерийские части, пехота, обоз, белогвардейцы, красноармейцы, разведка, подполье, командование.

© Andriy LYSENKO

SOME TACTICAL TECHNIQUES OF ARMED STRUGGLE OF UKRAINIAN REBEL GROUPS DURING THE CIVIL WAR OF 1918 – 1919

The author attempts to explore and analyze the methods and principles used by the leaders of rebel groups during the civil war in Ukraine against aggression of communist government in Russia and against supporters of a united and indivisible empire which rallied around the Volunteer Army. Usually territorial method of forming, lack of centralized management and control, dissimilar ideas about the future of the Ukrainian state, the struggle for influence and other factors considerably complicated organizing resistance to regular units of the Red and the White Armies. But having the support of the majority of the population in their regions leaders of the rebel groups had a number of advantages over their opponents, which they have fully used during the armed struggle – among them we can include actually unlimited reinforcements of personnel, intelligence activities, logistical support, the salvation of fighters or their dispersal if necessary etc. For the opposing side this made impossible to count the forces and means, which the Ukrainian rebels could use, and, consequently, made impossible proper planning and conduct of military operations.

Although for the representatives of the rebel movement close ties of fighters with their living areas had their obvious disadvantages. Much too active participation in combat actions entailed a real danger to personal safety and the safety of their families. Therefore the rebels were forced to conduct their activities with extreme caution. But the representatives

of a particular occupation regime had similar problems – without their own personnel for the operation of rear bases and safe operation of railways the occupation authorities have been forced to engage the representatives from this area. People who cooperate with the regime that is not supported by the majority of the local population, get into difficult situation and as well as the representatives of the rebel movement are under constant risk to their safety and the safety of their families. Consequently, they were forced due to the current objective circumstances to cooperate with forces dissatisfied with the current authority, and in some cases provide direct assistance in the ongoing armed struggle.

Thus, for the fighting army conditions are created that greatly complicate its straight duty. Having problems with the ensuring of its own rear normal operation, political and military leadership is forced to weaken the front, sending military units to guard the most important logistical and communications institutions, slowing down the development of successful actions at the front. The rebel forces, without having their continuous front and conducting successful operations, attract new forces, capturing rear zone of the combat army, paralyzing its actions and facilitating the enemy the task of smashing the existing political regime.

Keywords: armed formations, military units, cavalry, infantry, baggage, whiteguards, Red Army men, intelligence support, underground resistance, command.

УДК 94(100)''1939/1945''

© Валерій ЧЕРНЯВСЬКИЙ

РАДЯНСЬКА ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ ЧАСІВ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 рр.: МЕТА, СТРУКТУРА І ТЕХНОЛОГІЯ ГЕРОЇКО-ПАТРІОТИЧНОГО ДИСКУРСУ

Досліджується радянська політика пам'яті 1941 – 1945 рр. як засіб формування суспільної ідентичності та героїко-патріотичних настроїв. Реалізація цього курсу здійснювалася шляхом відновлення в колективній свідомості дореволюційної національно-історичної символіки й образів, що забезпечило консолідацію відносно нестійкого радянського соціуму та мобілізувало всі його внутрішні ресурси на боротьбу із зовнішньою загрозою.

Ключові слова: радянська ідентичність, радянський патріотизм, ідеологія, пропаганда, Велика Вітчизняна війна.

У 1991 р. радянський історик Г.Д. Бурдей про роль історичної пам'яті в роки Великої Вітчизняної війни висловився так: «Під час війни неймовірно яскравою виявилася актуальність досвіду історії, надзвичайна сила історичної пам'яті» [4, 14]. Державна політика пам'яті часів Великої Вітчизняної війни є безпрецедентним явищем, який не має аналогів у світовій історії. Партійним ідеологам на основі спекуляцій символікою героїчного минулого та духовної культури народів СРСР удалося впродовж короткого терміну сконструювати надзвичайно стійку ідентичність. Вона не просто об'єднала суспільство й державу в рамках одного уявного конструкта, а надала йому трансцендентний, позачасовий і сакральний зміст, що врешті-решт обумовило прояв майже неконтрольованого, фанатичного патріотизму. У подальшому створена модель лягла в основу історичної пам'яті про Велику Вітчизняну війну, яка виявилася найбільш життєздатним міфом радянської доби. Ні розвал СРСР, ні всі проекти контрпам'яті часів перебудови й пострадянського періоду не змогли досягти його деконструкції. Саме тому з погляду як технологій створення історичної пам'яті, так й ідеологічно-пропагандистської роботи досвід Радянського Союзу є надзвичайно актуальним об'єктом дослідження, який на сучасному етапі розвитку історичної науки розроблений поверхово. Серед усього наявного на сьогоднішній день масиву наукової літератури ця тематика відносно ґрунтовно

висвітлена лише в рамках дослідження Д. Бранденбурга, присвяченого ідеології націонал-більшовизму, тому й надалі зберігає значний евристичний потенціал [3].

Після нападу Третього райху на СРСР перед радянськими ідеологами постала проблема негайного вирішення двох першочергових завдань:

1. Переконати населення в неминучості перемоги Червоної армії.
2. Досягти максимально можливої мобілізації народних мас на безкомпромісну боротьбу з ворогом.

Вирішення цих завдань становило неабияку проблему, адже ставлення населення до панівної політичної системи не було однорідним навіть у середовищі промисловців, частина з яких постраждала від попередньої хвилі репресій. У випадку із селянством, яке чудово пам'ятало колективізацію та голодомор 1932 – 1933 рр., взагалі спостерігалось вороже ставлення до влади і схильність розцінювати війська Вермахту як визволителів. Ситуацію погіршувала й загальна обмеженість радянської культури: її жорсткий утилітаризм і канонізація положень марксизму-ленінізму. Усе це безпосередньо вплинуло на підходи до розуміння історії, яку розглядали з позицій мас [8, 66]. Унаслідок цього практично повністю зникла персоналістика, властива дореволюційній політиці пам'яті.

Під тиском партійного керівництва суттєвих зміни зазнала й загальна система освіти. Викладання історії задля формування національної гордості й створення об'єктів для колективного наслідування починають розглядати шкідливим. Тому нова методика передбачала тлумачення минулого як процесу поступового, закономірного розвитку, ключову роль у якому відігравала класова боротьба [6, 144]. Усе це повністю відповідало марксистській інтерпретації гегелівської діалектики, однак було далеким від світосприйняття пересічних громадян. Крім історичного матеріалізму, деформація суспільної пам'яті відбувалася під впливом інших чинників:

По-перше, радянський варіант соціалізму мав радикальний футуристичний характер. Він створював проекцію суспільства від сьогодення в майбутнє, а минуле оцінював лише як «статистичний фон». Саме ця обставина стала причиною історичного нігілізму 1920-х – початку 1930-х рр., розриву з дореволюційною культурною традицією та формування негативного ставлення до героїко-патріотичних образів минулого [9, 35]. Як наслідок – акцент уваги суспільства змістився в сторону відносно нещодавніх подій, що забезпечилось шляхом відбору фактів, безпосередньо пов'язаних з історією марксизму й російського революційного руху. Решта «історичного горизонту» максимально ущільнювалась і перетворювалась на преамбулу 1917 р. Цей принцип і був покладений в основу нових курсів історії СРСР, створених на початку 1930-х рр. [6, 153].

По-друге, після завершення громадянської війни радянська політика пам'яті спрямовувалася на «репресивне стирання» з колективної свідомості спогадів про попередній режим. П. Кореннтон розглядав це явище як атрибут тоталітарних суспільств і вбачав його основний прояв у вилученні з уживання лексику, що ніс у собі небажаний мнемотичний зміст [15]. Мовні реформи

1920-х рр. не просто провели межу між дореволюційною ерою і радянським часом, а й здійснили відчуження молодих людей від традиційних текстів як засобу трансляції історичної пам'яті [9, 37]. Довершувала цей процес боротьба з релігією, яка в умовах пережитків станового суспільства так само створювала символічний простір, на базі якого формувалось уявлення про колективне минуле. Станом на 1930-ті рр. держава взяла курс на остаточний розрив із православною християнською традицією, яка за часів Російської імперії була чи не єдиним засобом створення та поширення патріотичних настроїв. Досвід війни 1812 р. продемонстрував ефективність мобілізації народних мас через структури та інститути церкви, а фактична відмова від цієї практики під час Першої світової війни багато в чому обумовила загальну неефективність російської пропаганди [13]. У будь-якому разі на початку Великої Вітчизняної війни цей ресурс був фактично втраченим.

Таким чином, індивід опинявся «відірваним» від національного культурного та історичного контекстів, а формування патріотичних настроїв досягалося лише на основі положень марксизму-ленінізму. Тому інтернаціоналізм – ідея боротьби за світову соціалістичну революцію – проголошувалася пролетарським еквівалентом поняття «Батьківщина». Варто зауважити, що в радянській літературі роль цього фактора в піднесенні патріотичних настроїв, суттєво перебільшена. Наприклад М. Саркісянц цілком справедливо зазначав, що марксистські ідеї мали відносно невеликий вплив на маси порівняно з традиційними уявленнями про правду, суспільну справедливість, колективізм, єдність суспільства та держави тощо. Насамперед саме цими категоріями спекулювали більшовики [12]. Пролетарська, соціалістична та марксистська риторика могли охопити відносно незначні верстви населення, а по мірі того як «світова революція» перетворювалася з класово-політичної цілі в складову радянської міфології, очевидною ставала її утопічність. Отже, інтернаціоналізм як ідеологічний базис радянської ідентичності та патріотизму мав відносно невисокий коефіцієнт корисної дії. Неспроможність інтернаціоналістичної риторики забезпечити консолідацію суспільства в умовах тривалого, виснажливого військового конфлікту була очевидною для керівництва країни. Остаточно партійна еліта усвідомила цей факт у середині 1930-х рр., коли вперше на офіційному рівні визнавалася неможливість розбудови сильної держави без патріотичного виховання [6, 153]. Паралельно з цим апогею досягла ідеологічна криза, обумовлена об'єктивним виснаженням попередніх концепцій, а також цілковитим провалом політики пам'яті 1920 – 1930-х рр., у результаті якої радянська ідеологія практично не могла мобілізувати для своїх нагальних потреб історичні образи й символіку минулого. Усе це призвело до початку поступової реабілітації героїчної історії.

Спочатку цей процес виявив через масову культуру кінця 1930-х – початку 1940-х рр. У художній літературі та кінематографії стають популярними історичні сюжети, зокрема романи С. Бородіна, С. Сергеева-Ценського та В. Соловйова, а також такі кінострічки, як «Петро I», «Олександр Невський», «Богдан

Хмельницький», «Суворов» [5, 23, 25]. В умовах розгортання Другої світової війни радянський уряд почав пошук компромісу між офіційною світоглядною доктриною й елементами національного патріотизму.

Напад Німеччини 22 червня 1941 р. на Радянський Союз вніс свої корективи в цей процес. Уже на початковому етапі Великої Вітчизняної війни ідеологічний курс СРСР різко змінюється на залучення образів і символіки минулого як консолідуючих і мобілізуючих засобів. Як результат – відбулося відродження пам'яті про російських національних героїв: О. Невського, Д. Донського, К. Мініна, Д. Пожарського, О. Суворова, М. Кутузова [3, 133]. Кожна з наведених персоналій уособлювала окрему історичну епоху, перетворювалась у «пласт пам'яті» і за своїм змістом утворювала цілісний гомогенний ряд: війни Новгороду з шведськими й лівонськими рицарями, протистояння Московського князівства й Золотої Орди, війни з Польщею часів «смути» 1598 – 1613 рр., розгром Наполеона у Вітчизняній війні 1812 р. являли собою приклади інтервенцій, які завжди закінчувалися цілковитим розгромом ворога. Тому використання цих постатей і подій не просто ставало базисом для героїко-патріотичних настроїв серед солдатів Червоної армії та пересічних громадян, а й створювало враження невідворотності поразки Третього райху як історичної закономірності. Їхнє відновлення відбулося не лише на рівні масової культури, а й охопило державну комеморативну політику, пропаганду й безпосередньо саму історичну свідомість соціуму.

В умовах війни Радянський Союз на прикладів історичного минулого формував національну ідентичність, яка поєднувалася з радянським інтернаціоналізмом. Пропаганда використовувала обидва напрями системно, утім національний вектор посідав помітно менше місця в структурі ідеологічного дискурсу. Якщо розглянути співвідношення маркерів радянського й національного патріотизму в пропагандистських плакатах, то стане очевидно, що питома вага останніх незначна [14, 56]. Проте інтерес становить не стільки їхня чисельність, скільки композиційні, архітектонічні особливості та похідний від них ідеологічний зміст.

Постаті О. Невського, Д. Донського, К. Мініна, Д. Пожарського, О. Суворова, М. Кутузова, Б. Хмельницького виникли як символічні елементи дискурсу вже в 1941 р. і залишались його складниками до кінця війни. У переважній більшості випадків вони демонстрували правонаступництво більшовизму стосовно героїко-патріотичного минулого російського народу, а Червоній армії – щодо її військових традицій. Візуалізація цього ефекту досягалася шляхом зображення вище перерахованих персоналій у бойових порядках червоноармійців або їхньої подачі в системі радянської символіки. У цьому аспекті хрестоматійним можна назвати є плакат Кукреніксів «Бъём мы здорово колем отчаянно – внуки Суворова, дети Чапаева» [7, 11]. О. Суворов і Д. Донської зображувалися поряд із героєм громадянської війни В. Чапаєвим, завдяки чому досягався своєрідний консенсус між радянським і дореволюційним патріотизмом.

Окрім зазначеної персоналістики, активно використовувались й абстрактні історичні образи давньоруської дружини та билинних богатирів. У першому та в другому випадку вони ставали своєрідним засобом вираження сили, мужності та воїнської доблесті бійців Червоної армії. На прикладі такого засобу візуальної пропаганди, як агітаційний плакат, видно, що на них червоноармієць і билинний богатир подавались як тотожні за змістом поняття [7, 121]. Інколи герої билин виступали як сторонні спостерігачі, символ предка, що пишається звитягами своїх нащадків [7, 121]. З технічного погляду епічна постать богатиря відігравала таку ж роль, як й історична персоналістика, однак, на відміну від неї, існувала не тільки на рівні дискурсу, а й на рівні колективному несвідомому, тому мала значно глибший пропагандистський ефект.

Окремим вектором державної комеморативної політики часів Другої світової війни було залучення до символічної боротьби персоналій і образів Жовтневої революції та громадянської війни 1917 – 1922 рр. При цьому революційні здобутки 1917 р. позиціонувались як видатне досягнення попереднього покоління, завдання нащадків зводилося до необхідності його збереження в умовах війни з Німеччиною. У цьому аспекті консолідація суспільства й формування ідентичності досягалися на основі трансляції пам'яті про В. Леніна, В. Чапаєва, С. Кірова, М. Фрунзе та інших більшовицьких персоналій, які впродовж 25 років стали складником нової світської «релігії», однак у кількісному співвідношенні вони суттєво поступалися національним історичним символам.

Радянська історична наука 1941 – 1945 рр. повністю слідувала тому ж курсу, що й пропаганда. Переорієнтація від досліджень революційних рухів і класової боротьби до вивчення воєн і героїчної історії народів СРСР розпочалася ще в 1940 – 1941 рр. Після нападу Німеччини на Радянський Союз основними темами наукових і популярних публікацій остаточно закріпилися такі: війни Новгороду з германськими агресорами, Лівонська війна 1558 – 1583 рр., Північна війна 1700 – 1721 рр., боротьба Київської Русі з кочовиками, Вітчизняна війна 1812 р. і Кримська війна 1853 – 1856 рр. Сама ж історія вперше перетворилася на ідеологічний інструмент, що офіційно визнався на державному рівні, українські історики не стали винятком із загальних правил [4, 27]. З перших днів війни працівники Інституту історії України згорнули роботу запланованих тем і приступили до публікації серії науково-публіцистичних брошур за такими напрямками: боротьба слов'янських народів із кочовиками; війни з німецькими агресорами XII – XV ст.; Вітчизняна війна 1812 – 1814 рр.; війна зі Швецією 1700 – 1721 рр. [10, 15].

Безумовно, ідеологічне значення історичної науки найяскравіше виявилось на початкових етапах війни. Під час оборони Києва із співробітників Інституту історії України та викладачів вищих навчальних закладів були сформовані спеціальні лекторські бригади, які вели роботу з червоноармійцями в прифронтових районах. Аналогічну пропагандистську функцію виконували музейні експозиції та похідні виставки [10, 5]. У цей час найпопулярнішим жанром історичного твору стає науково-публіцистична брошура. Перебуваючи

в евакуації, Інститут історії України започаткував серію публікацій під назвою «Наші великі», присвячену таким українським національним героям, як Б. Хмельницький, М. Кривоніс, І. Богун, П. Сагайдачний, С. Палій, І. Гонта та ін. [10, 5].

Окрім традиційних героїко-патріотичних мотивів, історичною наукою СРСР розроблялась й етатистська тематика, спрямована на прославлення сильної державної влади. Погляд дослідників скеровується в часи Петра I, Івана IV Грозного, Катерини II, які так само стають частиною дискурсу [4, 27]. Якщо в 1920-х – 1930-х рр. проваджувався курс, спрямований на розрив із дореволюційною державною традицією, то під час Великої Вітчизняної війни здійснювалися спроби встановлення правонаступництва радянської влади, починаючи з часів Київської Русі. Це значить, що політика пам'яті СРСР стала практично тотожною практиці провідних європейських модерних держав.

Формування почуття радянського патріотизму в роки Великої Вітчизняної війни відбувалося в умовах реанімації мнемотичних образів, характерних для дореволюційної епохи. Практично відразу після нападу Німеччини, 22 червня 1941 р., на сторінках преси, на публічних мітингах і у виступах державних осіб по радіо зазвучала теза про порушення фашистським Вермахтом «священних пределов нашей Родины». Месіанська ідея «священної Батьківщини», недоторканості й сакральності територій СРСР виявилися надзвичайно ефективним знаряддям ідеологічної боротьби, які маркували Німеччину як джерело ересей і носія «абсолютного зла», з яким ведеться «священна війна». В основі цього конструкта – добре відомий ще за часів царської доби символ «священної Русі», який набув завершеної форми вже під час російсько-турецьких воєн XVIII ст. Е. Хоксбаум вбачав наявність подібної абстракції в основі ідентичності частини населення Російської імперії [13, 80]. Так чи інакше, але в 1941 – 1942 рр. відбулася його цілковита радянська й поновлення в масовій свідомості. Аналогічний процес простежувався й з образом «Батьківщина», який у радянській пропаганді набув антропоморфного характеру й тлумачився як «жінка-мати», що одночасно виступала і як жертва, і як заклик до боротьби.

Дочислареанімованих образів слід зарахувати сам термін «Велика Вітчизняна війна». Його почали вживати щодо радянсько-німецького протистояння з 3 липня 1941 р. За формою і змістом цей термін збігається з Вітчизняною війною 1812 р. та розгромом непереможної армії Наполеона. Окрім напіврелігійного поняття порушення священних кордонів, радянська влада розглядала й інші ідеологічні конструкти часів Російської імперії. Насамперед це стосується поновлення слов'янофільської та панславистської риторики: ідеї про загальнослов'янське братство й одвічну боротьбу слов'янства з германцями. Цілком зрозуміло, що все це досить добре резонувало з радянським інтернаціоналізмом. Цей вектор знаходив своє втілення практично в усіх формах пропаганди – від агітаційного плаката до офіційних державних заходів, наймасштабнішим з яких став «Загальнослов'янський мітинг», який відбувся 9 квітня 1943 р. у Москві. На

ньому прославлялася «бойова єдність» слов'ян і звучали заклики до подальшої безкомпромісної боротьби з «німецькими поневолювачами» [5, 130].

З огляду на викладене вище, можна констатувати про те, що радянський проект пам'яті 1941 – 1945 рр. і похідне від нього героїко-патріотичне піднесення стали результатом привласнення пануючою владою старих образів, схем і концепцій, відпрацьованих у ідеологічній практиці Російської імперії, унаслідок чого утворився достатньо специфічний конструкт ідентичності, що складався з таких рівнів:

1. Радянської наднаціональної соціалістичної ідентичності.
2. Героїко-патріотичної історичної пам'яті, що тяжіла до націоналізму.
3. Рівня трансцендентних образів: уявлень про «священну Батьківщину», «Батьківщину-Матір» і «священну війну».

Д. Бранденбург вважав це явище результатом русоцентристської ідеології, яка почала формуватися ще в 1930-х рр. [3, 152]. На нашу думку, русифікацію расової культури можна розглядати лише побічно. Радянські ідеологи не мали часу для розробки альтернативних моделей минулого. Крім цього, в умовах розриву з дореволюційними традиціями це завдання було складним із суто технічного погляду. Незважаючи на майже національну полеміку Е. Ярославського й О. Щербакова та інших партійних діячів початку 1940-х рр., радянську політику пам'яті не можна назвати суто «російською», оскільки прив'язка історичної символіки відбувалася не до національного, а до радянського контексту. У результаті в процесі війни постаті А. Невського, Д. Донського, К. Мініна, Д. Пожарського, А. Суворова, М. Кутузова вийшли далеко за межі російського культурного простору.

Період між 1941 – 1945 рр. став часом своєрідного ідеологічного послаблення, який дав змогу звернутися до консолідуючої сили минулого, однак мав і небажані наслідки. Зокрема, це стосується часткової реанімації дореволюційних підходів до написання й розуміння історії, які не відповідали офіційній державній світоглядній доктрині. Як результат – для перших повоєнних років звичним явищем стали негативні відгуки партійних органів про роботу Інституту історії та інших науково-дослідних установ.

На наш погляд, у цьому контексті доречним видається запитання: «Чому така масштабна реанімація пам'яті виявилась можливою?». Очевидно, ми маємо справу з апріорною здатністю суспільства відтворювати минуле, яку Я. Асман протиставляв здатності запам'ятовувати [1, 42]. Упродовж понад 20 років усі історичні елементи героїко-патріотичної традиції Російської імперії перебували в забутті, однак «як по команді» всі вони були поновлені в радянській колективній свідомості. Цю обставину не можна пояснити блискучою організацією пропагандистської роботи. Імовірно, феномен полягає не в історичній (що формується та існує на рівні державної ідеології), а в колективній пам'яті як об'єктивного атрибута соціальної групи. На нашу думку, саме вона зберігала складники дореволюційного патерну минулого й в умовах зовнішньої стимуляції

змога його відновить. Пояснити цей феномен можна також із позиції психоаналізу, тобто радянська влада спровокувала витіснення всіх історичних уявлень, що суперечили колективному несвідомому, де вони й існували до свого поновлення під час Великої Вітчизняної війни. В обох випадках риторика партійних ідеологів була просто стимулом зовнішнього середовища. Усе це переконує в здатності групи не лише формувати власну пам'ять, а й «затримувати» раніше нав'язані моделі минулого.

Не менш дражливим залишається питання про те, які наслідки проект пам'яті часів Великої Вітчизняної війни мав для радянського суспільства? З одного боку, він забезпечив необхідну консолідацію й патріотичне піднесення, з другого – не створив механізму адаптації дореволюційного минулого до сучасного світосприйняття. Уся залучена до дискурсу історична символіка вилучалася з національного або імперського культурних контекстів і не отримувала остаточної інтеграції в радянській колективній свідомості. Образи О. Невського, Д. Донського, К. Мініна, Д. Пожарського, О. Суворова та М. Кутузова так само, як і інших національних героїв, мали суто інструментальне значення, яке обмежувалося формуванням ідентичності та патріотичних настроїв. Водночас очевидним був їхній апріорний конфлікт із радянською дійсністю, шляхи вирішення якого ніхто й не шукав. Таке привласнення не могло бути абсолютним. У результаті для населення СРСР характерною ознакою стала подвійна ідентичність, а саме: радянсько-інтернаціональна й національна, які утворювали в суспільній свідомості дві окремі структури [2, 48]. Нестабільність подібного конструктора призвела до перебудови й розпаду Радянського Союзу.

Джерела та література:

1. Ассман Я. *Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в культурах древности* / Я. Ассман. – М.: Язык славянской культуры, 2004. – С. 42.
2. Барабаш М.Ю. *Советская идентичность в этносоциальном пространстве: институциональные особенности* / М.Ю. Барабаш // *Теория и практика общественного развития*. – 2012 – № 3. – С. 48.
3. Бранденберг Д. *Национал-большевизм. Сталинская массовая культура и формирование русского национального самосознания (1931 – 1956)* / Д. Бранденбург. – СПб.: ДНК, 2009. – С. 111.
4. Бурдей Г.Д. *Историк и война: 1941 – 1945* / Г.Д. Бурдей. – Саратов: Издательство Саратовского университета, 1991. – С. 14.
5. Комков Г.Д. *На идеологическом фронте Великой Отечественной...: 1941 – 1945* / Г.Д. Комков. – М.: Издательство «Наука», 1983. – С. 23, 25.
6. Кривошеев Ю.В. *Изгнание науки: Российская историография в 20-х – начале 30-х годов XX века* / Ю.В. Кривошеев, А.Ю. Дворченко // *Отечественная история*. – 1994 – № 3. – С. 144.
7. *Плакаты войны и победы. 1941 – 1945*. – М.: Контакт-Культура, 2005. – С. 11.
8. Покровский М.Н. *Историческая наука и борьба классов* / М.Н. Покровский. – Москва – Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство, 1933. – С. 49.

9. Родионова И.В. Советский патриотизм: генезис концепции / И.В. Родионова // Научные труды Московского гуманитарного университета. – 2010 – Вып. 125. – С. 35.
10. Стрельський Г. Українська історична наука в роки Другої світової війни / Г. Стрельський // Історія України. – 2011 – № 41 – 42 (729 – 730). – С. 5.
11. Саркисянц М. Россия и мессианизм. К «русской идеи» Н.А. Бердяева / Н.А. Бердяев. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2015. – 274 с.
12. Мельникова Л.В. Отечественная война 1812 года и Русская православная церковь / Л.В. Мельникова // Отечественная история. – 2002. – № 6. – С. 27 – 38.
13. Хоксбаум Э. Нации и национализм после 1780 года / Э. Хоксбаум. – СПб.: Алетея, 1998. – С. 80.
14. Шалигина Д.Л. Специфика пропагандистского плаката во время Великой Отечественной войны как средства конструирования советской идентичности / Д.Л. Шалигина, В.А. Куликов // Вестник Пермского университета. – 2011. – Вып. 5 (16). – С. 56.
15. Connerton P. Seven types of forgetting / P. Connerton // Memory Studies. – 2008 – Vol. – No. 1. – P.60.

© Валерий ЧЕРНЯВСКИЙ

СОВЕТСКАЯ ПОЛИТИКА ПАМЯТИ ВРЕМЁН ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 1941 – 1945 гг.: ЦЕЛЬ, СТРУКТУРА И ТЕХНОЛОГИЯ ГЕРОИКО-ПАТРИОТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА

Исследуется советская политика памяти 1941 – 1945 гг. как средство формирования общественной идентичности и героико-патриотических настроений. Реализация этого курса осуществлялась посредством реконструкции в коллективном сознании дореволюционных национально-исторических символов и образов, что обеспечило консолидацию сравнительно нестабильного советского социума и мобилизовало все его внутренние ресурсы на борьбу с внешней угрозой.

Ключевые слова: советская идентичность, советский патриотизм, идеология, пропаганда, Великая Отечественная война.

© Valeriy CHERNIAVSKYY

THE SOVIET POLICY OF THE MEMORY DURING GREAT PATRIOT WAR 1941 – 1945: OBJECTIVE, STRUCTURE, TEHNOLOGY OF PATRIOTIC DISCOURSE.

In the following article investigates the soviet memory policy in 1941 – 1945 like a tool of construction social identity and patriotic moods. This course implemented by dint of recovery pre-revolutionary national and historical symbols in collective consciousness. The result of this policy was consolidation of soviet society and mobilization all its inner resource for struggle with enemy.

Keywords: soviet identity, soviet patriotism, ideology, propaganda, Great Patriot war.

УДК [355.081+355.441+355.1318]«1941/1945»+069.8

© Віра ФОМІНА

ПЕРЕМОГА БЕЗ ПАФОСУ: ДОЛІ ПОЛОНЕНИХ КОМАНДУВАЧІВ АРМІЙ

Досліджуються долі радянських командувачів армій, які потрапили до німецького полону. Розглядаються суто військові обставини і чинники, що призвели до полону командармів, а також морально-психологічні штрихи до портретів осіб, які постають як трагічні образи воєнної доби.

Ключові слова: командувач армії, оточення, «котел», полон, зрада, «невиправдані втрати», «ціна Перемоги».

Питання людських втрат у Другій світовій війні впродовж усіх повоєнних десятиріч і досі залишається недостатньо дослідженою і гостро дискусійною. Насамперед це стосується ціни Перемоги. Амплітуда в оцінці втрат основних воюючих сторін у 1941 – 1945 рр. – величезна. Іноді вона сягає десятків мільйонів осіб. З 1946 р. планка офіційної версії людських втрат Радянського Союзу у війні збільшена із 7 до 27 млн осіб [12, 43]. За деякими альтернативними оцінками, ці цифри становлять 35 і навіть 40 млн осіб [12, 44]. На різних етапах післявоєнної історії питання втрат ставало предметом гострих дискусій, політичних ігор та ідеологічних протистоянь. Попри те, що робота дослідників у цьому напрямі триває, точної цифри втрат вони дати не зможуть. Цьому є чимало об'єктивних і суб'єктивних причин, основними з яких залишаються недосконалість обліку втрат особового складу в роки війни, відверті намагання занижити власні та завищити ворожі втрати, закритість і секретність багатьох архівних джерел, неоднакова методика ведення підрахунків тощо. Серед багатьох чинників цієї проблеми важливого значення набуває її вивчення та аналіз через призму втрат командного складу, адже це є показником ефективності керівництва бойовими діями, правильності співвідношення оперативно-тактичного і стратегічного факторів, доцільності особистої хоробрості представників вищого командного складу та досягнення мети будь-якою ціною, без достатньої підготовки операції.

Варто зазначити, що попри історичну вагомість зазначеної теми, серйозних досліджень з неї бракує. Різні відомості трапляються у виданнях багатьох фахівців із воєнної історії, фундаментальних наукових працях, а щодо узагальнення втрат, то вони містяться в серії публікацій «Військово-

історичного журналу» (Москва), де вперше подано список та біографічні довідки генералів, адміралів, корпусних і дивізійних комісарів Червоної армії та Військово-Морського флоту, загиблих, померлих і зниклих безвісти в період з 22 червня 1941 р. до 9 травня 1945 р. [27; 18; 19]. Особлива цінність публікацій, надрукованих упродовж майже п'ятнадцяти років, полягає в тому, що вперше зібрано разом та оприлюднено понад 400 фото та біографічних довідок, а також внесено уточнення й доповнення до попередніх публікацій. У 1992 – 1993 рр. у тому ж «Військово-історичному журналі» оприлюднено низку історичних досліджень Л. Решина та В. Степанова «Долі генеральські», у яких на основі документів Архівного управління Міністерства безпеки Російської Федерації (нині Федеральна служба контрозвідки РФ) здійснено спробу відновити одну з найдраматичніших сторінок історії війни. Автори детально, з використанням документів, що вперше виносилися на широкий загал, розповіли про генералів, які стали жертвами обставин та беззаконня й були приречені на ганьбу та забуття. Це стосувалося тих військових високопосадовців, що опинилися в нацистському полоні [20 – 24]. Названі дослідження є надзвичайно цікавими, свого часу були навіть сенсаційними, проте мали вибіркового характеру.

На наш погляд, найвагоміший внесок у системну розробку проблеми втрат вищого командування Червоної армії зробив О. Мальцев – учитель історії загальноосвітньої школи із селища Шалигіне на Сумщині, який понад 20 років присвятив вивченню цієї теми. У публічних виступах на наукових конференціях, у багатьох статтях і в монографії, що вийшла друком у 1998 р., він, спираючись на архівні джерела та спеціальну літературу, зробив низку зіставлень, уточнень, узагальнень, серйозних та аргументованих висновків [16].

Отже, численні дослідники звертали увагу на безповоротні втрати радянського генералітету. Для початку уточнимо визначення безповоротні втрати. Відповідно до наказу заступника народного комісара оборони СРСР № 023 від 8 лютого 1944 р. до втрат зараховують: «загиблих у боях, пропалих на фронті безвісти, померлих від ран на полі бою та у шпиталях, померлих від хвороб, отриманих на фронті, чи померлих на фронті від інших причин, а також полонених» [13, 417]. Більш детально зупинимося на останньому, імовірно, найтрагічнішому визначенні цього наказу.

За роки війни в гітлерівському полоні опинилися мільйони радянських військовослужбовців – від рядового до генерала. Усі довоєнні й навіть післявоєнні Статути Радянського Союзу не містили інформації про полон. Ця проблема знайшла відображення в Кримінальному кодексі РРФСР 1926 р. (з додатками та уточненнями), 193-тя стаття якого «Самовільне залишення поля бою» передбачала відповідальність «за здачу в полон». За такий вчинок, який кваліфікувався як зрада Батьківщини, передбачалася вища міра покарання – розстріл із конфіскацією майна [8, 44, 46]. З початком Великої Вітчизняної війни формулювання статті 193-ї вимагало уточнення й конкретизації, що й було зроблено низкою підзаконних актів. 16 липня 1941 р. ДКО ухвалив спеціальну

постанову, спрямовану на боротьбу з панікерами, боягузами й дезертирами. Крім того, документ зобов'язував командирів і комісарів зміцнювати військову дисципліну, боротися з панікерами, боягузами і дезертирами, «розправлятися з ними, як з порушниками присяги і зрадниками Батьківщини» [8, 46]. Проте цього для керманічів держави виявилось недостатньо, тому 16 серпня 1941 р. вийшов сумнозвісний наказ Ставки ВГК № 270, згідно з яким військовослужбовців, які опинилися у ворожому тилу, було зараховано до карних злочинців, переслідуванню підлягали також їхні родини [31].

Постанова ДКО і наказ Ставки, що не мали відповідних юридичних формулювань, призвели до масових репресій. 4 жовтня 1941 р. в наказі наркома оборони СРСР № 0391 йшлося про те, що «останнім часом спостерігаються випадки незаконних репресій та бруталного перевищення влади з боку окремих командирів і комісарів щодо своїх підлеглих» [8, 47]. Наказ закликав не підмінювати роз'яснювальну роботу адмініструванням та репресіями [8, 47]. Деякі пом'якшувальні уточнення про поширення кримінальної відповідальності на членів родин військовослужбовців, які опинилися в полоні, були запроваджені спеціальною постановою ДКО від 24 серпня 1942 р. [8, 47 – 48].

Зрозуміло, що ставлення до військовослужбовців Червоної армії було різним, залежно від обставин, що призвели до полону, проте в цілому – негативним. На жаль, у тогочасному суспільстві поняття «військовополонений» стало синонімом таких слів, як «шпигун», «зрадник», «ворог народу», хоча багато полонених мужньо й незламно поводитися в полоні. Отже, перебування в полоні ставало трагедією як для червоноармійця, так і для генерала.

Предметом дослідження цієї роботи є долі командувачів армій, які пройшли через нацистський полон.

Увагу на військових посадовцях ми зосередили з кількох причин: по-перше, армія є основним оперативним об'єднанням, а в роки Великої Вітчизняної саме воно складало основу не лише сухопутних, а й інших видів збройних сил; по-друге, командувач армії, на відміну від командира дивізії, під час бойової операції перебував, як правило, на певній відстані від передової; по-третє, безповоротні втрати командармів не тільки значно підсилюють загальну статистику безповоротних втрат, а й дають змогу дійти, на жаль, невтішних висновків; і, нарешті, за кожною долею – неабияка трагедія не лише конкретного командувача, а також його підлеглих, рідних і близьких [4, 46]. Отже, ми розглянемо долі командувачів на тлі воєнної доби. Насамперед звернімося до статистики. Загальні безповоротні втрати командармів у період Великої Вітчизняної війни становили 30 осіб, з них:

загиблі	–	14,
померлі від хвороб	–	4,
репресовані	–	2,
покінчили життя самогубством	–	2,
полонені	–	8.

Ці підрахунки зроблено на основі видання «Великая Отечественная. Командармы. Военный биографический словарь» [2]. Враховувалися лише особи, які обіймали посаду командувача армії на момент полону, загибелі чи смерті.

І якщо загалом на Східному фронті загинуло, за твердженням О. Маслова, 235 радянських генералів, а, за нашими підрахунками, 14 з них – командарми, то в результаті маємо неймовірно високу кількість – майже 6 %. Це співвідношення зберігається і в безповоротних втратах. Простий розрахунок також підтверджує значний відсоток втрат полоненими.

Персонально цей скорботний реєстр можна представити в такій послідовності:

генерал-майор С.В. Вишневський – командувач 32-ї армії Західного фронту;
генерал-лейтенант А.А. Власов – командувач 2-ї ударної армії Волховського фронту;

генерал-лейтенант П.О. Єршаков – командувач 20-ї армії Західного фронту;
генерал-лейтенант М.Ф. Лукін – командувач 19-ї армії Західного фронту;
генерал-лейтенант І.М. Музиченко – командувач 6-ї армії Південного фронту;

генерал-майор П.Г. Понеделін – командувач 12-ї армії Південного фронту;
генерал-майор М.І. Потапов – командувач 5-ї армії Південно-Західного фронту;

генерал-майор О.Г. Самохін – командувач 48-ї армії Брянського фронту.

Навіть побіжного погляду на цей список досить, щоб зрозуміти: основні трагічні події пов'язані з двома величезними «котлами» 1941 р. – оточенням радянських військ під час Київської та Вяземської оборонних операцій. Хронологічно першими в цьому сумному переліку значаться Павло Григорович Понеделін та Іван Миколайович Музиченко, які потрапили в полон під час Київської оборонної операції.

П.Г. Понеделін народився 16 березня 1893 р. у с. Парніково (нині Юр'ївецького району Іванівської області). Росіянин. Усе життя майбутнього командарма пов'язане з армією: спершу з російською, а з 1918 р. з Червоною. Брав участь у Першій світовій, громадянській та радянсько-фінляндській війнах. Мав вищу військову освіту (академія ім. М.В. Фрунзе). Пройшов шлях від прапорщика російської армії до генерал-майора, командувача 12-ї армії Київського особливого військового округу. Нагороджений орденом Леніна та двома – Червоного Прапора.

З початком німецько-радянської війни армія під командуванням генерала П.Г. Понеделіна в складі Південно-Західного та Південного фронтів брала участь у прикордонних боях, а також на вінницькому та уманському напрямках. Саме на останньому сталася трагедія. 16 липня німецька 1-ша танкова група генерала Е. Клейста досягла Білої Церкви, створивши тим самим умови для оточення. Гітлерівці планували широкомасштабний охоплювальний маневр і створення великого «котла». Проте, за свідченням К. Типпельскірха, радянські війська

«трималися з неочікуваною твердістю, навіть коли їх обходили й оточували. Цим вони вигравали час і підтягували для контрударів нові резерви, які виявилися сильнішими, ніж це припускалося» [29, 261]. Тому ворог вирішив відмовитися від створення великих «котлів», а знищувати сили Червоної армії невеликими угрупованнями в тісній взаємодії з танковими групами і польовими арміями. Саме так розвивалося уманське оточення: танкісти Клейста, які діяли спільно з піхотою 17-ї та 11-ї армій, замкнули в кільце оточення війська 6-ї та 12-ї радянських армій, а до 8 серпня завершили розгром оточеного угруповання. За німецькими джерелами, 200 тис. червоноармійців загинули, понад 100 тис. опинилися в полоні [5, 294]. Трагічну долю своїх підлеглих розділили й командувачі – генерали П.Г. Понеделін та І.М. Музиченко. І хоча подальший життєвий шлях цих командармів мав багато спільного – перебування в нацистських таборах і тюрмах, визволення союзниками, направлення до Радянської місії у справах репатріації в Парижі, повернення на Батьківщину в серпні 1945 р., сім місяців перевірок у слідчій тюрмі НКВС, у подальшому їхні шляхи розійшлися. Мабуть, трагедія Понеделіна полягала в тому, що його ім'я потрапило до наказу № 270, у якому, зокрема, говорилося: «...Генерал-лейтенант Понеделін, командувач 12-ї армії, потрапивши у вороже оточення, мав змогу пробитися до своїх, як це зробила переважна більшість частин його армії. Проте Понеделін не виявив необхідних наполегливості та волі до перемоги, піддався паніці, злякався і здався в полон, дезертирував до ворога, вчинивши, таким чином, злочин перед Батьківщиною як порушник військової присяги» [31]. Нагадаємо, що наказ датовано 16 серпня, а Понеделін потрапив у полон – 7 серпня. Навіть якби все відбувалося саме так, як говориться в наказі, важко повірити, що впродовж 7 – 8 днів під час катастрофічних боїв на київському напрямі хтось достеменно знав, що командувач потрапив у полон, не вийшов з оточення (хоча не вийшло 100 тис.), «злякався, дезертирував, вчинив злочин» тощо. 13 жовтня 1941 р. Військова колегія Верховного суду Союзу РСР заочно засудила Понеделіна до розстрілу [21, 29].

У полоні генерала утримували в таборах міст Хаммельбург, Нюрнберг, Вейсенбург, з останнього в травні 1945 р. його було звільнено союзниками й направлено до Радянської місії у справах репатріації в Парижі, де тимчасово перебували всі генерали та вищі офіцери, визволені союзниками з нацистського полону.

У березні 1942 р. всіх полонених радянських генералів і старших офіцерів почали збирати в Хаммельбурзі, у таборі для військовополонених. Як відомо, в арсеналі воюючих сторін особливе місце належить психологічній зброї, сутність якої полягає в розкладанні військ противника. Серед таких засобів була й дискредитація військового керівництва. Тому значну увагу гітлерівці приділяли вербуванню на службу до німецького Райху радянських військовополонених, зокрема командирів. Відомо, що такі пропозиції генералу Понеделіну були запропоновані представниками німецького генштабу ще наприкінці 1941 р., коли

він перебував у таборі для військовополонених у Рівному, однак командарм від них відмовився [21, 28]. Збереглися свідчення й радянських військовополонених, які перебували разом із Понеделіним у Хаммельбурзькому таборі («Офлаг XXIII-Д»), де також активно працювали «ловці душ». За цими свідченнями, оголошений на Батьківщині поза законом командарм у таборі уникав усіх, а німців і зрадників і поготів [20, 52].

26 травня 1945 р. співробітники контррозвідки «СМЕРШ», які працювали під виглядом уповноважених із репатріації, двома літаками з Парижа доправили до Москви групу генералів та вищих офіцерів Червоної армії, визволених із нацистського полону. Серед них були командарми М.Ф. Лукін, І.М. Музиченко, С.В. Вишневський, М.І. Потапов та П.Г. Понеделін. 31 серпня в доповідній записці Сталіну начальник «СМЕРШу» В. Абакумов підбив попередні підсумки фільтрації, у яких, зокрема й щодо Понеделіна, стверджувалося: «...Поводили себе, як зрадники, вели антирадянську діяльність». Далі в документі йдеться про те, що Абакумов пропонував їх заарештувати і продовжувати перевіряти [21, 25]. Через сім місяців після початку фільтрації, 21 грудня 1945 р., на ім'я Сталіна за підписом М.О. Булганіна, О.І. Антонова та В.С. Абакумова під грифом «цілком таємно» була направлена доповідь про результати перевірки. До неї додавалися два списки. Перший містив реєстр на 25 генералів, яких направляли в розпорядження Головного управління кадрів НКЮ. Для них передбачалася допомога в лікуванні та побутовому влаштуванні. Стосовно кожного з генералів розглядалося питання на предмет направлення на навчання, а ті, які зазнали серйозних поранень або були хворі, виходили у відставку. На період перебування в Москві їх розміщували в готелях та забезпечували харчуванням.

Другий список містив прізвища, короткі характеристики, обставини полону та поведінки 11 генералів, які, як говорилося в доповіді, «...виявилися зрадниками, перебуваючи в полоні, вступили до створених німцями ворожих організацій і проводили активну антирадянську діяльність». Цих генералів пропонувалося «заарештувати і судити» [21, 26].

У цьому списку значилося прізвище генерал-майора П.Г. Понеделіна. У документі говорилося, що колишній командарм «зійзнався, що 7 серпня 1941 р. у районі міста Умань зрадив Батьківщину, здався в полон до німців без опору» [21, 27]. Генерала звинувачували в тому, що на допиті в генерала Клейста він розсекретив таємні відомості про особовий склад і озброєння 12-ї армії та її сусідів. До того ж, гітлерівці вилучили в Понеделіна особистий щоденник, де він «висловлював свої антирадянські погляди з питань політики ВКП(б) і Радянського уряду» [21, 27]. Ці бачення стосувалися політики розкуркулювання, колективізації та репресій старих кадрів. Коли Понеделін дізнався, що його оголосили зрадником, а дружину й батька 12 жовтня 1941 р. засудили до 5 років виправно-трудова робіт як членів родини зрадника Батьківщини, він зробив у щоденнику запис, що містив «різке висловлення на адресу товариша Сталіна» [21, 27].

За такі міркування П. Понеделіна було заарештовано і звільнено з армії, а згодом засуджено до смертної кари. Вирок виконано в 1950 р. Для того, щоб дізнатися, які саме таємні відомості про оточені війська 12-ї армії на допиті повідомив Понеделін, знадобилося ще п'ять років. 29 лютого 1956 р. Верховний суд СРСР, перевібивши матеріали справи П.Г. Понеделіна і врахувавши, що додаткове розслідування виявило нові обставини, що свідчили про необґрунтованість засудження і були невідомі на момент винесення вироку, вирішив скасувати вирок, припинити справу за відсутністю складу злочину й помертно реабілітувати П. Понеделіна. 9 травня того ж року було відмінено наказ про звільнення Понеделіна з армії в зв'язку з арештом. Колишнього командувача 12-ї армії вилучили зі списків Радянської армії в зв'язку зі смертю [21, 27]. Цим наказом, як стверджує видання «Командарми», генералові «було повернуте добре ім'я» [2, 177].

Однак знадобилося ще чотири десятиліття, щоб ім'я генерала Понеделіна з'явилося в публікаціях, книжках і, нарешті, енциклопедичних виданнях. До 90-х рр. ХХ ст. того часу ім'я командувача 12-ї армії просто замовчувалося. Наприклад, у тритомному виданні «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр.» 1967 р. прізвище командувача 12-ї армії згадувалося лише в контексті боїв у районі Запоріжжя (кінець серпня, коли 12-ту армію нового формування очолив генерал І.В. Галанін) [30, 214]. Прізвища генерала немає й в іменному покажчику, попри те, що армія згадується багато разів [30, 544]. У 2000 р. довідник «Кто был кто в Великой Отечественной войне», подав невелику біографічну статтю про П. Понеделіна, що охоплював період життя «1893 – 1956», а також умістив інформацію про полон, обмежившись формулюванням «у полоні тримався мужньо й гідно» [13, 201]. Утім, незрозуміло, чи це технічна помилка, чи свідомо дату розстрілу замінено на дату реабілітації, щоб уникнути зайвих пояснень.

Люди по-різному поводять себе в екстремальних, а тим більше в складних довготривалих умовах. Це виявляється як морально-психологічно, так і в побуті. Важко собі уявити, що всі генерали, які з честю пройшли через полон, завжди залишалися незаплямованими, адже гітлерівці докладали немало зусиль, щоб посіяти між полоненими розбрат, спровокувати чвари, ворожнечу тощо. Для цього використовувалися всі засоби, зокрема свідчення один проти одного. Цей самий метод застосовувався й у тюрмі НКВС у період фільтрації та слідства. У процесі підготовки цієї довідки ми послуговувалися архівними матеріалами, що друкувалися в ЗМІ, оскільки закриті документи, на жаль, нам не доступні. Проте навіть у цих документах зафіксовані прізвища тих полонених, які свідчили проти своїх товаришів. Не знаючи справжніх обставин і причин, які спонукали їх до цього, можна лише припустити, що примус, справжній стан речей, переконання, бажання співпрацювати зі слідством, зрозуміле людське боягузтво чи підступність штовхали полонених на ці ганебні кроки. Одні й ті ж прізвища повторюються серед свідків досить часто. Не будемо називати їх, адже всі вони

вже пішли з життя. Скажемо лише, що серед надрукованих матеріалів у числі свідків прізвище П.Г. Понеделіна не фігурує.

Отже, трагічною та досі оповитою багатьма таємницями є доля П.Г. Понеделіна, першого в нашому списку полонених командармів.

Одночасно з військами 12-ї армії в Уманському «котлі» оточили й війська 6-ї армії, якою командував генерал-лейтенант І.М. Музиченко. Тяжко поранений командарм у серпні 1941 р. потрапив у полон.

Народився І.М. Музиченко 10 вересня 1901 р. в м. Ростов-на-Дону. За більшістю джерел, він за національністю росіянин, проте В. Гриневич стверджує, що І.М. Музиченко – українець [6, 347]. З 1917 р. служив у російській армії, а з 1918 р. – у Червоній. Учасник громадянської війни та походу радянських військ на Західну Україну. Закінчив ККУКС. З липня 1940 р. генерал-лейтенант І.М. Музиченко – командувач 6-ї армії Київського особливого військового округу. З початком війни армія у складі Південно-Західного фронту брала участь у прикордонних боях, пізніше – у Київській оборонній операції. Під час боїв під Уманню, діючи в складі військ Південного фронту, 3 серпня армія була оточена. Важко поранений командарм потрапив у полон, армію розформували, а частини, яким удалося вирватися з оточення, передали до інших армій. Полоненого генерала Музиченка утримували спочатку в тюрмі м. Рівне, а потім у таборах для військовополонених у мм. Володимир-Волинський, Хамельбург, Гогельштейн, Мосбург. Його визволили з полону американські війська, 29 квітня 1945 р. І.М. Музиченка доправили в Радянську місію в Парижі. З жовтня до грудня 1945 р. проходив спецперевірку в Москві [2, 157]. Генералові пощастило. Попри те, що в доповідній записці Сталіну від 21 грудня 1945 р. у його характеристиці також є компрометуюча інформація на кшталт: «виявляв антирадянські настрої», «... сповістив німцям відомості про чисельний склад та озброєння», проте щодо обставин полону було сказано «потрапив» а не «здався». До речі, у протоколах допитів не було нічого такого, чого б німці на той момент не знали [21, 26 – 27]. Отже, І.М. Музиченка було внесено до списку тих генералів, яких направляли в розпорядження головного управління кадрів НКО. Згодом Музиченко навчався у ВАК при Військовій академії ім. К.Є. Ворошилова, а після закінчення (із квітня до жовтня 1947 р.) перебував у розпорядженні ГУК НКО. З жовтня 1947 р. – у відставці. Помер І.М. Музиченко 8 грудня 1970 р. Похований у Москві. Нагороджений орденом Леніна, чотирма – Червоного Прапора, медалями [2, 157].

З Київською оборонною операцією пов'язана доля ще одного командарма – генерал-лейтенанта Михайла Івановича Потапова – командувача 5-ї армії Південно-Західного фронту. Він народився 3 жовтня 1902 р. у с. Мочалово (нині Юхновського району Смоленської області). Росіянин. З 1920 р. – у Червоній армії. У 1936 р. закінчив Військову академію механізації та моторизації РСЧА. У 1939 р. брав участь у боях з японцями в районі річки Халхін Гол. Був нагороджений орденом Червоного Прапора. Із січня 1941 р. прийняв командування 5-ю армією Київського особливого військового округу.

З початком Великої Вітчизняної війни 5-та армія під командуванням генерал-майора М.І. Потапова у складі Південно-Західного фронту брала участь у прикордонних боях, потім у районах мм. Ковель, Дубно, Рівне, Житомир, пізніше вперто оборонялася на позиціях Коростенського укріпленого району, з 7 липня брала участь у Київській оборонній операції.

Протидія військ 5-ї армії, що постійно завдавала удари з Прип'ятської області, значно гальмувала просування 6-ї німецької армії зокрема і групи «Південь» загалом. Однак ситуація складалася таким чином, що війська 5-ї армії вимушені були відступати. Усвідомлюючи складне становище, М.І. Потапов зосередив свою увагу на управлінні військами, що діяли на чернігівському напрямі. З 1 до 6 вересня бої в смузі 5-ї армії вирізнялися упертим намаганням вибити 260-ту ворожу піхотну дивізію в районі Виблі, проте спроби ліквідувати плацдарм закінчилися безуспішно.

7 вересня німці захопили Чернігів. Потапов за наказом командувача фронту здійснив ще дві спроби активними контрударами відкинути противника, однак це не дало належного результату. Увечері того ж дня штаб фронту попросив дозволу в С.М. Будьонного та Б.М. Шапошникова відвести 5-ту армію за Десну. Наступного дня дозвіл було отримано, і вночі 9 вересня війська 5-ї армії встигли частиною сил відійти за річку. 10 вересня залишки 5-ї армії (значна частина якої була притиснута до Десни) продовжували відходити на південь уздовж шосе Чернігів – Київ, намагаючись з'єднати фланги з 37-ю армією. Попри те, що армія Потапова числилася як збройна одиниця, протистояти міцному угрупованню німців вона не могла. 11 – 12 вересня 5-та армія, оточена з флангів і тилу потужними загонами ворога, вже не була силою, здатною на серйозний супротив.

В оперзведенні, направленому до Генерального штабу 13 вересня, начальник штабу Південно-Західного фронту генерал-майор В.І. Тупиков про 5-ту армію зазначав:

«...в) армія Потапова... не може стабілізувати фронт і веде... оборону...

д) почалося змішування тилів 5-ї та 21-ї армій...;

е) війська 21-ї та 5-ї армій не в змозі стримати противника і відходять...

Початок зрозумілої вам катастрофи – справа пари днів».

Донесення Тупикова викликало різко негативну реакцію Генштабу, який, зокрема, наказував: «...Слід примусити Кузнецова (21-ша) і Потапова (5-та) припинити відступ» [26, 380].

Проте на фронті вже розпочався хаос. І хоча рештки 5-ї та 21-ї армій, так звана «Пирятинська група», намагалися вийти з оточення і вели боротьбу до 23 вересня, уникнути трагедії не вдалося. Між 16 та 26 вересня в найбільшому «котлі» з тих, що будь-коли знала військова історія, було знищено 5-ту, 21-шу, 37-му, 26-ту й частково 40-ву і 38-му армії. Тільки полоненими радянська сторона втратила 450 тис. осіб [6, 350]. За таких обставин потрапив у полон командарм М.І. Потапов. Перебував у таборах Хаммельбург, Гогельштейн, Вайсенбург та Мосбург.

У полоні тримався гідно та мужньо. Це підтверджено не лише дослідниками його біографії, а й німецькими документами.

Під час перебування в полоні Потапова допитували кілька разів. Уперше – 28 вересня 1941 р., за тиждень після того, як контужений генерал потрапив у полон. Йому, мабуть, дали прийти до тями й відразу ж допитали. Допит відбувався у штаб-квартирі 2-ї німецької армії, у першому таємному відділі абверу. Опитування обвинувачуваного здійснював підполковник генерального штабу Іркенс. У той же день обер-лейтенант Б. Федріготті, представник управління абверу при командуванні 2-ї армії, склав психологічну характеристику особистості Потапова. Обидва документи констатували, що він «є переконаним прибічником комуністичного режиму, як особистість вирізняється з-поміж раніше взятих у полон вищих російських офіцерів своїм зовнішнім виглядом та внутрішньою стриманістю... Як полонений тримався гідно, коли йшлося про речі, що мали значення для його майбутнього, говорив стримано» [20, 56].

Визволили з полону союзні війська і 29 квітня 1945 р. доправили до Радянської місії в Парижі. Із травня до грудня 1945 р. проходив спецперевірку в НКВС у Москві. У вже згадуваній доповідній записці Сталіну за підписами Булганіна, Антонова та Абакумова від 21 грудня 1945 р. про Потапова зазначалося, що він потрапив у полон контуженим. Його прізвище було в списку тих, хто поступав у розпорядження ГУК НКО СРСР [21, 26 – 27]. У 1946 – 1947 рр. М.І. Потапов – слухач ВАК Військової академії ім. К.Є. Ворошилова, з травня 1947 р. – продовжував службу в Радянській армії на командних посадах. З 1958 р. – перший заступник командувача Одеського військового округу. Нагороджений двома орденами Леніна, чотирма – Червоного Прапора, орденом Червоної Зірки, медалями. Помер генерал-полковник М.І. Потапов 26 січня 1965 р. Похований у Москві [2, 182 – 183].

З викладеного вище можна дійти висновку, що увінчалися на початку війни бої на київському напрямі «жнивими» загиблих і полонених.

Ще одним символом катастрофічних подій найтяжчого для Червоної армії періоду війни стало старе російське місто Вязьма, розташоване на шляху зі Смоленська до Москви.

Форма і завдання операції з розгрому радянських військ на московському напрямі були вперше означені в директиві № 35 Верховного командування Вермахту, підписаній Гітлером 6 вересня 1941 р., згідно з якою радянські війська мали бути розгромлені «до наступу зими». Вирішити це завдання передбачалося шляхом «подвійного оточення в загальному напрямі на Вязьму за наявності значних танкових сил, зосереджених на флангах» [7, 242]. 16 вересня з'явилася директива командування групи армій «Центр» про підготовку операції «Тайфун», у якій знову йшлося про майбутнє оточення радянських військ під Вязьмою. Нарешті, після завершення боїв під Києвом, 24 вересня 1941 р., відбулася остання оперативна нарада за участю Браухича та Гальдера, а 26 вересня було видано наказ про наступ, згідно з яким передбачалося оточення біля Вязьми. Німецьке

командування замислило найграндіознішу операцію з тих, що проводилися раніше. Ніколи ще на одному оперативному напрямі не зосереджувалися одночасно три танкові групи. У «Тайфуні» були задіяні три армії, три танкові групи та 2-й повітряний флот. Чисельність особового складу становила близько 2 млн осіб [9, 212].

Вяземська оборонна операція військ Західного та Резервного фронтів тривала з 2 до 13 жовтня 1941 р. Надовго затримати противника не вдалося. Оборона була слабкою, недостатньо підготовленою в інженерному плані. В оточення потрапило 37 дивізій, 9 танкових бригад, 31 артполк РГК, а також управління 19-ї, 20-ї, 24-ї та 32-ї армій. У Вяземському «котлі» загинув командувач 24-ї армії генерал-майор К.І. Ракутін, а командарми 19-ї, 20-ї та 32-ї – генерал-лейтенант М.Ф. Лукін, генерал-лейтенант П.П. Єршаков та генерал-майор С.В. Вишневський потрапили до полону [9, 212].

Михайло Федорович Лукін народився 6 листопада 1892 р. в с. Полухтіно (нині Зубцовського району Тверської області). У лавах російської армії – з 1913 р. до 1917 р., поручик, учасник Першої світової війни, кавалер орденів Св. Володимира IV ст., Св. Анни IV ст., Св. Станіслава III ст.

У лавах Червоної армії – з липня 1918 р., учасник громадянської війни, двічі навчався на Курсах удосконалення при Військовій академії ім. М.В. Фрунзе. Нагороджений двома орденами Червоного Прапора. У міжвоєнний період перебував на різних командних посадах. З червня 1940 р. генерал-лейтенант Лукін – командувач 16-ї армії Сибірського військового округу. З початком війни залишався на цій посаді у складі резерву Ставки ВГК, а із середини липня – Західного фронту. Брав участь у боях за Смоленськ, де 8 серпня був призначений командувачем 20-ї армії. У серпні – вересні з'єднання армії вели жорстокі оборонні бої на південь від Ярцева, прикриваючи дорогобузький напрям. За успішне командування військами та особисту мужність Лукіна нагородили орденом Червоного Прапора, а 10 вересня призначили командувачем 19-ї армії Західного фронту. У ході Вяземської операції, коли чотири армії були оточені на захід від Вязьми, Ставка ВГК наказала Лукіну прийняти загальне керівництво оточеними військами і прориватися на Гжатськ. Під час цих боїв 14 листопада важко поранений Лукін потрапив у гітлерівський полон. Спершу генерал перебував у німецьких шпиталях у с. Смелево під Вязьмою, згодом у Смоленську. Лукін мав поранення обох ніг і руки. Німецькі лікарі ампутували одну ногу, руку змогли врятувати, однак відновити її функції не змогли. Після відносного одужання Лукіна тримали в таборах Люккенвальде, Бісдорф, Вустрау, Бріц, Ліхтенфельд, Вюдебург, Мосбург. Умови перебування, в яких для радянських військовополонених були найгіршими. Наприклад, у Люккенвальде, табірний пайок складався з двохсот грамів неочищеної картоплі, літра баланди з брукви та двохсот грамів ерзац-хліба. Цей хліб випікався спеціально для військовополонених. Так зване борошно виробляти з полови та невеликої домішки крохмалю від зерен пшениці, що випадково потрапили під час обмолоту.

Військовополонені називали цей пайок «смертельним». Генерали одержували такий же раціон, що й інші радянські військовополонені. Єдиний привілей полягав у тому, що хворих іноді оглядав лікар, робив перев'язки [17, 231]. Дещо кращими були побутові умови в таборі для військовополонених Вурстау, неподалік від містечка Циттенхорст. Туди відбирали полонених із вищою освітою, піддавали психологічній обробці та направляли на курси пропагандистів, після чого використовували у власних інтересах. З Лукіним в цей період (осінь 1942 р.) намагалися встановити зв'язки та залучити до співпраці білоемігранти та А. Власов. До речі, деякі дослідники, посилаючись на «витяги з допитів», вважають, що Лукін не «відкидав можливість співпраці з Німеччиною», проте ці припущення не знайшли підтвердження [28]. У жорстоких умовах нацистських концтаборів Лукін поводив себе гідно і мужньо. У квітні 1945 р. його визволили з полону американські війська, до кінця травня перебував у Парижі, а з травня 1945 р. проходив перевірку в органах НКВС у Москві. У заведеній на генерала Лукіна справі немає навіть натяку на співпрацю з гітлерівцями або їхніми наймитами. Він залишався відданим військовому обов'язку, хоча й негативно висловлювався щодо колгоспів та репресій. У доповідній записці Сталіну від 31 серпня 1945 р. Абакумов пропонував М.Ф. Лукіна, який став калікою (паралізована рука й ампутована нога), звільнити під агентурний нагляд [21, 25]. За Лукіна клопотався маршал Конєв, а маршал Жуков порівнював його воєнну звитягу із звитягою героїв війни 1812 р. – генералів Раєвського та Багратіона. На обкладинці «Справи» генерала Лукіна рукою Й. Сталіна було написано: «Віддана людина. Звання відновити. Якщо бажає, направити на навчання. По службі не обмежувати» [17, 132].

М.Ф. Лукіну повернули військове звання й нагороди і зарахували до розпорядження ГУК НКО. З листопада 1946 р. він – у запасі. Кавалер орденів Леніна, п'яти – Червоного Прапора, Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки. Михайло Федорович Лукін проводив активну громадську діяльність, багато зусиль доклав для встановлення імен загиблих у битві під Москвою та відновлення добрих імен репресованих. У 1966 р. Маршали Радянського Союзу С.К. Тимошенко, К.К. Рокоссовський, І.С. Конєв, А.І. Єременко та генерал армії П.О. Курочкін написали листа Л.І. Брежневу, де були такі рядки: «Щиро просимо підтримати наше клопотання про присвоєння генерал-лейтенанту у відставці Михайлу Федоровичу Лукіну звання Героя Радянського Союзу. Ми глибоко переконані, що генерал-лейтенант М.Ф. Лукін заслужив це високе звання, виявивши мужність, особистий героїзм та прекрасну майстерність полководця під час Смоленсько-Вяземської битви, яка відіграла величезну роль у битві за Москву. Під час цього важкого періоду війни проти фашистських окупантів 16-та армія під командуванням Лукіна разом з 19-ю та 20-ю арміями, поєднуючи оборону з рішучими контратаками, зупинили наступ міцного ворожого угруповання, що рвалося до Москви, та в жорстоких, кровопролитних боях стримували його понад два місяці.

...Ми вважаємо, що присвоєння генерал-лейтенанту у відставці Лукіну високого звання Героя Радянського Союзу буде справедливим визнанням та оцінкою його великих заслуг перед державою, партією та народом» [17, 347 – 348].

На той час клопотання видатних воєначальників не було підтримано. 25 травня 1970 р. М.Ф. Лукін помер, похований у Москві. І лише двадцять три роки потому мужність і страдництво генерала Лукіна отримали гідну нагороду. 1 жовтня 1993 р. М.Ф. Лукіну присвоєно звання Героя Російської Федерації (посмертно) [17, 303].

Як вже зазначалося вище, у вяземському «котлі» одночасно з М.Ф. Лукіним потрапив у полон командувач 20-ї армії генерал-лейтенант Пилип Панасович Єршаков. Народився П.П. Єршаков 22 січня 1893 р. в с. Таганка (нині Вяземського району Смоленської області). Росіянин. З 1914 р. по 1917 р. – підпрапорщик російської армії, учасник Першої світової війни. У Червоній армії – із квітня 1918 р., брав участь у громадянській війні. Неодноразово навчався та вдосконалював свої знання на різноманітних військових курсах, у 1935 р. закінчив особливий факультет Військової академії ім. М.В. Фрунзе. Пройшов шлях від заступника командира стрілецького полку до командувача армії.

З початком війни генерал-лейтенант П.П. Єршаков – командувач 22-ї армії, що спершу перебувала в резерві Ставки ВГК, а 2 липня передана до складу Західного фронту. Війська Єршакова вступили в бої з гітлерівцями на рубежі Ідріца – Вітебськ, згодом брали участь в оборонних боях за Смоленськ на великолуцькому напрямі. Під час цих боїв шість стрілецьких дивізій армії під командуванням П.П. Єршакова на 220-кілометровому фронті стримували наступ 16 дивізій противника, у тому числі трьох танкових і трьох моторизованих. Проте сили були нерівними, і 20 липня гітлерівці оволоділи м. Великі Луки. Упродовж липня – серпня з'єднання армії зірвали спроби гітлерівців знищити невелиське угруповання радянських військ і створити умови для глибокого обходу лівого крила Північно-Західного та правого крила Західного фронтів. Наприкінці серпня 1941 р. П.П. Єршаков виявив мужність і вміння керувати військами в умовах оточення на торопецькому напрямі. У вересні Пилип Панасович прийняв від генерал-лейтенанта Лукіна командування 20-ю армією, яка у вересні – жовтні вела оборонні бої на південь від Ярцева, прикриваючи дорогобузький напрям, а згодом брала участь у Вяземській оборонній операції. Саме в цій операції, внаслідок прориву противником оборони Західного фронту, війська армії опинилися в оточенні. Продовжуючи вести оборонні бої, частина армії прорвала фронт оточення й вийшла на Можайську лінію оборони, однак без командувача, який опинився в полоні. Перебував у таборі військовополонених у районі м. Вульхайд (неподалік Берліна), навесні 1942 р. переведений до Хаммельбурга, де під час етапування зі «спецоб'єкта» помер від серцевого нападу [2, 131 – 132]. Як згадував після війни М.Ф. Лукін: «Єршаков із презирством відкидав усі намагання схилити його до співпраці з власівцями... Коли він помер, полонені зробили труну з неструганих дощок і винесли до табірних воріт. За колючий

дрит їх не пустили. Німці прийняли труну та кудись понесли» [17, 276]. Згодом у таборах, де утримувались радянські полонені, німці показували фото, на якому над оббитою червоною тканиною труною Єршакова схилено нацистські прапори. Отже, навіть смерть командарма була використана з пропагандистською метою. Похований генерал-лейтенант П.П. Єршаков, кавалер двох орденів Червоного Прапора, у районі Хаммельбурга.

Трагедія Вяземського «котла» скалічила долю ще одного командарма – генерал-майора Сергія Володимировича Вишневського, який народився 18 квітня 1893 р. у м. Рогачов. Росіянин. У 1912 р. закінчив Кадетський корпус у м. Суми, з 1912 р. до 1918 р. служив у російській армії, брав участь у Першій світовій війні, штабс-ротмістр, командир ескадрону. З 1918 р. – у Червоній армії, в 1933 р. закінчив Військову академію ім. М.В. Фрунзе. У міжвоєнний період перебував на різноманітних керівних посадах, з 1940 р. – генерал-майор, помічник генерал-інспектора кавалерії РСЧА.

У вересні 1941 р. призначений командувачем 32-ї армії Резервного (з 10 жовтня – Західного) фронту, яку було розгорнуто на рубежі Мосолово – Дорогобуж. З 3 жовтня війська армії вели оборонні бої під Вязьмою, з 7 жовтня – в оточенні. Війська, що пробилися з оточення, були передані до інших армій, а управління 13 жовтня розформовано. Командувач армії С.В. Вишневський з оточення не вийшов і 22 (за деякими даними – 23) жовтня його захопили гітлерівці в полон. Перебував у військовій в'язниці м. Летцен, у Хаммельбурзькому офіцерському таборі, Нюрнберзькій в'язниці, Флоссенбурзькому концтаборі та концтаборі Дахау. Умови перебування були жахливими, проте Вишневський зумів здолати їх. У 1945 р. його визволили союзні війська, перебував у Радянській місії в Парижі, а потім – шлях, яким пройшли всі колишні полонені генерали. Упродовж семи місяців тривала спецперевірка органами НКВС і, нарешті, 21 грудня 1945 р. ім'я Вишневського занесли до списку 25 генералів, які пройшли перевірку й були направлені в розпорядження ГУК НКО СРСР. Сергій Володимирович був поновлений у званні генерал-майора, йому повернули нагороди: ордени Леніна, Червоного Прапора, два – Червоної Зірки, надали можливість закінчити академічні курси при Військовій академії ім. К.Є. Ворошилова та впродовж 1947 – 1949 рр. працювати у Військовій академії ім. М.В. Фрунзе, у якій у 1933 – 1940 рр. він викладав тактику.

З 1949 р. генерал-майор Вишневський – у запасі. Помер 22 червня 1967 р., похований у Москві [2, 34 – 35].

Парадоксально трагічною є доля командувача 48-ї армії Олександра Георгійовича Самохіна. Справа в тому, що він не встиг заступити на посаду командувача армії. Його прізвища немає серед командувачів армії в пристатейному переліку «Советской военной энциклопедии» та «Советском военном энциклопедическом словаре», його імені немає у вказаних публікаціях «Военно-исторического журнала» та у виданні «Командарми». Наявна інформація досить суперечлива. У публікації Д.Ю. Хохлова «Армія так і не дочекалася свого

командувача», що вийшла в лютневому номері «Военно-исторического журнала» за 2012 р., зазначено, що генерал-майор О. Самохін призначений командувачем 48-ї армії Брянського фронту 20 квітня 1942 р. (підстава: телеграма Ставки Верховного Головнокомандування № 170286 від 20 квітня 1942 р.), а у виданні «Комкори» значиться лютий того ж року [32, 65; 3, 497]. Ця подія не була значимою. Важливим було те, що генерал, не встиг прибути до армії, як потрапив у полон.

Олександр Георгійович Самохін народився 20 серпня 1902 р. на х. Верхня Бузинівка (нині Волгоградська область). Росіянин. У Червоній армії з 1919 р., учасник громадянської війни. Пройшов шлях від червоноармійця до генерал-майора (1940 р.). Закінчив Військову академію РСЧА ім. М.В. Фрунзе (1934 р.). Нагороджений орденами Червоної Зірки й медаллю «XX років РСЧА» [31, 65].

Напередодні війни його призначили командиром 29-го стрілецького корпусу 11-ї армії Прибалтійського військового округу. Брав участь у оборонних боях на території Литви. Далі біографічні дані різняться. На думку Д. Хохлова, після відходу з Литви Самохін спершу перебував на лікуванні, потім виконував обов'язки заступника командувача 16-ї армії тилу, із грудня – у розвідуправлінні Червоної армії, а 20 квітня, як уже зазначалося вище, призначений командувачем 48-ї армії. Видання «Комкори» подає інші відомості, у яких стверджується, що після боїв у Литві 29-й стрілецький корпус був переданий до складу Західного фронту, брав участь у Смоленській битві, вів оборонні бої на рубежі р. Ловать, під Великими Луками, а у серпні – вересні – на торопецькому напрямі. У ході цих боїв війська корпусу, що на той час входив до складу 22-ї армії, були оточені ворогом, проте зуміли зберегти боєздатність і вирватися з оточення.

Незважаючи на це, корпус було розформовано, а його командир – генерал-майор О. Самохін перебував під слідством в органах НКВС «за самочинне залишення бойових позицій, за втрати в живій силі та техніці». У грудні 1941 р. (з огляду на відсутність складу злочину) всі обвинувачення з нього було знято, справу закрито, після чого О. Самохіна направлено в розвідуправління Генштабу [3, 497].

21 квітня щойно призначений командувачем військ 48-ї армії другого формування генерал О. Самохін вилетів на Брянський фронт, проте літак утратив орієнтування, збився з курсу, був пошкоджений ворожими зенітками й здійснив вимушену посадку на зайнятій німцями території поблизу Мценська.

Командарм спробував застрелитися, але спроба не вдалася. Частина документів, яку генерал не зумів знищити, потрапили до рук ворога. Опинився в полоні і сам генерал-майор Самохін, який так і не долетів до армії, командувачем якої був призначений. Про те, що відбувалося далі, відомо з матеріалів архівної кримінальної справи Самохіна, до якої додано свідчення німецьких офіцерів, котрі допитували його, а потім і їх взяли в полон війська Червоної армії.

Уперше генерала Самохіна допитували в штабі 15-го піхотного полку. Допит тривав близько десяти хвилин, після чого генерала Самохіна доправили до штабу 2-ї танкової армії, пізніше, черговим літаком, – у німецький тил до

Летценської фортеці (Східна Пруссія). Там його допитували чотири рази, проте, за його власними свідченнями в «СМЕРШі», жодної інформації, що становила військову або державну таємницю, він не надав. Генерал запевняв, що мав намір співпрацювати, однак внаслідок шоку втратив пам'ять. Лінію поведінки Самохіна підтвердили кілька полонених пізніше німецьких офіцерів [32, 64].

За період перебування в полоні О.Г. Самохін перебував у таких таборах: Летценська фортеця (23 квітня – 29 травня 1942 р.), м. Ніколайкен (31 травня – 15 липня 1942 р.), Ченстохівський табір (19 липня – 2 серпня 1942 р.), табір військовополонених у м. Хаммельбург (7 серпня 1942 р. – 3 квітня 1943 р.), Нюрнберзький табір для російських військовополонених (3 квітня 1943 р. – 7 вересня 1943 р.), Вюрцбурзька фортеця (7 вересня 1943 р. – 21 квітня 1945 р.), звідки евакуйований до м. Мосбург (50 км від Мюнхена), а 29 квітня 1945 р. був звільнений військами 3-ї армії США [32, 66].

У травні Самохіна разом із групою визволених із полону генералів доправили до Парижа, де передали представникам радянського командування. А далі йшов типовим шляхом усіх колишніх полонених генералів. Упродовж семи місяців Самохін перебував у перевірконо-фільтраційному таборі, а 28 грудня 1945 р. його заарештувало Головне управління контррозвідки «СМЕРШ».

Перший протокол допиту Самохіна датований 1 червня 1945 р., останній – 22 червня 1949 р. [32, 65].

У справі Самохіна було опитано 25 колишніх військовополонених генералів, у результаті свідчень, що компрометували б генерала Самохіна, отримано не було. Проте генерал сам визнав серйозну помилку, якої припустився на одному з перших допитів у Летцені, коли запропонував свої послуги німецькому командуванню за умови негайної засилання на територію СРСР. Пізніше на допиті в ГУКР «СМЕРШ» він свідчив: «Я вирішив піти на формальну угоду з ворогом і запропонував свої послуги німецькій розвідці, розраховуючи при цьому отримати від німців завдання, а після прибуття до Радянського Союзу повідомити відповідні органи. Німці, мабуть, зрозуміли мій задум і від моєї пропозиції відмовилися» [32, 63].

Цей вчинок виявився роковим у долі генерала Самохіна. 25 березня 1952 р. він був засуджений до 25 років виправних робіт, а 12 квітня позбавлений звання генерал-майора [32, 65].

На щастя, Самохіну довелося відбувати покарання ледь більше року. Зміна керівництва країни призвела до перегляду багатьох рішень, насамперед судових. 20 липня 1953 р. Самохіна звільнили з-під варті, повністю реабілітували та поновили в кадровому складі Радянської армії. З 1954 р. він став слухачем Вищих академічних курсів при Військовій академії Генштабу, після чого викладав на військовій кафедрі МДУ [32, 65]. Помер Олександр Георгійович Самохін 17 серпня 1955 р., не доживши трьох днів до п'ятдесят третього дня народження.

З восьми командармів, які потрапили до нацистського полону, сімом повернуті добрі імена, хоч деяким із значним запізненням. Проте реабілітація

не могла повністю зняти «плями» перебування в полоні, що переходила з анкети до анкети, побутувала у свідомості широкого загалу, яка перешкоджала об'єктивному висвітленню історичних подій тощо. На жаль, у цьому негативну роль відіграв уже згадуваний наказ № 270 від 16 серпня 1941 р., з яким пов'язана особиста драма і трагедія родини генерал-лейтенанта В.Я. Качалова – командувача 28-ї армії. Він уникнув полону, однак ім'я тривалий час залишалося зганьбленим.

Володимир Якович Качалов народився 27 липня 1890 р. в с. Городище (нині Городищенського району Волгоградської області). Росіянин. Капітан російської армії, учасник Першої світової війни. З 1918 р. – в Червоній армії, в 1935 р. закінчив особливий факультет Військової академії ім. М.В. Фрунзе. Перебував на різноманітних командних посадах, двічі нагороджений орденами Червоного Прапора. З початком війни генерал-лейтенант В.Я. Качалов – командувач 28-ї армії Західного фронту, що брала участь у боях за Смоленськ. На початку серпня 1941 р. війська армії вели бойові дії в оточенні (командувач з оточення не вийшов). Окремі розрізнені групи ще кілька тижнів блукали лісами, намагаючись пробитися до своїх бійців. Оцінити масштаби катастрофи та загальну чисельність втрат ще було неможливо, а в горезвісному наказі Ставки № 270 від 16 серпня стверджувалось: «...Окремі генерали є поганим прикладом для наших військ. Командувач 28-ї армії генерал-лейтенант Качалов, перебуваючи разом зі штабом групи в оточенні, виявив боягузтво і здався в полон німецьким фашистам. Штаб групи Качалова з оточення вийшов, пробившись з оточення частини групи Качалова, а генерал-лейтенант Качалов віддав перевагу полону, віддав перевагу дезертирству до ворога» [31]. 29 вересня 1941 р. Військова колегія Верховного суду СРСР заочно засудила Качалова за зраду Батьківщини до вищої міри покарання. Також постраждала і також його родина. 20 серпня 1941 р. у Свердловську були заарештовані дружина генерала Качалова – Олена Миколаївна Ханчин-Качалова, та його теща, Олена Іванівна Ханчин. У грудні 1942 р. вони були засуджені на вісім років ув'язнення в таборах. О.І. Ханчин загинула в 1944 р. в таборі посиленого режиму, а Олена Миколаївна відбула весь термін ув'язнення й 20 серпня 1949 р. оселилася в Малоярославці Калузької області [24, 20, 22]. Відтоді О.М. Качалова почала важку справу боротьби за реабілітацію чесного імені свого чоловіка. Вона зверталася до Генеральної прокуратури, ЦК ВКП(б), особисто до Й. Сталіна з проханням переглянути справу чоловіка й встановити його долю, адже жодних свідчень про перебування в полоні чи на службі в гітлерівців виявлено не було. У 1949 р. Качалов офіційно вважався «зниклим безвісти», а про його долю «ходили» суперечливі припущення. У 1945 – 1946 рр. вважали, що генерал Качалов узимку 1944 р. намагався зв'язатися з партизанами, згодом загинув, проте ексгумація результатів не дала. Також відома версія про те, що Качалова викрала англійська розвідка, що його нібито бачили в окупованому Києві в одязі німецького офіцера, що він працює в Касабланці в організації, створеній англійською розвідкою тощо. Ці припущення не знайшли також

підтвердженень, однак слідство в справі генерала Качалова поновилося. Тривало воно довго, результати були малоефективними, однак щоразу, акумулюючи нові факти, О.М. Качалова знову апелювала до високих кабінетів. Врешті-решт 6 серпня 1952 р. О.М. Качалову заарештували й звинуватили в антирадянській діяльності, у поширенні листів терористичного та наклепницького змісту, проте розслідування в справі генерал-лейтенанта Качалова тривало. За колишнього командувача клопоталися генерали та офіцери, які його знали, зокрема генерал армії А.В. Хрульов. І лише в грудні 1953 р., через дев'ять місяців по смерті Сталіна, справу Качалова було переглянуто. У довідці про результати перевірки та в листі Генерального прокурора Р. Руденка до Президії ЦК КПРС зазначалося, що додаткове розслідування у справі В.Я. Качалова не підтвердило факту здачі командарма в полон гітлерівцям.

«Під час бою Качалов не виявляв розгубленості та боягузництва, а його виїзд у танку в бік військ противника викликаний бажанням прорватися до своєї 145-ї дивізії, відрізаної від штабу армії. 4 серпня, перебуваючи в танку, генерал-лейтенант В.Я. Качалов загинув від вогню німецької артилерії й був похований місцевими жителями в загальній могилі в с. Старинка Починківського району Смоленської області. Пізніше перепохований у селищі Стодолище того ж району на Смоленщині. Про факт загибелі Качалова свідчить і трофейний німецький звіт про бойові операції проти 28-ї радянської армії.

Отже, генерал-лейтенант Качалов за зраду Батьківщини був засуджений безпідставно. Так само безпідставно були репресовані його рідні» [24, 26].

Постановою Верховного суду СРСР від 23 грудня 1953 р. констатовано, що В.Я. Качалов загинув від вогню артилерії противника. На цій підставі наказ № 270 у частині щодо командарма Качалова скасовано. Посмертно Володимира Яковича Качалова нагороджено орденом Вітчизняної війни I ст. [2, 90].

Слід зазначити, що органи держбезпеки мали в своєму розпорядженні інформацію, що заперечувала факт дезертирства Качалова та перебування в полоні. Колишні полонені генерали розповідали на допитах, що читали в німецьких газетах та чули від очевидців тих подій про те, що німці виявили в одному з підбитих танків труп генерала Качалова. Колишні керівники німецької військової розвідки на допитах у МДБ СРСР спростовували факт переходу Качалова на бік гітлерівців [24, 20, 22]. За спогадами М.Ф. Лукіна, нацисти не приховували обставин загибелі Качалова, більше того, намагалися використати їх із пропагандистською метою. Михайло Федорович Лукін згадував, як майор Ердман, заступник начальника «Абвер-команди – 303», показував партійний квиток, посвідчення особи та листи генерала Качалова (на документах були сліди крові). Намагаючись вплинути на полонених радянських генералів, зокрема командарма Лукіна, Ердман не приховував того, що Качалов загинув у бою, а на Батьківщині оголошений зрадником [17, 225 – 226]. Отже, зіставляти факти була можливість, проте якби не наполегливість дружини Качалова та допомога їхніх впливових друзів добре ім'я командарма навряд чи було б повернуто. Олена

Миколаївна Ханчин-Качалова померла від тяжкої серцевої хвороби в 1957 р. Вона з честю виконала обов'язок дружини загиблого. Її справу щодо повернення чесного імені чоловіка багато хто вважає справжнім подвигом [24, 27].

Воєнна стихія війни безжалісна до того, хто потрапив до її коловороту. Безжалісна не лише тому, що жодна війна не обходиться без жертв, а передусім тому, що будучи по суті апріорі аморальною, ставить перед кожним її учасником досить високу моральну планку. І будь-яка моральна похибка, моральна непевність призводить до вчинків, які неможливо ні виправити, ні виправдати. Ідеться про зраду, зокрема генеральську. Серед тих, хто згодився служити гітлерівцям, були воєначальники, командири, політпрацівники. В основі подібних вчинків – різні причини: давні образи на країну та керівництво, ідеологічні розбіжності, кар'єрні невдачі, боягузтво, невміння терпіти біль і нестатки тощо, проте в результаті – цілком конкретний вчинок – зрада. Зауважимо, що серед командармів порушив військовий обов'язок і зрадив присязі лише один командарм – Андрій Андрійович Власов.

Народився А. Власов 1 вересня 1901 р. в с. Ломакіно (нині Гагінського району Нижньогородської області). Навчався в духовному училищі та в духовній семінарії, до Червоної армії призваний у травні 1920 р., брав участь у громадянській війні, навчався на піхотних курсах, курсах удосконалення комскладу РСЧА та у Військовій академії ім. М.В. Фрунзе (у 1935 р. закінчив перший курс). Служив у військах, обіймав командні посади. У 1938 – 1939 рр. перебував у Китаї. На посаді начальника штабу Групи радянських військових радників та виконувача обов'язків головного військового радника. Нагороджений орденом та золотим годинником. Після повернення в січні 1940 р. у Радянський Союз його призначили командиром 99-ї стрілецької дивізії, яка в жовтні того ж року визнана кращою дивізією Київського особливого військового округу та РСЧА. За це Власова нагородили орденом Леніна. Щоправда, за твердженням А.В. Русака, одного з дослідників його біографії, цього ордена Власов удостоєний за бої на Халхін-Голі [25, 201]. Із січня 1941 р. генерал Власов – командир 4-го механізованого корпусу, з яким вступив у війну. З'єднання корпусу в складі 6-ї армії Південно-Західного фронту брали участь у прикордонних боях під Перемишлем, у боях на напрямі Дубно і Рівне, у Київській оборонній операції. З 23 липня 1941 р. генерал Власов – командувач 37-ї армії, комендант Києва та командувач Київського укріпленого району. Київська операція, як уже зазначалося, завершилася трагічно. Командувач 37-ї армії генерал-майор Власов із боями виходив з оточення та виводив свій штаб. Пробиралися лісовими хащами, частіше за все вночі, потрапляли в засідки, голодували, недосипали, нерідко не орієнтувалися, де фронт, де німці.

Власову пощастило. Він вивів свою групу з Київського «котла», без ускладнень пройшов «сортування» НКВС, а 20 листопада його призначили командувачем 20-ї армії Західного фронту. Війська армії відзначилися в Клинсько-Солнечногорській оборонній та наступальних операціях, у визволенні Красної

Поляни, Солнечногорська, Волоколамська та прориві оборони на р. Лама. Зазначимо, що й ці факти є неоднозначними. Один з дослідників теми «Власов і власівщина» А.Н. Колесник у своїй монографії документально доводить, що керівництво військами армії до 21 грудня здійснював начальник штабу армії генерал-майор Л.М. Сандалов. Власов на той час хворів. До армії він прибув 19 грудня, а командування військами прийняв на себе лише за два дні [11, 27]. Утім, участь Власова в боях під Москвою відзначена присвоєнням йому військового звання генерал-лейтенанта та нагородженням орденом Червоного Прапора. 9 березня 1942 р. Власова призначають заступником командувача Волховського фронту. Отже, за півроку війни він робить карколомну кар'єру – від командира дивізії до заступника командувача фронту. 16 квітня 1942 р. Власов одночасно стає командувачем 2-ї ударної армії. Наприкінці травня німці відрізали армію від головних сил фронту, закрили її у величезному Волховському лісовому масиві, розбили на частини й знищили. За версією А.В. Русака, за командувачем, згідно з особистим розпорядженням Сталіна, було надіслано літак. Власов категорично відмовився летіти, а вирішив із рештками армії виходити з «котла». Після двох тижнів поневірянь армія фактично перестала існувати. Минув місяць, однак генерал Власов не з'явився ні в радянському тилу, ні в німецькому полоні. Його розшукували і Генеральний штаб Червоної армії, і німецькі спецслужби. До пошуків долучилися партизани Ленінградської області. 14 липня німецьке радіомовлення передало в зведенні Верховного командування: «Під час очищення нещодавнього волховського кільця виявлено в своєму сховищі та взято в полон командувача 2-ї ударної армії генерал-лейтенанта Власова» [20, 35]. Однак і після цього радянське командування шукало генерала. Лише 20 серпня 1942 р. з Ленінградського штабу партизанського руху до Москви, до ЦШПР, надійшла оперативна інформація про полон Власова. Під час виходу з оточення А.А. Власов залишив війська армії й 12 липня 1942 р. здався в полон – так представлено цей факт в академічних та енциклопедичних виданнях [25, 204 – 207].

Після короткотермінового перебування в таборі для військовополонених у Летцені Власова перевели до Вінницького концтабору, який підпорядковувався головному командуванню Сухопутних військ. Разом із колишнім командиром 41-ї стрілецької дивізії полковником І. Боярським, що потрапив у полон під Харковом улітку 1942 р., 3 серпня 1942 р. Власов підготував так званий «Меморандум Власова-Боярського», де було сформульовано пропозиції щодо створення центру з формування частин із радянських військовополонених. Після бесіди генерала з представником МЗС Німеччини Хільгером Власова направили до Берліна, до табору, створеного при відділенні пропаганди Збройних сил Німеччини. 27 грудня Власов за участю ще кількох генералів та вищих офіцерів, які дали згоду на співробітництво, випускає так звану Смоленську відозву, у якій оголошує про створення «Російського комітету», що був агентурно-політичною організацією та діяв під контролем відділу пропаганди і VI управління РСХА. Пізніше повідомлялося про створення «Російської визвольної армії». У 1943 р.

Власов з пропагандистською метою здійснює кілька поїздок на окуповану територію СРСР. Окремі заяви генерала викликали осуд із боку Гітлера, поїздки було скасовано, а Власова до 1944 р. тримали під домашнім арештом [2, 35 – 36]. Восени 1944 р. німецькі спецслужби знову починають «розкручувати» Власова. Гітлер запропонував йому об'єднати всі антирадянські організації, що діяли як у Німеччині, так і поза її межами, і створити політичний центр керування ними. Власов погодився. У листопаді 1944 р. створено нову агентурно-політичну організацію «Комітет визволення народів Росії», що діяла під егідою СС. Головним програмним документом, виголошеним Власовим у листопаді 1944 р., стає «Празький маніфест». РВА очолює також Власов. Гітлер дозволив сформувати п'ять дивізій, формувалося три, було сформовано – дві [22, 37].

У лютому 1945 р. на фронт, що проходив по Одеру, за наказом Власова було направлено загін у складі 120 осіб. Це були курсанти школи пропагандистів та офіцерської школи, а також люди, що входили до складу роти охорони Власова. Переодягнені в радянську військову форму, вони проникли в бойове розташування й викликали там розгубленість. У прорив були введені німецькі підрозділи. Власівців – учасників цієї акції – нагородили залізними Хрестами. У квітні 1945 р. на фронт відбула 1-ша дивізія РВА. Спільними силами двох полків вона намагалася вести наступ у районі Фюрстенвальде, проте за дві години відступила. Командир дивізії генерал-майор С.К. Буняченко повів дивізію на південь, у напрямі Праги. Те, що сталося в Празі, Власов характеризував так: «1-ша дивізія, що прибула на терени Чехословаччини, під впливом місцевого населення почала розкладатися та роззброювати німців, а на початку травня 1945 року в районі Праги мала збройні сутички з німецькими військами» [22, 37].

У квітні А. Власов відмовився від пропозиції іспанських дипломатів емігрувати і здався американським військам. 12 травня його затримали в штабній колонії та фактично передали американські військові співробітники «СМЕРШу» 162-ї танкової бригади 25-го танкового корпусу. 15 травня Власов перебував уже в Москві, на Луб'янці. Заарештовані були всі особи з його оточення, вони значилися під своїми прізвищами, і лише Власов, якого утримували в одиночній камері, значився як «заарештований № 31» [22, 37].

Слідство у справі Власова та інших активних діячів власівського руху (11 осіб) тривало до липня 1946 р. 28 березня 1946 р. В.С. Абакумов направив секретареві ЦК ВКП(б) О.О. Жданову проект організації та проведення судового процесу. 23 липня відбулося засідання Політбюро ЦК ВКП(б), на якому одне з питань порядку денного присвячувалося майбутньому процесу. У пункті 3 протоколу засідання Політбюро говорилося: «Усіх обвинувачених у відповідності з пунктом 1-м Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 року засудити до смертної кари через повішання, вирок виконати в умовах тюрем» [23, 21]. Отже, вирок (нехай і справедливий) було винесено до суду, а це не відповідає ні принципам правосуддя, ні моральним засадам. Судове засідання у справі власівців розпочалося 30 липня, а 1 серпня було оголошено вирок, згідно з яким

А.А. Власов та його найближче оточення як військові злочинці та зрадники були позбавлені військових звань, нагород і страчені на шибениці.

Тактрагічно завершилася військова кар'єра земнежиття генерал-лейтенанта Червоної армії командувача 2-ї ударної армії А.А. Власова. Його фігура є однією з найсуперечливіших в історії Другої світової війни. Зазначимо, що історіографія власівського руху лише російською мовою за період 1948 – 2006 рр. налічує понад 1 800 статей, публікацій, книжок [1, 176]. Одні дослідники характеризують Власова як зрадника, гітлерівського поплічника, слухняного виконавця в руках у вождів Райху та російського контрреволюційного зарубіжжя. Це, так би мовити, загальноприйнята думка. Інші дослідники репрезентують Власова як високоідейного борця проти сталінізму, який рішуче кинув виклик більшовизму і згуртував навколо себе всіх, хто піднявся проти Сталіна-тирана. Зокрема, К.М. Александров у статті журналу «Военно-исторический архив» зазначає: «Генерал Власов виявив громадянську мужність, зумівши здолати морально-психологічну, гіпнотичну залежність від сталінщини, кинув їй виклик. Адже легше було воювати з Гітлером, аніж визнати, що вдома в тебе сидить такий само Гітлер, навіть ще гірший. При цьому від «свого Гітлера» ти ще й отримував нагороди, звання, спецпайки тощо, і, відповідно, ти пов'язаний з ним, ні в чому не кращий за нього» [1, 176]. Александров наводить ще три факти, які, на його думку, свідчать про «ідеологічну» вмотивованість:

- Власов відмовився рятуватися літаком із Волховського «котла» в червні 1942 р.;

- Власов відмовився летіти з Німеччини до Іспанії в квітні 1945 р.;

- Власов відмовився їхати в глиб американської окупаційної зони... Замість цього він поїхав до штабу 3-ї армії США клопотатися щодо політичного притулку не лише для 1-ї дивізії, а й для всієї власівської армії [1, 185].

Нарешті є ще один погляд, підкріплений документами, сутність якого полягає в тому, що Власов не зрадник, а спеціально підготовлений агент ГРУ, який виконував поставлене перед ним завдання. Це, зрозуміло, лише припущення та гіпотези. Вчинки, поведінку, дії будь-якої людини неможливо дослідити, проаналізувати й пояснити поза контекстом епохи, ситуації, того чи іншого історичного моменту. Важко сказати, чим керувалися ті, хто йшов на службу до гітлерівців – слабодухістю, боягузтвом, застарілими образами, розбіжностями в поглядах чи ще чимось. Важко розгадати ці таємниці, нелегко збагнути, проте, якими б не були соціально-політичні причини такого явища, як співпраця з ворогом представників вищого командного складу, вони жодним чином не корелюються із загальнолюдськими морально-етичними нормами і принципами. Зауважимо, що під час Першої світової війни, в 1914 – 1917 рр., жоден із полонених офіцерів російської армії не перейшов на бік противників Росії, тим паче не формував військових частин із російських військовополонених. Через тридцять років лише в армії Власова служили понад 100 вищих офіцерів та генералів Червоної армії, з них – три Герої Радянського Союзу [1, 180].

Що ж трапилося за кілька десятиліть такого, що змінило менталітет людини, її ставлення до військового обов'язку та Присяги? Причини, мабуть, різні, проте, не вдаючись до деталей та не маючи змоги зазирнути в душу кожної особи, дозволимо собі зробити припущення, що моральність окремої людини перебуває в прямій залежності від моральності суспільства. Згадаймо Першу світову війну й ставлення до неї більшовиків. На відміну від соціал-демократів більшості європейських країн, РСДРП виступила з гаслом про поразку Росії у війні. Щоправда, це прикривалося формулюванням «поразки власного уряду», проте хіба поразка уряду не призводить до поразки держави й народу?

У маніфесті ЦК РСДРП «Війна та російська соціал-демократія», що став першим офіційним документом, де висловлювалася позиція більшовицької партії щодо світової війни, Ленін (а він був автором) закликав боротися під двома основними гаслами:

- перетворення війни імперіалістичної на війну громадянську;
- поразка власного уряду у війні [14, 13 – 23].

Ці самі гасла були оприлюднені на Бернській (лютий 1915 р.) конференції РСДРП. У резолюції «Поразка царської монархії», зокрема, говорилося: «Поразка урядової армії ослаблює цей уряд; сприяє визволенню пригнічених ним народностей і полегшує громадянську війну»... [15, 166].

Якщо замислитись над цими вкрай цинічними постулатами більшовиків, стає зрозумілим, що аморальність була закладена у фундамент майбутньої держави. Аморальність і страх, з одного боку, подвійні стандарти та всездозволеність, з другого, що панували в радянському суспільстві, породжували і «Шарикових», і «Павликів Морозових», і, врешті-решт, «Власових».

На підставі вищевикладеного можна дійти таких висновків: у представленій науково-інформаційній довідці досліджено біографії та обставини перебування в полоні восьми командувачів армій. Як уже зазначалося, з ними тісно пов'язана доля командувача 28-ї армії Західного фронту генерал-лейтенанта В.Я. Качалова, особиста трагедія якого впливає з наказу № 270. Проте, якщо аналізувати втрати, пов'язані з полонем, то вони є значно більшими ніж офіційні, адже деякі командувачі армій загинули, намагаючись вирватися з оточення, деякі, перебуваючи в оточенні, покінчили життя самогубством. Назвемо прізвища командувачів армій у хронологічній послідовності загибелі:

- Герой Радянського Союзу (посмертно, 5.05.1990) генерал-майор Костянтин Іванович Ракутін – командувач 24-ї армії Резервного фронту. Загинув при спробі виходу з оточення 7 жовтня 1941 р. (Вяземська оборонна операція);

- генерал-лейтенант Андрій Кирилович Смирнов – командувач 18-ї армії Південного фронту. Покінчив життя самогубством 8 жовтня 1941 р., перебуваючи в оточенні біля с. Попівка Запорізької області (Донбаська оборонна операція);

- Герой Радянського Союзу (21.06.1937. Іспанія) генерал-майор Михайло Петрович Петров – командувач 50-ї армії Брянського фронту. Загинув 10 жовтня 1941 р. при спробі виходу сил армії з оточення (Орловсько-Брянська оборонна операція);

- Герой Російської Федерації (посмертно, 31.12.1996) генерал-лейтенант Михайло Григорович Єфремов – командувач 33-ї армії Західного фронту. Покінчив життя самогубством 19 квітня 1942 р., перебуваючи пораненим в оточенні (контрнаступ у ході Московської битви);

- генерал-лейтенант Кузьма Петрович Подлас – командувач 57-ї армії Південного фронту. Загинув 25 травня 1942 р., намагаючись пробитися з оточення (Барвінківський плацдарм). Відповідно до наказу № 0673 від 20 серпня 1942 р., тривалий час вважався зниклим безвісти. Нині наказ скасовано;

- генерал-лейтенант Овксентій Михайлович Городнянський – командувач 6-ї армії Південно-Західного фронту. Загинув 27 травня 1942 р. під час спроби вийти з оточення (Барвінківський плацдарм). Гітлерівці поховали його на х. Орлиноярськ Харківської області. Перепохований у Харкові [2].

Таким чином, якщо врахувати ще й ці втрати, пов'язані з оточенням та загрозою опинитися в полоні, кількість загиблих командувачів армій, прямо та опосередковано пов'язаних із полоном, становить 15 осіб. Ще раз наголосимо, що ми брали до уваги лише тих командувачів, які керували арміями на момент полону чи загибелі в оточенні.

У західній історіографії для визначення ступеня ефективності керівництва військовими діями відомий термін «невиправдані втрати». Це поняття окреслює перевищення людських і матеріальних втрат переможців над переможеними, якими впродовж десятиліть керувалася радянська історіографія. Щодо ідеологічного впливу, то у свідомості пересічного громадянина міцно закріпилася теза «Ми за ціною не стоятимемо»...

На сучасному етапі розвитку історичної науки ми намагаємося встановити «ціну Перемоги», однак достовірних даних, напевно, визначити не вдасться. Щодо «генеральських втрат», то на Східному фронті загинуло з німецького боку 142, а з радянського – 235 генералів, тобто у співвідношенні 1:1,65 [10, 143]. Як бачимо, статистика документально підтверджує невиправдані втрати командного складу радянських Збройних сил.

Цю статистику підтверджує та підсилює аналіз безповоротних втрат командувачів армій, зокрема тих, які побували в гітлерівському полоні.

Джерела та література:

1. Александров К.М. Рецензия на документальный фильм «Генерал Власов: история предательства» // Военно-исторический архив. – 2007. – № 3. – С.171 – 187.
2. Великая Отечественная. Командармы. Военный биографический словарь. – М.; Жуковский: Кучково поле, 2005. – 408 с.
3. Великая Отечественная. Комкоры. Военный биографический словарь. – М.; Жуковский: Кучково поле, 2006. – 672 с.
4. Военный энциклопедический словарь. / Пред. Гл. ред комиссии Н.В.Огарков. – М.: Воениздат, 1983. – 863 с.
5. Гальдер Ф. Военный дневник, 1941 – 1942. – М.: АСТ, 2003. – 893 с.
6. Гриневич В.Л. Військове будівництво в Радянській Україні (кінець 30-х – 80-ті роки ХХ ст.) / Історія українського війська (1917 – 1995). Упорядник Я. Дашкевич. – Львів: Світ, 1996. – С.332 – 468.

7. Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма: Исторические очерки. Документы и материалы. – Т.2: Агрессия против СССР. Падение «третьей империи». 1941 – 1945 гг. / Отв. ред. А.М. Самсонов. – М.: Наука, 1973. – 664 с.
8. Ивашов Л.Г., Емелин А.С. Нравственные и правовые проблемы плена в отечественной истории // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 1. – С.44 – 49.
9. Исаев А.А. Котлы 41-го: История ВОВ, которую мы не знали. – М.: Яуза, Эксмо, 2000. – 400 с.
10. Кирик В.Л., Піскун В.М. Олександр Маслов. Полеглі радянські генерали: Радянські вищі офіцери, вбиті у боях 1941 – 1945 рр. – Лондон: Portland, OR / Frauk Cass, 1998. – 304 с. // Український історичний журнал. – 2002. – № 3. – С.143 – 146.
11. Колесник А.Н. Генерал Власов – предатель или герой? – М., 1991. – 175 с.
12. Кропачев С.А. Эволюция официальной отечественной историографии о потерях СССР и Германии в Великой Отечественной войне // Военно-исторический архив. – 2006. – № 7. – С. 23 – 50.
13. Кто был кто в Великой Отечественной войне 1941 – 1945. Люди. События. Факты: Справочник / Под. ред. О.А. Ржешевского. – 2-е изд., доп. – М.: Республика, 2000. – 431 с.
14. Ленин В.И. Война и российская социал-демократия // Полное собрание сочинений. – Т. 26. – Изд. 5-е. – М.: Политиздат, 1973. – С.13 – 23.
15. Ленин В.И. Конференция заграничных акций РСДРП // Полное собрание сочинений. – Т. 26. – Изд. 5-е. – М.: Политиздат, 1973. – С. 161 – 167.
16. Маслов А.А. Причины и характер безвозвратных потерь генеральского состава советских Вооруженных сил в Украине в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. // Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції (27 – 28 жовтня 1994 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – С. 84 – 89.
17. Муратов В.В., Городецкая (Лукина) Ю.М. Командарм Лукин. – М.: Воениздат, 1990. – 351 с.
18. Печенкин А.А. О потерях советских генералов и адмиралов в годы Великой Отечественной войны // Военно-исторический журнал. – 2005. – № 3. – С. 30 – 35.
19. Печенкин А.А. О потерях советских генералов и адмиралов в годы Великой Отечественной войны // Военно-исторический журнал. – 2005. – № 4. – С. 24 – 30.
20. Решин Л.Е. Воинствующая некомпетентность // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 2. – С. 51 – 58.
21. Решин Л.Е., Степанов В.С. Судьбы генеральские // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 10. – С. 24 – 32.
22. Решин Л.Е., Степанов В.С. Судьбы генеральские // Военно-исторический журнал. – 1993. – № 5. – С. 28 – 37.
23. Решин Л.Е., Степанов В.С. Судьбы генеральские // Военно-исторический журнал. – 1993. – № 6. – С. 21 – 28.
24. Решин Л.Е., Степанов В.С. Судьбы генеральские // Военно-исторический журнал. – 1993. – № 8. – С. 20 – 27.
25. Русак А.В. Союзники гитлеровской Германии в войне против СССР. 1941 – 1945. – К.: Институт истории Украины НАН Украины, 1998. – 296 с.
26. Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК. Документы и материалы. 1941 год. Т.16 (5 – 1). – М.: ТЕРРА, 1996. – 448 с.
27. Сидоров А.Д. Погибли за Родину. Отдали жизнь за Родину // Военно-исторический журнал. – 1991. – №№ 6, 9 – 11; – 1992. – №№ 6 – 12; – 1993. – №№ 1, 3 – 12; – 1994. – №№ 1, 2, 4, 6.
28. Соколов Б. Русские колаборационисты // Независимая газета. – 1991. – 29 окт.

29. Типпельскирх К. История Второй мировой войны: 1939 – 1945. – М.: АСТ, 1998. – 795 с.
30. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, 1941 – 1945 рр., Т. 1: Радянська Україна в період відбиття віроломного нападу фашистської Німеччини на СРСР і підготовки умов для корінного перелому в війні (червень 1941 р. – листопад 1942 р.). – К.: Політвидав України, 1967. – 559 с.
31. Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». – КН-4834. – Д-567.
32. Хохлов Д.Ю. Армия так и не дождалась своего командующего // Военно-исторический журнал. – 2012. – № 2. – С. 62 – 66.

© Вера ФОМИНА

ПОБЕДА БЕЗ ПАФОСА: СУДЬБЫ ПЛЕННЫХ КОМАНДУЮЩИХ АРМИЯМИ

Исследуются судьбы советских командующих армий, попавших в немецкий плен. Рассматриваются сугубо военные обстоятельства и причины, приведшие к пленению командармов, а также морально-психологические штрихи к портретам личностей, представляющим как трагические образы военной поры.

Ключевые слова: командующий армией, окружение, «котел», плен, измена, «неоправданные потери», «цена Победы».

© Vira FOMINA

VICTORY WITHOUT PATHOS: DESTINIES OF THE PRISONERS ARMY COMMANDERS

It is investigated the fate of the Soviet Army commanders who were taken into German captivity. It is considered purely military circumstances and factors that have caused the captivity of commanders as well as moral and psychological touches to the portraits of people who are seen as tragic images of wartime.

Keywords: Commander of the Army, the encirclement, «pot», captivity, betrayal, «unjustifiable loss», «price of victory».

РЕАЛІЇ ПОВОЄННОЇ ДОБИ

УДК 623.827 (560)

© Олександр КАЛІНІЧЕНКО

ПРИКЛАД СТВОРЕННЯ ТУРЕЦЬКОГО ПІДВОДНОГО ФЛОТУ ЯК ЗРАЗОК ДЛЯ НАСЛІДУВАННЯ ВМС УКРАЇНИ

Висвітлюється зародження та становлення підводного флоту Туреччини в умовах розвитку від Османської імперії, Турецької республіки Атаатюрка й донині; вплив двох світових воєн на необхідність зміцнення підводного складника військово-морських сил Туреччини; мультинаціональний вплив на розвиток турецьких підводних сил Нідерландів, Італії, Франції, Британії, США, Німеччини; досвід підводного суднобудування та експлуатації у складі турецького флоту. Обґрунтовується значення турецького прикладу для відтворення підводних сил України як ударного та протичовнового складника ВМС України.

Ключові слова: підводний човен, дизель-електрична установка, повітряно-незалежна енергетична установка, ВМС Туреччини.

Концентрація російських морських десантних сил на Чорноморському ТВД у складі трьох великих десантних кораблів 1171 проекту («Микола Фільченков», «Саратов», «Орск»), кожен із яких здатен до перевезення підсиленого батальйону морської піхоти, та п'яти великих десантних кораблів 775 проекту («Цезар Кунніков», «Новочеркаськ», «Азов», «Ямал» та трофейний «Костянтин Ольшанський»), що може перевезти близько двох рот морської піхоти, з очікуванням прибуття на Чорноморський ТВД десантно-вертолітного корабля-дока «Севастополь» типу «Містраль», ставлять перед ВМС ЗС України непросте питання: «Як забезпечити протидесантну оборону українського узбережжя в північно-західній частині Чорного моря?».

Військово-морські Збройні сили повинні мати в своєму складі такі види військ: підводні сили, морську авіацію, надводні сили та берегові війська (морська піхота, берегові ракетно-артилерійські війська, війська берегової оборони). Свого часу радянська доктрина відзначала, що ядерні підводні човни з балістичними ракетами та морська ракетноносна авіація надають флотським оперативним об'єднанням стратегічного значення.

Військово-морські сили України в минулому позбулися на користь ВПС України Миколаївської морської ракетноносної авіадивізії, на озброєнні якої

були сучасні ракетноносці Ту-22М-3 (у 2000 р. два українські екіпажі морських ракетноносців брали участь у стратегічному навчанні на Північному флоті). З підводними силами Чорноморського флоту сталося ще гірше. Під час Другої світової війни Чорноморський флот утратив 26 субмарин (50 %), а під час «братнього поділу» двох бригад та двох окремих дивізіонів 14-ї дивізії підводних човнів Чорноморського флоту залишилося в строю на два флоти лише чотири дизель-електричні підводні човни! Все решта пішло в металобрухт!

Протичовнова (корвети «Луцьк», «Тернопіль», «Хмельницький») та мінно-тральна (морські тральщики «Черкаси» та «Чернігів», базові тральщики «Маріуполь» та «Мелітополь») групи ВМС України залишились у Криму як і ракетний корвет «Придніпров'я». Державного плану на відновлення повноцінного надводного компонента, який поки що у ВМС ЗС України представлений фактично лише кількома одиницями, зокрема: фрегатом «Гетьман Сагайдачний», середнім десантним кораблем «Кіровоград», ракетним катером «Прилуки» та рейдовим тральщиком «Генічеськ», рішень з протидії російським морським десантним силам на морі немає. Свого часу це завдання стояло перед Німеччиною та Радянським Союзом. Обидві країни зробили ставку на підводні сили, як на більш дешевий і швидший варіант протидії могутньому морському супротивнику. Звісно, сучасна Україна, особливо в умовах неоголошеної війни з Росією, не має таких ресурсів. Автор поставив перед собою завдання знайти приклади рішення подібних проблем іншими країнами, які опинилися в схожих обставинах.

Питання про створення або відновлення підводного складника флоту в той чи інший спосіб досліджувалося, починаючи з XIX ст. (Монжері, В.М. Берк, В.А. Кремінський), вивчалося й у XX ст. [1; 2; 3]. Над цим питанням свого часу працювали різні дослідники, зокрема:

а) після російсько-японської війни: М.І. Адамович, Д. Голов, І.І. Різніч, М.М. Тьедер, Я.С. Солдатов;

б) після Першої світової війни: Кембл, Симс, Клаксон, Ньюболт, Лоуелл Томас, Міхельсен, Шпис, Шюрер, Вернер, А. Гайер, Осборн, М.О. Китицін;

в) після Другої світової війни: Г.М. Трусов, І.А. Биховський, В.І. Дмитрієв, І.К. Мельник, Карл Деніц (Німеччина), Чарльз Локауд (США), М. Хасімото (Японія);

г) у період «холодної війни»: Х. Герцог (Ізраїль), С. Вудворд (Велика Британія), М.Д. Волкер, Б. Гаррі, А. Лайніс, Дж.М. Хірандані;

д) першопроходці атомного підводного флоту: Х.Д. Ріковер, Л.Г. Осипенко, Л.М. Жильцов, Н.Г. Мормуль.

У XXI ст. найбільш вагомими працями, з точки зору автора, були наступні: В.С. Борисов, В.Г. Лебедько «Підводний фронт Холодної війни»; А.Є. Тарас «Історія підводних човнів 1624 – 1904»; Г.І. Ілларіонов «Подводные лодки российского императорского флота»; В.В. Балабін «Эволюция подводных лодок в России и за рубежом».

Серед українських дослідників української морської парадигми автор звернув увагу на праці В. Безкоровайного, А. Данілова, О. Олійникова, В. Кравцевича, В. Сергійчука, Д. Сидорука, А. Лубенця, І. Фурмана, А. Лозинського, М. Мамчака, Ю. Крючкова, С. Соколюка та Л. Кириласа.

Ми вважаємо, що доцільно глибше вивчити історію розвитку підводних сил Туреччини, як найбільш потужного репрезентанта підводного флоту на Чорноморському ТВД, який може слугувати прикладом для наслідування відновлення українських підводних сил у найближчому майбутньому.

Підводні сили Туреччини та України в історичному минулому пов'язує одна значима подія 1595 р., коли українські козаки під проводом осавули Федора Полоуса здійснили напад на берегову турецьку фортецю Синоп, вдало використавши при цьому ефект несподіванки завдяки застосуванню транспортно-десантних підводних човнів [4; 5; 3; 6, 12 – 13]. Турки зробили правильні висновки з цього історичного факту більш, ніж 400-річної давнини, а що ж до незалежної України, то в 1995 р. ВМС України приступили до формування своїх підводних сил шляхом створення окремого дивізіону підводних човнів, до якого мали увійти по одній одиниці субмарини радянського Чорноморського флоту, зокрема: «Б-435» 641 пр., «Б-380» 641Б пр. та «СС-256» 690 пр. [6, 86 – 89; 7]. Слід зазначити, що перед цим у одеському 131-му окремому дивізіоні підводних човнів консервації 14-ї дивізії Чорноморського флоту знаходилось 12 підводних човнів пр. 613 (побудови 1952 – 1957 рр.), один підводний човен пр. 641 (1974 р. б.) та навчально-тренувальна станція (НТС), переобладнана з підводного човна Щ-209 довоєнної побудови, більшість із яких у період 1991 – 1993 рр. свідомо була продана як метал в іноземні держави, зокрема в Туреччину. Відомі й виконавці злочинного антиукраїнського наказу [8, 161 – 163]!

Майже 20-річна епопея з єдиним українським підводним човном «Запоріжжя», який після численних довготривалих відновлювальних ремонтів не зміг здійснити жодного пострілу з наявних десяти торпедних апаратів. Це красномовно підтвердило той тезис, що «всілякі угоди з Росією не варті того паперу, де вона ставить свій підпис». Отож перед Збройними силами України після втрати в квітні 2014 р. майже всього діючого корабельного складу під час анексії Криму Російською Федерацією стоїть питання якнайшвидшого відновлення ударної та протичовнової компоненти національних Військово-морських сил. З огляду на це завдання, на думку автора, слушно дослідити історію становлення підводних сил Туреччини – найближчого сусіда на Чорноморському ТВД, а також вибірково країн постсоціалістичного табору в Європі та в Південно-Східній Азії, які за кількістю населення та стартовими можливостями напередодні розпаду Радянського Союзу схожі з Україною.

На відміну від України, Туреччина розпочала розбудову своїх підводних сил у значно гірших умовах, але змогла за 120 років зайняти домінуюче положення в цій царині на Чорноморському ТВД. Тому нагальною потребою є вивчення турецького досвіду в питанні підходу до створення власного підводного флоту та практичної його розбудови [9]:

Перші підводні човни «Абдулхамід/Abdulhamid» та «Абдулмесід/Abdulmecid» в Османському флоті з'явилися у вересні 1886 р. Невдовзі під час Першої світової війни лави підводних сил Османської держави поповнила трофейна французька субмарина «Тюрквайз/Turquoise», яка була перейменована на «Мустесіп Онбазі/ Mustecip Onbasi», проте активної участі в бойових діях під османським прапором вона не вела.

Сучасний етап становлення турецьких підводних сил пов'язаний із батьком нації Ататюрком, який у 1924 р. сприяв отриманню з Європи сучасного підводного флоту. Унаслідок цього з Нідерландів у 1928 р. Туреччина отримала підводні човни «I.Inonu» та «II.Inonu», що прослужили до 1948 р. У 1931 р. з Італії до Туреччини прибули ще два підводні човни, які дістали назви «Сакар'я/Sakarya» та «Думлупінар/Dumlupinar». За п'ять років поспіль із Німеччини прибув ПЧ «Гюр/Gur» і впродовж кількох років німецькі заводи Круппа поставили серію з чотирьох субмарин «АУ» класу, ім'я кожній з яких дав особисто очільник Туреччини Ататюрк. Перші дві з них «Батірай/Batiray» (реквізована німецьким флотом для своїх потреб, загинула під час Другої світової війни) та «Салдірай/Saldiray» були побудовані на німецьких верф'ях, а третя – «Атілай/Atilay», побудована за німецькою ліцензією в Туреччині на «Taskizak Shipyard» (загинула в 1942 р. у Дарданеллах після підризу на міні). Четверта – «Улдірай/Yildiray» була побудована після закінчення війни через брак поставок головних двигунів.

Напередодні Другої світової війни Туреччина не обмежувалась імпортом підводних човнів лише з країн гітлерівської коаліції, а зверталася й до інших держав. Так, у 1939 р. з Великобританії прибули чотири підводні човни класу «Реіс/Reis». У 1942 р. Туреччина отримала два підводні човни цього класу: «Орукреіс/Orucreis» та «Мюратреіс/Muratreis», а решта: «Улюкаліреіс/Ulucalireis» (затонула після торпедування німецькою субмариною) та «Буракреіс/Burakreis» (повернута Туреччині після закінчення війни), – використовувались у складі Британського флоту під час Другої світової війни.

Після закінчення Другої світової війни по «плану Маршалла» турецькому підводному флоту було передано перші чотири американські підводні човни океанського типу «fleet type», які отримали свої назви на честь первінців «ататюркового підводного флоту»: TCG «I.Inonu» S-330 (ex. USS Brill), TCG «II Inonu» S-331 (ex. USS Blueback), TCG «Сакар'я/Sakarya» S-332 (ex. USS Boarfish), TCG «Гюр/Gur» S-334 (ex. USS Chub). У 1950 р. наступні американські підводні човни для турецького флоту почали комплектуватися новітнім на той час обладнанням для роботи дизелів під перископом (шноркель). Це були субмарини TCG «Думлупінар/Dumlupinar» D-6 (ex. USS Blower) та TCG «Чанаккале/Canakkale» S-333 (ex. USS Bumper).

4 квітня 1953 р. стався «другий чорний день» турецького підводного флоту (трагічний інцидент – зіткнення в протоці Чанаккале шведського судна «Наболенд/Naboland» і субмарини TCG «Думлупінар/Dumlupinar» – колишня USS Blower).

У 1954 р. американська серія «fleet type» для ВМС Туреччини поповнилася субмаринами: TCG «Превезе/Preveze» S-340 (ex. USS Guitarro), TCG «Сербе/Cerbe» S-341 (ex. USS Hammerhead); у 1958 р. – TCG «Тургутреїс/Turgutreis» S-342 (ex. USS Bergall); у 1960 р. – TCG «Пірірейс/Pirireis» S-343 (ex. USS Mapiro) та TCG «Хізірейс / Hizirreis» S-344 (ex. USS Mero).

У період із 1971 до 1974 р. з ВМС США до ВМС Туреччини було поставлено 10 підводних човнів воєнної побудови, які були модернізовані як «GUPPY class» з такими бортовими номерами: S-335 – S-341, S-345, S-346, зберігаючи традицію турецького підводного флоту з успадковування назв своїх попередників. А одному із них, колишньому USS CORPORAL, у турецькому флоті в третій раз надали назву TCG «II.Inonu» і вдруге присвоїли тактичний номер S-333.

За станом на 2002 р, усі підводні човни американської побудови, що були отримані до 1974 р. включно, у списках турецьких підводних сил вже не значаться [9, 10]. Лише два підводних човни американської побудови TCG «Pirireis» S-343 (ex.USS Tang 18.04.1949 в ВМС Туреччини з 21 березня 1980 р.) та TCG «Hizirreis» S-342 (ex.USS Gudgeon 20 травня 1950 р. в ВМС Туреччини з 16 грудня 1983 р.) використовувалися турецькими підводниками, вочевидь як мішені для відпрацювання по них протичовнових сил, бо ті були схожі усіма параметрами на радянські дизель-електричні великі підводні човни 641 проекту.

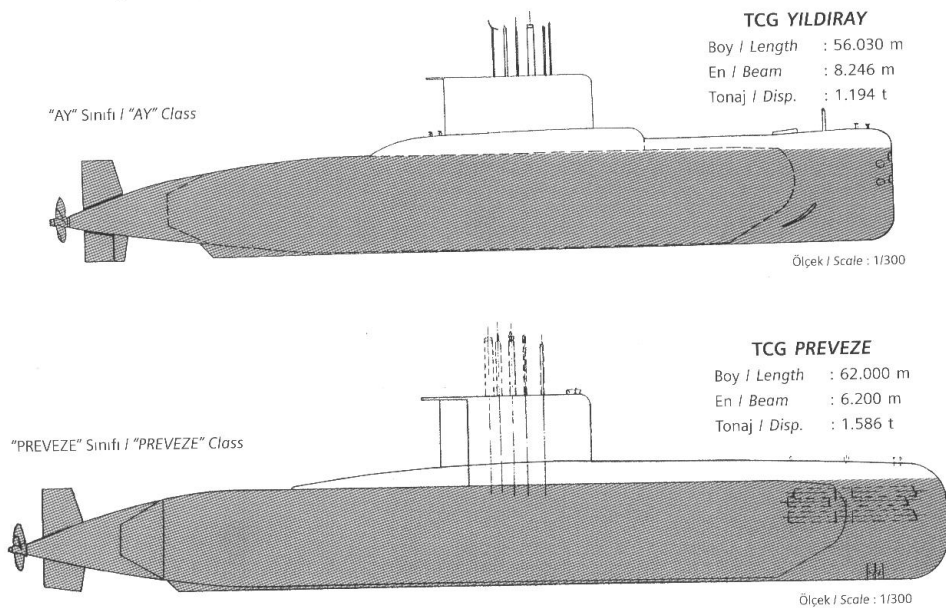
З другої половини 1970-х рр. Туреччина перестала орієнтуватися на придбання американських підводних човнів повоєнної побудови і стала співпрацювати з Німеччиною в освоєнні найсучасніших на той час дизель-електричних підводних човнів класу «209/1200», які стали сучасним турецьким класом «AY». Перші три субмарини були побудовані в Німеччині (HDW Concern): TCG«Атілай/Atilay» S-347 (12 березня 1976 р.), TCG «Салдірай/Saldiray» S-348 (15 січня 1977 р.), TCG «Батірай/Batiray» S-349 (7 листопада 1978), а три останні – у Туреччині в 1980-х за німецькою ліцензією на Submarine Facility (Golcuk Navy Shipyard HQ): TCG «Улдірай/Yildiray» S-350 (20 червня 1981 р.), TCG «Доганай/Doganay» S-351 (16 листопада 1984 р.), TCG «Долунай/Dolunay» S-352 (21 липня 1989 р.).

У 1990-х рр. Туреччина суттєво поліпшила свої підводні сили, побудувавши на вітчизняних заводах за німецькою ліцензією серію з чотирьох підводних човнів більшої водотонажності класу «209/1400 т.1», які стали сучасним турецьким класом «Prevese Class»: TCG «Превезе / Prevese» S-353 (28 липня 1994 р.), TCG «Сакар'я/Sakarya» S-354 (23 травня 1997 р.), TCG «18 березня/18 mart» S-355 (24 липня 1998 р.), TCG «Анафпрталар/Anafartalar» S-356 (22 липня 1999 р.).

Нове тисячоліття в турецькому підводному флоті ознаменувалося введенням у стрій сучасної німецької серії дизель-електричних підводних човнів з протикорабельними крилатими ракетами «Гарпун» та новітніми німецькими торпедами (замість англійських «Тайгерфіш») класу «209/1400 т.2» («Gur Class») власної побудови: TCG «Гюр/Gur» S-357 (24 липня 2003 р.), TCG «Чанаккале/

Sanakkale» S-358 (26 липня 2005 р.), TCG «Буракреїс/Burakreis» S-359 (15 лютого 2006 р.), TCG «Бірінджи Іненю/I.Inonu» S-360 (22 липня 2007 р.).

Türkiye'de inşa edilen modern denizaltılar. / Modern Turkish-built submarines.

Отже, можемо констатувати, що на сучасному етапі розвитку підводні сили ВМС Туреччини складають флотилію в кількості 14 підводних човнів проекту 209 у трьох модифікаціях «AY», «Prevese», «Gur», які зведені в три дивізіони і займають домінуюче положення на Чорноморському ТВД [10]. У найближчій перспективі, починаючи з 2015 р., турецький підводний флот поповниться шістьма підводними човнами з повітряно-незалежною енергетичною установкою на базі електрохімічних генераторів за німецьким проектом 214. Одночасно із вводом кожної нової субмарини цього проекту, турецькі підводні сили планують виводити зі свого складу підводні човни «209/1200» (турецький клас «AY») за принципом «один за один» [10].

Військово-морські сили Соціалістичної Республіки В'єтнам для створення власного сучасного підводного флоту закупили в Росії шість підводних човнів проекту 636.1 з класичною дизель-електричною установкою за схемою ДГ-ГЄВ-ГВ (дизель-генератори – головний електро-двигун – гребний гвинт) по ціні 2,0 млрд дол. США за всю серію та додатково ще 2,2 млрд дол. США – за підводну інфраструктуру у ВМБ Кам-Рань [11].

Республіка Польща для різкого відновлення підводного складника своїх національних ВМС, маючи найсучасніший радянський дизель-електричний підводний човен проекту 877Е «Орел/Orzel» 291 (29 квітня 1986 р.), пішла на безпрецедентний крок закупівлі в Норвегії чотирьох підводних човнів типу «Коббен» («Сокіл/Sokol» 294 (4 червня 2002 р.)), «Гриф/Ser» 295 (16 серпня 2002 р.), «Орлан/Bielik» 296 (8 вересня 2003 р.), «Кондор/Kondor» 297 (20 жовтня 2004 р.) німецької побудови за проектом 207, у період переозброєння останньої,

що дозволило полякам різко наростити кількісний склад своїх субмарин та позбутися технічної залежності з боку Росії [12].

На нашу думку, українській стороні, з огляду на сучасний корабельний склад ВМС ЗС України, слід скористатися польським прикладом і, залучивши важелі програми «Партнерство заради миру», взяти в лізинг або по програмі «ленд-лізу» чи просто закупити по доступній ціні половину турецької серії (бажано німецької побудови) «АУ» (209/1200) для відродження власних підводних сил шляхом створення повноцінного дивізіону підводних човнів. Тоді у ВМС України з'явиться достойна ударна і протичовнова військова частина для протидії російській агресії в Україні з боку моря. У подальшому орієнтація на продукцію німецької корпорації Siemens та HDW Concern дозволить Україні посісти належне місце в підводній царині, зайняти відповідне місце в Азовсько-Чорноморському басейні [13].

Джерела та література:

1. Монжери О *подводном мореплаванни и войне.* // *Словянин.* № XXXVIII. Отделение первое. Военное. – СПб, 1827.
2. Берк В.М. *Об изобретении подводных судов в России в 1719 г.* // *Московский телеграф.* – № XXIII, декабрь. – 1825 г. (ч. IV № 23). – С. 223 – 226.
3. Креминский В.А. *Заметки по подводному плаванию и возможности устройства подводного судна.* – О, 1892.
4. Трусов Г.М. *Подводные лодки в русском и советском флоте.* 2-е изд. испр. и доп. – Л, 1963. – С. 440.
5. Быховский И.А. *Рассказы о русских кораблестроителях.* – Л, 1966. – С. 266.
6. Калініченко О.О. *Когорта або роль українського чинника в зародженні, становленні та розвитку підводної військової справи (1595 – 1995).* – О, 2010. – 160 с.
7. ДАОО – Ф. Р-8240 – Оп. 1 – Спр. 10 / *Документи по призову із запасу в добровільному порядку на посаду командира підводного човна.*
8. Калініченко О.О. *Океанами Арея.* – О, 2015. – С. 324.
9. *TCG ULUCALIREIS (S 338) and the Turkish Submarine Service.* Rahmi V. Koc Museum and Cultural Foundation. Istanbul, 2002. – P. 36.
10. *Десять найбільших підводних флотів світу.* / Ресурс доступу: <http://cikavosti.com/10-naybilshih-pidvodnih-flotiv-u-sviti/>.
11. *Листування Калініченка О.О. з військовим аташе СРВ в Україні старшим полковником Нгуєн Ван Чонг за 2014 рік.*
12. *Okrety podwodne typu «Kobben»* / Ресурс доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Список_подводных_лодок_ВМС_Польши/.
13. В. Шевченко. *Порівняльний аналіз ВМС збройних сил чорноморських держав. Аналітична записка.* 25.04.2011. / Ресурс доступу: <http://od.niss.gov.ua/articles/425/>.

© **Александр КАЛИНИЧЕНКО**

ПРИМЕР СОЗДАНИЯ ТУРЕЦКОГО ПОДВОДНОГО ФЛОТА В КАЧЕСТВЕ ОБРАЗЦА ДЛЯ ПОДРАЖАНИЯ ВМС УКРАИНЫ

Освещается зарождение и становление подводного флота Турции в условиях развития от Османской империи, Турецкой республики Ататюрка и по настоящее время; влияние двух мировых войн на необходимость укрепления подводной составляющей военно-морских сил Турции; мультинациональное влияние на развитие турецких подводных сил: Голландии, Италии, Франции, Британии, США, Германии; опыт подводного судостроения и эксплуатации та турецком флоте. Обосновывается значение турецкого примера для воспроизведения подводных сил Украины как ударного и противолодочного составляющей ВМС Украины.

Ключевые слова: подводная лодка, дизель-электрическая установка, воздухонезависимая энергетическая установка, ВМС Турции.

© **Oleksandr KALINICHENKO**

TURKISH NAVAL SUBMARINE FORCES AS AN EXAMPLE FOR THE UKRAINIAN NAVAL FORCES

Highlights the origin and development of submarine forces of Turkey under the Ottoman Empire and the Turkish Republic of the Attatyurk till the present time; the impact of two world wars, the need to strengthen the underwater part of the naval forces of Turkey; multinational influence on the development of the Turkish submarine forces: Dutch, Italian, French, British, American, German submarine shipbuilding experience and exploitation that the Turkish Navy. Classic diesel-electric and promising airindependent power plants for submarines of the Turkish Navy. The value of the Turkish example for the revival of submarine forces of Ukraine as a shock and anti-submarine component of the Ukrainian Navy.

Keywords: submarine, diesel-electrical main engine, air-independents main engine, Turkish NAVY.

ДО ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВОЇ СИМВОЛІКИ

УДК 930.1.7.045(477)

© *Виктор КАРПОВ*

ПРОБЛЕМЫ СТАНОВЛЕНИЯ ВОЕННОЙ СИМВОЛИКИ УКРАИНЫ

Рассматриваются проблемы становления и развития военной символики Украины на современном этапе. Характеризуются культурологические, мировоззренческие и религиозные основы символики в контексте исторических трансформаций общества. Утверждается непрерывность традиций при выборе символов Украинского государства и его вооруженных сил. Анализируется историография и источниковая база темы научного исследования.

Ключевые слова: военная символика, Вооруженные силы Украины, Украинская армия.

В широком смысле символика является условным отражением событий, явлений, понятий, идей через конкретные присущие им проявления – символы. Символика изучает историю происхождения, функционирования и использования разновидностей символов, которые есть концентрированной формой отражения и фиксации научных, религиозных и других знаний человека с помощью стилизованного изображения.

Возникновение системы символов обусловлено коммуникативной потребностью общества и выражается в институциональных формах. Такой формой считаются Вооруженные силы и другие военные формирования, которые имеют собственные символы. Система таких символов является основой военной культуры, отраженной в военных традициях и ритуалах – правилах, обычаях и нормах, что исторически складываются в армии и передаются из поколения в поколение, в основном подчеркивая связь воинов современности с участниками событий боевого прошлого [5, 12].

Военная символика Украины по праву стала предметом внимания исторической науки. Актуальность исследования проблемы украинской военной символики продиктована в первую очередь тем, что фундаментальные работы по комплексному изучению символики в целом и военной в частности в Украине почти отсутствуют. Степень разработки темы и источниковая база исследования показали недостаточность и фрагментарность изучения проблемы становления

и развития военной символики Украины в печатных изданиях, а также в источниковом обеспечении.

В общих чертах историографию проблемы образования системы военной символики современного Украинского государства объективно можно разделить на два периода – до и после провозглашения независимости Украины в 1991 г. Первый период характеризуется публикациями по вопросам украинской военной символики в основной своей массе в зарубежных источниках. Второй период обусловлен бурным всплеском интереса к символике и появлением публикаций исследований ученых именно в Украине.

Впервые печатные работы о военной символике Украины появляются в эмигрантских кругах. В среде украинских эмигрантов, в их изданиях периодически поднимаются проблемы становления украинской символики. Участниками вооруженной борьбы 1918 – 1920 гг. делаются попытки зафиксировать проведенную в армии Украинской Народной Республики работу по внедрению символики, а также исследовать исторические истоки государственной символики [4]. И хотя в целом опубликованные материалы имеют описательный характер все же они сыграли значительную роль в утверждении терминологии и понятий государственной и военной символики, показывают уровень исследований проблем украинской символики на определенный исторический период. Проведя анализ статей, становится возможным сделать вывод о том, что к дискуссии привлекались специалисты различных отраслей. Тематика материала рассматривает проблемы символики в широком историческом разрезе. В целом это помогло раскрыть исторические условия возникновения и становления современной военной символики.

Историография проблемы свидетельствует о том, что основной массив материалов, посвященных становлению и развитию военной символики Украины, опубликован после получения страной независимости. В публикациях рассматриваются концепции по созданию системы военной символики в Вооруженных силах Украины и других военных формированиях государства, освещается процесс разработки, обсуждения, утверждения проектов, помещаются описания, рисунки символов, в том числе флагов, штандартов, эмблем, знаков отличий, квалификационных знаков, нарукавных и нагрудных знаков, знаков классной квалификации, обсуждается становление системы украинской терминологии [6, 6].

Этот период следует отметить появление работ О. Руденко, М. Слободянюка, Н. Чмыря, О. Муравьева, О. Кохана, И. Колесника, К. Гломозды, В. Карпова, Д. Табачника, В. Воронина, развивающие общую теорию военной символики, ее терминологию. В этом контексте особо следует отметить появление учебников по тематике специальных исторических дисциплин [1].

Поиск исторической основы для избрания символов украинской армии привел к появлению ряда различных публикаций. Внимание исследователей сосредоточено на проблемах становления и развития символики украинского

казацкого войска периода Б. Хмельницкого, армии Украинской Народной Республики, войск гетмана П. Скоропадского, Галицкой гвардии и Украинской Галицкой Армии, а также Украинских Сечевых Стрельцов.

К историческим аспектам украинской символики следует отнести материалы А. Сокирко, В. Панченко, А. Круковского, Ж. Денисюк, Я. Тинченко и других. Значительный массив публикаций принадлежит периоду революций 1917 – 1920 гг. [3]. Вопросам развития украинской фалеристики в этот период посвящают свои труды С. Пахолко, В. Манзуренко, А. Кучерук. Быстрое развитие украинской фалеристики в первой половине XX в. поставило много вопросов, на которые исследователи до сих пор не дали ответа.

В трудах ученых-историков нашли свое отражение материалы, касающиеся символики украинских военных формирований периода Второй мировой войны. Одной из наименее изученных проблем военной символики является вопрос об униформе и отличиях военного формирования Карпатской Сечи. Символику Украинской повстанческой армии, а также украинских военных формирований периода Второй мировой войны исследовали С. Музычук, а также И. Марчук, А. Бобков, М. Царенко.

Развитию современной украинской фалеристики исследователи уделяют важное внимание. Публикуются материалы о внедрении государственных наград и ведомственных отличий [2]. К проблематике государственной символики обратились известные ученые М. Дмитриенко и Ю. Савчук. Основательное исследование украинской фалеристики было проведено О. Круковским и С. Пахолко [7]. Интересным изданием по фалеристике есть справочник-каталог С. Литвина [8].

Проблемам украинской символики посвятили свои диссертационные работы Н. Чмыр, Е. Славутич, А. Демчучен, А. Кобзар, Т. Юрова. Украинский ученый В. Омельчук, исследуя вопрос повстанческого движения на Правобережной Украине во второй половине XVIII в., нашел документы и приводит в своей диссертационной работе данные об использовании повстанческими отрядами флагов с собственной символикой. В частности, речь идет о флаге гетмана Пилипа Орлика [9].

Военные символы являются специфическими и действенными средствами воздействия на воинов и способствуют возникновению эффективных форм воспитания, дают мощный эмоциональный заряд. Роль символов, традиций и воинских ритуалов в процессе развертывания воспитательной работы в Вооруженных силах Украины, а особенно военно-патриотического воспитания исследовал военный ученый А. Кобзар.

Несколько изданий было посвящено вексилологичным проблемам [10]. К золотому фонду материалов по украинской вексилологии принадлежат статьи Я. Исаевича, который заложил основы изучения проблематики казацких флагов, а также В. Иванова и Ю. Мицика. К числу фундаментальных работ по этой тематике также относится научное исследование, опубликованное в «Киевской старине».

Тема становления и развития традиции знамен казацкого войска была предметом многих исследователей. Мундирам пехоты украинских гетманов XVII – XVIII вв. и казацким знаменам посвятил свою работу С. Шаменков. Основательной, научно разработанной монографией по проблематике украинской территориальной геральдики является труд А. Гречило.

Источниковая база исследования военной символики Украины имеет некоторые особенности. Основные источники по истории разработки и внедрения украинской военной символики можно найти в Центральном государственном архиве высших органов власти Украины, Центральном государственном историческом архиве Украины, в Отраслевом государственном архиве Службы безопасности Украины, государственном архиве Закарпатской области. Значительный массив документов хранится в архивах Российской Федерации, Польши и Швеции.

Что касается символики современных военных формирований и символики Вооруженных сил Украины, то основу источниковой базы исследования истории ее становления и развития составляют документы министерств и ведомств Украины, хранящиеся в архивах ведомств.

Анализ историографии и источниковой базы показал, что в Украине накоплено значительное количество публикаций по военной символике, которая позволяет провести основательные исследования проблем ее развития, установить конкретные факты бытования тех или иных атрибутов символики, установить их причинно-следственную связь и выработать целостное представление истории украинской военной символики, воспроизвести процесс становления и развития военной символики Украины.

Проблемой в исследовании вопроса становлении украинской военной символики есть поиск исторических истоков. На первоначальном этапе в основном брались во внимание три периода в истории украинских земель – период Киевской Руси, Казачества и Украинской революции 1917 – 1921 гг. В тоже время предпосылками возникновения современной военной символики является бытование знаков и символов на территории Украины и в другие исторические периоды.

В исторической науке утвердилось мнение, что символика в том или ином виде предстает с появлением стабильных общественных групп. Одной из самых ярких страниц отечественной истории есть скифский период. Все исследователи в разной степени касались темы символики войска скифов. В их работах можно найти разрозненные описания народных обычаев и традиций, послуживших основой скифской военной символики. Атрибутика скифского войска была призвана символизировать положение военных старшин в военной организации. Символом различных уровней власти служили особые головные уборы, пекторали или гривны, ценные топоры, булавы и шестоперы. Парадные топоры могли быть как признаком власти, так и жезлами военачальников. Булавы и шестоперы играли сакрально репрезентативную роль. Они были символом

высокого общественного положения их владельцев. Скифские военные значки на длинных шестах применялись для управления подразделениями в бою. И по сей день, не только в украинской военной символике, меч является одним из основных геральдических символов. В современной военной символике Украины булава указывает на высокий статус военнослужащего или учреждения.

Проанализировав материалы о военной символике периода Скифского царства, можно сделать вывод, что скифы применяли в своей военной деятельности символику, основанную на представлениях об устройстве мира. Собственно сами символы, взятые скифами из жизни и вписаны в традиции и обычаи, которые носят прикладной, функциональный характер – это топор, булава, скипетр, шестопер, меч.

Традиции использования символов для обозначения войска наблюдаем и во времена Древней Руси. Однако увеличение количества источников – как письменных, так и археологических – позволяет более полно отразить, реконструировать символику этого исторического периода. В ее основе – княжеские знаки, которые делали на оружии, знаменах, печатях, ремнях, подвесках дружинников, керамике, предметах хозяйственного инвентаря, а также чеканили на монетах. Они играли роль личных символов конкретного обладателя и одновременно родовых эмблем представителей династии, знаков собственности, а в определенном смысле – и атрибутов власти или государственных эмблем.

В военной символике Древней Руси встречаем сведения об использовании флага как важного элемента символики княжеского войска. Военные флаги в княжескую эпоху выполняли ряд важных функций. Их использовали, прежде всего, как условные знаки: господство над страной, овладения городом или крепостью, местонахождение полководца. Флаги имели большое значение на всех этапах военных действий.

Подытоживая изложенное можно сказать, что исторические источники свидетельствуют о существовании общих правил военного искусства, принятых в то время среди государств. В основе символики этого исторического периода лежали княжеские знаки, которые играли роль личных символов конкретного обладателя, а в определенном смысле – и атрибутов власти или государственных эмблем. Важной составляющей военной символики времен княжества есть знамя.

Дальнейшее становление украинской символики связано с периодом пребывания бывшей территории Древней Руси в составе Великого княжества Литовского и Польского королевства, а позднее – под властью объединенного польско-литовского государства – Речи Посполитой. С середины XIV в. в развитии украинской символики наблюдаем большое влияние литовской и польской геральдических традиций.

Исходя из традиции организации войска в Великом княжестве Литовском, можно допустить, что роль флага, как и в Древней Руси, является определяющей, а традиции его использования и символическое значение в битве продолжают.

В то же время особенностью является то, что на флагах изображаются символы или великого князя, или удельного князя, а впоследствии с начала XV в., с развитием европейской геральдики – территориальные символы, которые с видоизменениями использовались до XVIII в. Соответственно каждое военное подразделение вступало в битву под флагом с собственной земельной символикой.

Новый этап в развитии украинской военной символики тесно связан с появлением казачества и его военно-политической организации – Запорожской Сечи, национально-освободительной борьбой украинского народа и зарождением государства в середине XVII в.

К казацким клейнодам, т.е. символам войска, принадлежали гетманские, полковые и сотенные флаги, военная музыка – литавры, а также атрибуты власти казацкой старшины – булавы гетманов, перначи полковников, тростинки военных судей, чернильницы писцов.

Козаки получали флаги из разных источников. Реестровые получали флаги и другие клейноды от королей Речи Посполитой или от царей Московского государства в знак их пребывания на королевском или царском содержании. Нанимаясь в состав европейских армий, отряды получали флаги как символы наемничества. А в ходе Освободительной войны казацкие полки «за свой счет» «строили» (то есть создавали) свои знамена различных размеров, форматов и цветовой гаммы.

Традиции казацких флагов развивались и в течение XVII в. В XVIII в. они совершенствовались под влиянием русской геральдической традиции. В 1712 г. Петром I был издан акт, согласно которому флаги для полков должны были изготавливаться в Оружейной палате Кремля. Около середины XVIII в. полковые хоругви стали однообразны. Полотнище имело в основном голубой цвет. На нем изображался, по свидетельству очевидцев, «национальный герб». В условиях, когда военная украинская администрация одновременно выполняла и гражданские функции, на эту роль выдвигался «казак с мушкетом».

Таким образом, традиции военной символики Войска Запорожского и Запорожской Сечи прошли сложный путь эволюции. Сначала символика имела в основе геральдические знаки польско-литовского государства – Речи Посполитой. Позже на казацких знаменах появляются русские, австрийские и турецкие государственные символы. Лишь после окончательного перехода украинского казачества под власть России в XVIII в. выработалась в основном устоявшаяся символика флагов, выполненная в русской геральдической традиции.

Потребность в возрождении украинской символики возникла в ходе национально-освободительной революции 1917 – 1918 гг. В феврале 1918 г. председатель Центральной Рады М. Грушевский выступил с предложением признать как государственный герб Украинской Народной Республики (УНР) – изображение трезубца. Желто-голубой флаг стал государственным.

Тризуб оставался гербом и во времена Директории. Однако в период правления гетмана П. Скоропадского в качестве государственного герба был

избран символ казацкого государства гетмана К. Разумовского – казака с мушкетом.

На основе изучения истории разработки и внедрения символики Украинской армии этого периода можно сказать, что она прошла от желто-голубых повязок на рукаве к вполне завершенной и проверенной в боях системе символикой, создания украинской по характеру униформы, выработанной и однако не введенной наградной системе Украинского государства, к разработке и внедрению боевых знамен воинских частей.

В период господства в Украине советской власти, собственно по национальному характеру, украинская символика в целом и военная в частности не развивались. Украинская Социалистическая Советская Республика имела свой красно-синий флаг и герб и входила в общую систему символики СССР.

Другой период развития украинской военной символики приходится на время Второй мировой войны. В 1938 г. возникает Карпатская Украина и ее военное формирование Карпатская Сечь. В системе военной Украинской истории символики этого военного формирования является важной потому, что дает объяснение традициям возникновения и использования таких элементов украинского военного костюма как шапка-мазепинка, котильон и др. Карпатская Сечь, несмотря на то, что не была регулярной армией, имела свою характерную униформу и знаки различия.

Также в период Второй мировой войны и до 1956 г. действовала Украинская повстанческая армия. За основу ее символики был взят трезубца, как герб государства, и желто-голубая повязка на рукав. Цвета флага самой армии были красно-черные. Эти цвета были положены в основу системы наград УПА. К ней также принадлежали награды за боевые заслуги, за ранение и за труд для украинской армии. Среди многих украинских воинских подразделений, действовавших в годы Второй мировой войны, собственные награды были только в УПА, хотя в качестве знаков различия имели отличия и другие формирования.

В конце XX в., с началом формирования современной украинской государственности, взгляды ведущих политических и общественных деятелей в вопросе внедрения государственных символов базировались на исторических традициях. Именно желто-голубые цвета флага и герб князя времен Киевской Руси Владимира Великого – Тризуб – в сознании украинского народа отождествляются с существованием государства под названием Украина.

Становление военной символики новообразованного государства опиралось на инициативу общественных движений, ученых и понимание военными того неоспоримого факта, что символика армии не только тесно связана с государственной символикой, но и в основе своей должна базироваться на ее принципах и отражать принадлежность армии своему государству.

Создание военной символики независимой Украины происходило во времена сложного процесса государственного и военного строительства. Следует отметить, что за основу при разработке символики военных формирований

брались классические законы геральдики и других специальных исторических дисциплин, лучшие образцы прошлого, которые соответствовали древним традициям украинского народа.

За годы независимости в Украине выработано систему военной символики основанную на принципе историзма и соответствия функциональному назначению военной организации. За главный элемент символики взят прямой равносторонний крест, как символ казацкой исторической эпохи, который дополняется государственной символикой – знаком Княжеского Государства Владимира Великого – трезубцем.

Вспомогательные знаки к этой композиции и цвет креста отражают принадлежность воинского формирования. Вооруженные силы Украины имеют малиновый крест, который созвучен казацкой эпохе; Служба безопасности Украины – синий цвет, по сложившейся традиции советского периода; Внутренние войска до своего расформирования в 2014 г. имели цвет крапового берета – символа высшего военного мастерства военнослужащего; Государственная пограничная служба Украины – традиционный зеленый цвет, вновь созданная в 2014 г. Национальная гвардия Украины – прямой равносторонний крест с расходящимися концами крапового цвета, как формирование, созданное на базе Внутренних войск МВД Украины.

Знаком к кресту крапового цвета в Национальной гвардии Украины является восьмигранник темно-зеленого цвета, в котором помещено изображение малого Государственного Герба Украины, во Внутренних войсках за знак служила эмблема Министерства внутренних дел Украины – восьмиугольная звезда серебряного цвета.

Стоит отметить, что Служба безопасности Украины и Государственная пограничная служба Украины, как и Вооруженные силы Украины, не имеют своего знака в эмблеме – они различаются только по цвету. Особенностью также является то, что эмблемы Службы безопасности Украины и Государственной пограничной службы Украины в центре имеют изображение знака Княжеского Государства Владимира Великого золотого цвета на синем поле, окаймленного венком из дубовых листьев из желтого металла, а Вооруженные силы Украины не имеют такого элемента, что делает эмблему Вооруженных сил Украины подобной знаку Георгиевского креста Российской императорской армии и отличается от него только цветом с ликом Святого Георгия в центре.

В целом исследование показало, что в Украине создана своя система военной символики. При ее создании использован единый знак – крест Волинского типа, который отличается только цветом при обозначении военного формирования. Следует заметить, что это приводит к однообразию, а отсутствие на знаке символа, который бы отражал функциональное предназначение соответствующего воинского формирования, – к снижению восприятия такой символики. Напрашивается вывод о том, что система военной символики имеет незавершенный характер и будет совершенствоваться.

Источники и литература:

1. Бондаренко Г. Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни. – Луцьк: Ред.-вид. відд. Волин. ун-ту, 1997. – 222 с.; Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. І.Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В.В. Томазов, М.Ф. Дмитрієнко [та ін.]. – К.: Либідь, 2008. – 520 с.; Бережинский В. Методология военно-исторического исследования. – К.: НИЦ ГП ВСУ, 2001. – 33 с. Он же. Структура и уровни военно-исторического исследования. – К.: НИЦ ГП ВСУ, УИВИ, 2002. – 40с.
2. Будніков Б. Нарукавні знаки та емблеми військової частини 44882 // Знак. – № 22. – Вересень, 2000. – С. 12.; Хлобистов О. Символи українського флоту / О. Хлобистов, М. Слободянюк // Знак – 2003. – № 29. – Червень. – С. 10 – 11.; Бузало В. Орден Данила Галицького // Військово-історичний альманах. – 2004. – Ч. 1 (8). – С. 114;
3. Карпов В. Табачник Д. Українська військова символіка. – К.: Либідь, 2004. – 196 с.; іл.; Карпов В. Табачник Д. Українська військова символіка. – 2-ге вид., доп. й перероб. – К.: Либідь, 2004. – 264 с.; іл.; Карпов В. Табачник Д. Військова символіка держави. – К.: Либідь, 2007. – 296 с.; іл.
4. Карпов В., Табачник Д. Військова символіка держави. К.: Либідь, 2007. – 296с.; іл.
5. Колеснік І. Роль і значення військової символіки у військово-патріотичному вихованні особового складу Збройних Сил України // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України: Матеріали науково-практичного семінару в Центральному музеї Збройних Сил України 5 березня 2008 року. – К.: ЦМЗСУ. – 2008. – Вип. 1. – С. 23
6. Кравцевич-Рожнецкий В. Украинские военные знаки отличия первой половины XX века. / Кравцевич-Рожнецкий В., Панасенко В. – К.: ООО «НПФ «Tanais», 2009. – 336 с.: ил.
7. Литвин С. Нагрудні кваліфікаційні знаки України: довідник-каталог / С.М.Литвин. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2010. 344 с., іл.
8. Невідомий проект ордена Залізного Хреста св. Андрія (Вступне слово, публікація документа і примітки Андрія Руккаса) // Військово-історичний альманах. – 2008. – Ч. 1 (16). – С. 155.
9. Савчук Ю. Одиссея козацьких прапорів. – Стокгольм.: Військовий музей Швеції. – 143 с.; Косів Р. Українські хоругви. – К.: Оранта, 2009. – 372 с.
10. Слободянюк М. Основні проблеми військової символіки Збройних Сил України на сучасному етапі // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України: Матеріали науково-практичного семінару в Центральному музеї Збройних Сил України 5 березня 2008 року. – К.: ЦМЗСУ. – 2008. – Вип. 1. – С. 35.

© Віктор КАРПОВ

ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ СИМВОЛІКИ УКРАЇНИ

Розглядається проблема становлення та розвитку військової символіки України на сучасному етапі. Характеризуються культурологічні, світоглядні й релігійні основи символіки в контексті історичних трансформацій суспільства. Стверджується безперервність традицій при обранні символів Української держави та її збройних сил. Аналізується історіографія та джерельна база теми наукового дослідження.

Ключові слова: військова символіка, Збройні сили України, Українська армія.

© Viktor KARPOV

PROBLEMS OF FORMATION MILITARY SYMBOLS OF UKRAINE

Relevance of historiographical research problems Ukrainian military symbols dictated primarily by the fact that the fundamental job of a comprehensive study of the symbolism in general and the military in particular is almost absent.

Analysis of historiography and source base showed that Ukraine has accumulated a significant number of publications on military symbols, which allows for a thorough study of the problems of development, establish specific historical facts of existence of certain attributes of symbols and determine their cause and effect relationship and give a holistic view History of Ukrainian military symbols. Archival documents, museum collections and artifacts, historical and contemporary publications and monographs generally allow you to recreate the process of establishing and developing military symbols of Ukraine. It can be argued as the presence of a sufficient scientific basis for the emergence of Ukrainian school symbols.

In historical science confirmed the view that symbolism in one form or another form appears at the peniaeb of the emergence of stable social groups. One of the brightest pages of national history is the Scythian period. Researchers touched one another on symbolism troops Scythians. Their works can show scattered descriptions of folk customs and traditions, formed the basis of the Scythian military symbols.

Scythian army attributes were intended to symbolize the position of military officers in the military organization. The symbol of the various levels of government were specific headwear, pectoral or rate, precious axes, maces and shestoper. The main axes could be a sign of power or sticks commanders. Clubs and shestoper played sacral and representative role. They were a symbol of high social status of their owners. At the Scythians brought the sword oath. Scythian military badges on long poles were used to control the units in battle.

So, the Scythians used in its military activities symbolism, based on their perception of the construction world. Actually most characters are taken from the life of the Scythians and inscribed in the traditions and customs. They have functional character.

Use symbols to denote troops observe in times ancient. Increasing the number of sources, both written and archaeological, allow you to more fully reflect the symbolism reconstruct this historical period. At its core lay princely signs that they did in the arms, flag, stamps, Pasach, pendants men, pottery, household items stock, minted on coins and more. Princely characters played the role of individual characters of a particular ruler, and at the same time, tribal representatives dynasty emblems, signs of ownership, and in a sense – and attribute authority or government emblems.

At the military symbolism of Ancient important place was given to the flag. Military flags in IX-th century performed a number of important functions. They were used primarily as symbols: the rule of the country, capture the fortress or city, location commander. Flags were of great importance in all phases of military operations.

Further development of the Ukrainian symbolism associated with the period of stay of the former territory of ancient in the Grand Duchy Lytovment and the Kingdom of Poland and later – under the authority of the united Polish-Lithuanian Commonwealth. No wonder the mid XIV century development of Ukrainian symbolism underwent major influences Lithuanian and Polish heraldic traditions.

A new stage in the development of Ukrainian military symbolism is closely linked with the emergence of the Cossacks and his military and political organization – Zaporizhzhya Sich national liberation struggle of the Ukrainian people and the emergence of Cossack state in the middle of the XVII century. By Cossack watches kleynod, it characters troops belonging to the regimental flags and Centesimal icons hetman horsetail, military music – drums and attributes of power Cossack – mace captains, colonels pernachi, canes military judges, clerks ink.

Among the Cossack watches kleynod prominently occupied with military flags. Prapornytstvo of the Zaporizhzhya and Zaporizhzhya Sich was difficult path of evolution. Originally symbolism of flags was the basis of heraldic symbols of the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Russian Cossack banners appear, Austrian, Turkish state symbols. Only after the final transition of Ukrainian Cossacks under Russian rule in the eighteenth century developed a mostly well-established symbols of flags.

Thus, it should be noted that the symbols of Ukrainian Cossacks objectively dependent on socio-political processes taking place in the territory of contemporary Ukraine. It is closely linked to the cultural traditions and religious preferences of Ukrainian Cossacks and people in general, basically reflecting the traditions of Orthodoxy.

The need for a revived Ukrainian symbolism emerged during the national liberation revolution of 1917 – 1918. Have three etapy process of elaboration and development of civil and military symbols. The first – period Tsentralnoyi Rady from 20 november in 1917 to 29 April 1918. This chas changes in military form are neznachni. The second etapy – Hetmanat P.Skoropadskoho period from 29 April to 14 December 1918 was work major efforts to create a uniform for Ukrainiane army. This period was actually processed

awarding system Ukrainian state. In the third period – the period Directoria (end of 1918 – 1920) Main characteristic of this period is the elaboration and implementation of military awards military flags military units.

During the domination of the Soviet Ukraine, actually for Ukrainian national character symbolism in general, and the military in particular, have evolved abroad. First, in the camps of the army soldiers interned Ukrainian People's Republic and later in areas where Ukrainian in exile. On the territory of Ukraine, which was under the rule of the Soviets, was devoid of symbols of national colors .

Another period of Ukrainian military symbolism falls on the Second World War. In 1938 appears Carpathian Ukraine and its military force Carpathian Sich. The system of military symbolism Ukraine story symbolism of the military establishment is as important as providing an explanation of the origin and traditions of the use of such elements as the Ukrainian military costume hat mazepynka, cotillion and others. Also during World War II and until 1956 operated Ukrainian Insurgent Army. The basis of its symbolism was taken trident symbol as the emblem of the state and the yellow- blue armbands flag colors, ie symbols of Ukrainian statehood. However, the colors of the flag of the army were red and black. These colors were the basis of awards UPA.

Since the beginning of the formation of the Ukrainian state in the late twentieth century views of leading politicians and public figures in question implement state symbols based on historical traditions. Creation of an independent Ukraine military symbols occurred during the complex process of state and military construction. It should be noted that the basis for the elaboration of the symbolism of the Armed Forces and other military formations Ukraine undertook classical laws of heraldry, special historical disciplines, the best examples of the past, which corresponded to the ancient roots of the Ukrainian people.

СТОРІНКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ

УДК [(031)+316.75+655.5](477) «1944/1947»

© Степан БОРЧУК

«УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ» – ДРУГА СПРОБА ПІДГОТОВКИ (1944 – 1947 рр.)

Висвітлюються маловідомі сторінки вітчизняної енциклопедистики – повторної спроби підготувати багатовимірну «Українську Радянську Енциклопедію». Розкриваються політичні обставини, зокрема ставлення Кремля й республіканського керівництва до цього проекту, а також організаційні кроки, кадрове та фінансово-матеріальне забезпечення, концептуальне спрямування видання і причини припинення підготовки проекту.

Ключові слова: Україна, сталінізм, «Українська Радянська Енциклопедія», партійна номенклатура, ідеологія.

Перша повоєнна спроба підготовки республіканського енциклопедичного видання (другої після «скрипниківської» «УРЕ» 1930 – 1934 рр.) не знайшла належного висвітлення в сучасній вітчизняній історіографії. У ширшому контексті «розширення прав союзних республік» 1944 – 1945 рр. розглядає це питання С. Єкельчик, побіжно зауважуючи, що в листопаді 1944 р. більшовицька адміністрація УРСР оголосила «масштабний націєтворчий проект» – двадцятитомну «Українську Радянську Енциклопедію». Цінною є авторська згадка про принаймні усне «добро» на підготовку «УРЕ» начальника Управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) Г.Ф. Александрова, а також секретаря ЦК ВКП(б) й водночас заступника Голови РНК СРСР Г.М. Маленкова [1].

Дещо докладніше шлях підготовки УРЕ 1944 – 1947 рр. висвітлено у статті аспірантки Інституту історії України НАН України Т. Демиденко, однак й вона лише окреслює проблему, не деталізуючи її. Утім, до роботи Т. Демиденко долучено цінний документальний додаток [2].

У науковій розвідці авторка намагалася більш докладно з'ясувати обставини ініціювання другої спроби видання «Української Радянської Енциклопедії» 1944 – 1947 рр., процес розгортання роботи над проектом, окреслити коло його учасників і причини дотермінового заморожування.

30 жовтня 1944 р. РНК УРСР і ЦК КП(б)У ухвалили Постанову № 1441 «Про видання Української Радянської Енциклопедії», яка була оприлюднена

15 листопада 1944 р. на шпальтах «Радянської України» [3]. Мета видання, підготовка якого мала розпочатися вже з 1 листопада 1944 р., – «посилення виховання народних мас, особливо партійно-радянських кадрів та інтелігенції в дусі більшовизму і радянського патріотизму та мобілізації народу на відбудову державного, економічного й культурного життя України».

У світлі звичних більшовицько-пропагандистських кліше документом окреслювалася й «історіософія» майбутнього енциклопедичного проекту: «В основу «УРЕ» покласти наукове, ленінсько-сталінське висвітлення непорушного союзу українського й російського народів, закономірності перемоги радянської влади на Україні й воз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі. В «УРЕ» потрібно ґрунтовно показати героїчне минуле й культурну спадщину українського народу, особливо відзначивши історичне значення приєднання України до Росії; спільну боротьбу українського й російського народів за встановлення радянської влади, вказавши, що радянська влада на Україні є здійсненням одвічної мрії українського народу...» [4]. Цим же рішенням затверджувалася Головна редакційна колегія «УРЕ» у складі М.П. Бажана, акад. О.І. Білецького, акад. О.О. Богомольця, проф. А.О. Введенського, акад. К.Г. Воблого, акад. М.С. Возняка, доц. Ф.Ф. Єневича, проф. Г.С. Костюка, акад. О.І. Лейпунського, К.З. Литвина, Д.З. Мануїльського, акад. Є.О. Патона, проф. М.Н. Петровського, В.Ф. Старченка та акад. П.Г. Тичини [5].

Розпорядженням РНК УРСР від 2 січня 1945 р. № 1-р Головній редколегії «УРЕ» передавалися картотека, бібліотека літератури й усі справи створеної свого часу «УРЕ» М. Скрипника – В. Затонського 1930 – 1934 рр., що мали зберігатися у Книжковій палаті УРСР [6].

9 лютого 1945 р. Постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У № 212 «Про план видання, кошторис та штати Української Радянської Енциклопедії» було деталізовано попередню ухвалу від 30 жовтня 1944 р.: затверджувався план видання в обсязі 10 томів та одного тому настільної енциклопедії, загальним накладом 550 тис. примірників і терміном виходу впродовж п'яти років; передбачалися штати видання на 1945 р. у кількості 79 осіб; уряд республіки мав «просити РНК СРСР доручити Державній штатній комісії при РНК СРСР розглянути та затвердити штати «УРЕ»» [7].

14 лютого 1945 р. Голова Ради Народних Комісарів УРСР М.С. Хрущов звернувся з листом до наркома фінансів СРСР і голови Державної штатної комісії при РНК СРСР А.Г. Зверева, у якому йшлося про те, що «Радою Народних Комісарів і Центральним Комітетом КП(б)У ухвалено постанову про видання Української Радянської Енциклопедії».

У даний час організаційні заходи завершуються, й редакція «УРЕ» повинна розпочати підготовку матеріалів для видання.

Рада Народних Комісарів УРСР просить розглянути й затвердити штатний розпис для редакції Української Радянської Енциклопедії у складі 79 осіб із місячним фондом заробітної платні 76,1 тис. руб.» [8].

Утім, Арсеній Григорович Зверев не відгукнувся (принаймні за відомими нам документами) на звернення свого українського колеги. Зрештою, кремлівським урядовцям було не до республіканської енциклопедії УРСР – завершувалася Друга світова війна, відбувався повоєнний геополітичний розподіл світу, народне господарство було зруйноване – гроші насамперед були потрібні на відбудову. Підготовка «УРЕ» в цій ситуації сприймалася лише як республіканський «клопіт». Очевидно, саме тому впродовж усього 1945 р. й до початку квітня 1946 р. робочий апарат Редакції «УРЕ» не був підібраний і роботу з підготовки видання енциклопедії відклали [9].

Робочий апарат «УРЕ» в особі – ученого секретаря доцента Ф.М. Бабенка – був створений лише ухвалою Оргбюро ЦК КП(б)У від 3 квітня 1946 р. У рішенні документа йшлося: «Затвердити т. Бабенка Ф. М. вченим секретарем редакції «Української Радянської Енциклопедії»».

Через десять днів – 11 квітня 1946 р. – під головуванням Президента АН УРСР акад. О.О. Богомольця відбулося перше засідання Редколегії «УРЕ», на якому розглядалося питання про складання проспекту словника (тематичного плану) «УРЕ», структуру наукових відділів редакції енциклопедії й поточні завдання роботи редколегії. Доповідь, присвячену проспекту словника, зробив член Головної редколегії енциклопедії доцент Ф.Ф. Єневич (1905 – 1976) – директор Українського філіалу Інституту Маркса-Енгельса-Леніна при ЦК ВКП(б) [10]. В обговоренні доповіді й засад підготовки словника «УРЕ» взяли участь акад. О.О. Богомолец, директор Інституту історії України АН УРСР член-кор. АН УРСР М.Н. Петровський, акад. Л.А. Булаховський, президент Академії архітектури УРСР проф. В.Г. Заболотний, проф. А.О. Введенський, проф. І.Т. Швець, генерал Кулаков, директор Бібліотеки АН УРСР Ю.О. Меженко та ін. [11].

У процесі обміну думками Редколегія ухвалила такі пропозиції: 1. Просити ЦК КП(б)У та Раду Міністрів УРСР затвердити робочий апарат Редколегії у складі 20 завідувачів наукових відділів і 24 наукових співробітників – редакторів цих відділів та решту технічних працівників за проектом штатів «УРЕ». 2. Затвердити засади укладання словників. 3. Укладаючи словники, надавати перевагу співробітникам АН УРСР. 4. Просити ЦК КП(б)У та Раду Міністрів УРСР затвердити обсяг «УРЕ» у 20 томів по 60 авторських аркушів кожний. 5. Просити ЦК КП(б)У та РМ УРСР затвердити відповідальними редакторами томів майбутнього видання Д.З. Мануїльського, О.О. Богомольця, М.П. Бажана, К.З. Литвина та І.Д. Назаренка. 6. Добір авторів, замовлення словників покласти на ученого секретаря Редакції «УРЕ» [12].

З огляду на те, що вчений секретар видання займав ключову позицію у другому проекті «УРЕ», а про нього відомо не багато, зупинимося на цій постаті більш докладно.

Чергова нарада у справі «УРЕ» відбулася 26 квітня 1946 р. у заступника Голови Ради Міністрів УРСР М.П. Бажана з невеликою кількістю осіб. Крім

господаря кабінету, у нараді взяли участь: відповідальний редактор видання акад. Д.З. Мануїльський, начальник Управління пропаганди і агітації ЦК КП(б) У І.Д. Назаренко, завідувач відділу преси ЦК А.Т. Чеканюк, керівник Управління в справах поліграфії УРСР П.Є. Рудий, міністр фінансів УРСР Г.Л. Сахновський, Ф.Ф. Єневич, учений секретар «УРЕ» Ф.М. Бабенко, головний редактор Політвидаву УРСР І.Д. Білоус [13].

М.П. Бажан розпочав нараду із сумної констатації: «Як відомо, вже майже рік минув після того, як винесена постанова Раднаркому про створення «Української Радянської Енциклопедії»... На жаль, мушу сказати, що реалізація постанови йшла неприпустимими темпами і зроблено дуже мало. Тільки в цьому місяці робота почала активізуватися. Тут великий вплив мали вказівки тов. Мануїльського про роботу щодо створення «УРЕ». Для всіх нас цілком зрозуміла вага цього питання – політична, ідейна і культурна... Основне питання – встановити конституцію видання: чи треба засновувати спеціальне видавництво «УРЕ», що має декілька плюсів, чи зробити його відділом Партвидаву при ЦК КП(б)У, що також має плюси...» [14].

На цій нараді була заслухана доповідь ученого секретаря Ф.М. Бабенка про роботу апарату Редколегії «УРЕ» впродовж трьох тижнів його діяльності. Доповідач, зокрема, наголосив, що після попереднього засідання, 11 квітня, відбулися розмови з усіма претендентами, висунутими на посади завідувачів відділів редакції, й досягнуто їхньої згоди. Вакантними залишалося лише місце керівника відділу юридичних наук. На зібрані були зроблені замовлення співробітникам АН УРСР на укладання термінологічних словників з окремих розділів енциклопедії. Першим замовили словник з історії України авторитетного співробітника Інституту історії України АН УРСР Ф.О. Ястребова (1903 – 1973). Крім того, спільно з директором Бібліотеки АН УРСР Ю.О. Меженком сформували групу бібліотечних працівників – фахівців із бібліографії, котрі приступили до впорядкування термінологічних словників, на підставі яких були укладені «Большая Советская Энциклопедия», «Малая Советская Энциклопедия», а також, як, удавшись до езопівської мови, висловився Феодосій Миколайович, «видання українського тритомника» – тобто «Українська Загальна Енциклопедія» (Львів – Станіславів – Коломия, 1930 – 1935) [15]. Відділи «УРЕ» вже приступили до роботи. Був складений штатний розпис редакції на 88 осіб, із яких 25 уже дали згоду працювати в апараті «УРЕ» [16].

Невирішеним залишалося питання щодо підпорядкування апарату «УРЕ»: чи Раді Міністрів УРСР, чи республіканському Політвидаву, а також уточнення посадових окладів редакційних працівників. Президент АН УРСР О.О. Богомолець пропонував за оплатою праці прирівняти завідувачів відділів і старших наукових співробітників «УРЕ» до ставок наукових співробітників Академії наук. Досить складно було підібрати й приміщення для роботи над енциклопедією, вона вимагала відповідного простору з кількома десятками кімнат і спеціально обладнаною бібліотекою. Пропонувалося замість 10 томів

випустити 20 (по 60 арк. кожний). Значний обсяг роботи (друкування видання і його масовий наклад) потребував відкриття друкарні.

Учасники наради, яка відбулася 26 квітня 1946 р., вирішили клопотати перед ЦК КП(б)У й Радою Міністрів УРСР про створення наукового інституту «УРЕ» при АН УРСР; робочому апарату енциклопедії доручалося підготувати до засідання ЦК КП(б)У й РМ УРСР проекти кошторису й штатів інституту «УРЕ» [17].

21 червня 1946 р. було спрямоване звернення Голови Ради Міністрів УРСР і Першого секретаря ЦК КП(б)У М.С. Хрущова з приводу підготовки республіканської енциклопедії. У документі йшлося: «Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У 30 жовтня 1944 р. ухвалили рішення про видання Української Радянської Енциклопедії, якій має належати видатна культурно-політична роль у розвитку радянської культури українського народу.

Видання енциклопедії намічено здійснити у 20-ти томах з орієнтацією, переважно, на контингент [читачів] із середньою освітою.

Упродовж часу, що минув із дня постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У, проведена підготовча робота в галузі підбору редакції, керівного наукового персоналу й організації матеріалів для словників. До складу співробітників редакції енциклопедії залучені провідні й найвидатніші наукові кадри Української РСР» [18]. І далі, задля «забезпечення подальшого успішного виконання завдань» щодо видання «УРЕ», висловлювалися кілька прохань: «1. Дозволити, за прикладом БСЭ, організувати в системі Академії наук Української РСР державний науковий інститут «Українська Радянська Енциклопедія», поклавши на нього підготовку й видання зазначеної енциклопедії. 2. Поширити на інститут «Українська Радянська Енциклопедія», що створюється, дію постанови РНК СРСР від 6.III.1946 р. № 514. 3. Доручити Державній штатній комісії при Раді Міністрів СРСР розглянути й затвердити, за поданням Ради Міністрів УРСР, структуру й штати державного наукового інституту «Українська Радянська Енциклопедія», що створюється» [19].

Кремль не поспішав з відповіддю на звернення щодо легалізації статусу редакції «УРЕ» й створення в системі АН УРСР окремого профільного інституту.

Тим часом редакція «УРЕ» як окремий підрозділ деякий час працювала у складі Українського видавництва політичної літератури – Укрполітвидав – у кількох кімнатах на вул. Володимирській, 42 у Києві. Поки тривав обмін думками в середніх і верхніх ешелонах республіканської компартійної номенклатури, з приводу статусу й перспектив видання «УРЕ» у редакції вже розгорнулася копітка редакційна робота, зокрема, над укладанням термінологічних словників. Відповідно з рекомендаціями наради у справі «УРЕ» від 26 квітня 1946 р., формувався штат старших наукових співробітників редакційних відділів «УРЕ» – провідних працівників апарату енциклопедії.

На думку Т. Демиденко, яка спирається на пізніші (1957 р.) свідчення тогочасного члена Редакційної колегії видання Ф.Ф. Єневича, занадто активне

розгортання роботи над республіканським енциклопедичним проектом на той час не знайшло підтримки в ЦК ВКП(б) і «автоматично, без письмового розпорядження, було припинене: принаймні жодних свідчень про це виявити не вдалося» [20].

Однак таке твердження не зовсім коректне. Адже, наприклад, звіт ученого секретаря «УРЕ» Ф.М. Бабенка про роботу Редакції «УРЕ» впродовж 3 квітня 1946 р. – 1 березня 1947 р. містить таку пропозицію: «У зв'язку з постановою ЦК ВКП(б) про припинення роботи «Української Радянської Енциклопедії» вважаю за доцільне просити ЦК КП(б)У: 1. Видати рішення про припинення роботи робочого апарату «УРЕ» з 15.03.1947 р., зобов'язавши всі установи, що нижче перелічені, до цього терміну прийняти від «УРЕ» всі справи, бібліотеку та словники й розрахуватися з авторами. 2. Всі виготовлені словники та картотеку до них передати Академії наук УРСР для використання за вказівками ЦК КП(б)У. 3. Бібліотеку «УРЕ» передати бібліотеці Академії наук УРСР. 4. Робітників «УРЕ» надіслати, по ліквідації установи, на відповідну роботу. 5. Зобов'язати Укрполітвидав прийняти від «УРЕ» все листування та грошові документи [...]» [21].

Отже, як видно з процитованого документа, останнє слово в українській енциклопедичній справі, принаймні 1947 р., сказав Кремль, аморфний ЦК ВКП(б) й особисто Й. Сталін. Маємо й конкретну дату – 15 березня 1947 р.

Однак робота над республіканським енциклопедичним проектом тривала й після цієї рубіжної дати. Очевидно, йшлося про боротьбу впливів серед «української» партноменклатури й прагнення М. Хрущова залишити за собою вирішальне слово в цьому питанні.

19 червня 1947 р. учений секретар «УРЕ» Ф. Бабенко «на вимогу» відділу науки Управління пропаганди й агітації ЦК КП(б)У «для підготовки питання до засідання ЦК КП(б)У» подав пакет документів про утворення «Наукового інституту Української Радянської Енциклопедії при Академії наук УРСР» (проект постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У, загальний кошторис витрат на видання «УРЕ» на 1947 – 1954 рр., калькуляцію видань «УРЕ» на 1947 – 1954 рр., пояснювальну записку до штатного розкладу Інституту «УРЕ», штатний розклад Інституту «УРЕ», довідку про потребу приміщення для Інституту «УРЕ», проект Постанови ЦК КП(б)У «Про редакторів відділів УРЕ» та ін.) [22]. Згідно з проектом постанови РМ УРСР і ЦК КП(б)У «Про утворення Наукового інституту Української Радянської Енциклопедії при Академії наук УРСР» на інститут покладалася підготовча, наукова й редакційна обробка матеріалів для видання основної, настільної енциклопедії та лексичних словників. Друк енциклопедії та словників мало забезпечувати Видавництво АН УРСР [23].

Досі ще не з'ясовано, чи розглядалося питання про утворення Інституту «УРЕ» на засіданні ЦК КП(б)У, проте робота редакції енциклопедії тривала до осені 1947 р. План роботи редакції на жовтень 1947 р. свідчить про її функціонування у, здавалося б звичному режимі, однак уже план на листопад 1947 р. містить пункти,

які виразно переконують у припиненні роботи й ліквідації справи: «Підготувати до здавання майно, документацію. – Термін – 20/XI-47 р.»; «Підготувати до здавання бібліотеку, словники, картотеку... Термін – 22/XI-47 р.» [24]. Останній збережений в архівах документ редакції «УРЕ» датується 1 грудня 1947 р. Це акт з перевірки діловодства енциклопедії станом на 17 листопада 1947 р. комісією, яка була створена за розпорядженням ученого секретаря «УРЕ» Ф.М. Бабенка (саме йому 13 грудня 1947 р. було передано третій примірник цього документа) [25].

Кремлівське рішення про припинення роботи редакції «Української Радянської Енциклопедії» цілком вписувалося в контекст тогочасних подій в УРСР. Й. Сталіна дратувала інформація Першого секретаря ЦК КП(б)У й Голови Ради Міністрів УРСР М. Хрущова про голод 1946 – 1947 рр. у республіці. Як пригадував Микита Сергійович: «Він [Сталін] вважав, нібито я піддаюся місцевому українському впливові, що на мене чиниться такий тиск, і я став ледь не націоналістом, який не заслуговує довіри» [26].

Спершу радянський диктатор, який убачав у таких повідомленнях лише «м'якотілість», розмірковував про необхідність «зміцнити» керівництво УРСР, проте вже в лютому 1947 р. ЦК ВКП(б) «закріпив» цю думку ухвалою «Про зміцнення партійної і радянської роботи на Україні». 3 березня 1947 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, у якому взяли участь член Політбюро ЦК ВКП(б) Л. Каганович і секретар ЦК ВКП(б) М. Патоличев. Обоє одногосно обрали до складу Політбюро й Оргбюро ЦК КП(б)У. Пленум визнав недоцільною практику суміщення посад Голови Ради Міністрів й Першого секретаря ЦК КП(б)У, ухваливши «затвердити Першим секретарем ЦК КП(б) України тов. Л.М. Кагановича з тим, що тов. М.С. Хрущов залишається Головою Ради Міністрів УРСР». З ініціативи новообраного очільника КП(б)У розгорнулася масштабна підготовка до пленуму ЦК КП(б)У з доволі промовистим порядком денним – «Боротьба проти [українського] націоналізму як головної небезпеки в КП(б)У» [27]. Через неповні два тижні після «другого пришествя» Л. Кагановича в Україну однією з перших жертв цієї антиукраїнської кампанії, вочевидь, і став проект «Української Радянської Енциклопедії».

Однак, як уже зазначалося вище, боротьба за вплив у верхівці партноменклатури республіки певною мірою реанімувала енциклопедичний проект і продовжила його функціонування до осені 1947 р.

Оскільки чаша терезів із владними повноваженнями після розмови з Кремлем знову почала схилитися на бік М. Хрущова, ймовірно, що дещо змінилася щодо «УРЕ» й позиція самого Л. Кагановича (у власних, зрозуміло, інтересах). Принаймні, саме тоді, у червні 1947 р., був підготовлений пакет документів щодо «Наукового інституту Української Радянської Енциклопедії при Академії наук УРСР».

Вірогідно, що саме червнем 1947 р. датується адресована Сталіну записка двома прізвищами – М. Хрущова й Л. Кагановича (на сьогодні виявлений лише її проект без підписів) – про розгортання роботи над «Українською Радянською

Енциклопедією» й потребу відповідної санкції союзного Центру (особисто Й. Сталіна) [28].

У меморандумі окреслювалися найголовніші віхи цього проекту, робота над яким розпочалася з постанови РНК УРСР й ЦК КП(б)У від 30 жовтня 1944 р. Зауважувалося, що впродовж п'яти років (1947 – 1952) має бути підготовлено 20 томів видання, розрахованого переважно на «контингент читачів із середньою освітою». Концептуально республіканська енциклопедія мала використовувати, з деякими скороченнями, матеріали «Большой Советской Энциклопедии» й «Малой Советской Энциклопедии» – «с расширением в необходимом объеме разделов в области истории, науки, культуры и экономики Украины». Зрозуміло, що й усю роботу з підготовки «УРЕ» мали узгоджувати з московським Державним науковим інститутом «Советская Энциклопедия» (1935 – 1949) [29].

Передбачалося, що тематичний план республіканського енциклопедичного видання охоплюватиме найповніші дані положень марксизму-ленізму, історії більшовизму, історії народів СРСР й Української РСР («як невід'ємного складника СРСР»); питання розвитку радянської соціалістичної культури, літератури й мистецтва народів СРСР та України; мінімум інформації із загальної світової історії, відомостей про країни світу, а також повідомлень про найважливіші події міжнародного суспільно-політичного життя; основні дані з історії слов'ян з акцентуванням уваги на історію й культуру східних слов'ян; важливі питання історії філософії російського та українського народів; питання світової культури й мистецтва з наголосом на явища занепаду сучасної буржуазної культури й розвінчанням схилення перед нею; ключові відомості в галузі фізико-хімічних, математичних, сільськогосподарських й інших наук із відображенням досягнень наукових установ УРСР у кожній з цих наук [30].

Згідно з тоталітарною більшовицькою парадигмою (у її сталінській версії) передбачалося відвести чільне місце в «Українській Радянській Енциклопедії» перемозі так званої Жовтневої соціалістичної революції й післяжовтневому періоду розвитку Радянського Союзу загалом й України зокрема: «При освещении послеоктябрьского периода должны быть отражены вопросы установления советской власти на Украине, добровольного вхождения Украины, как равноправной советской республики, в состав СССР, вопросы индустриализации и коллективизации, бурного развития культуры и науки на Украине, воссоединение украинских земель в едином Украинском советском государстве. Особо должна быть подчеркнута руководящая роль партии Ленина – Сталина в борьбе украинского народа за победу Октябрьской революции и построение социализма, великая сила братской дружбы между народами СССР и спасительная помощь украинскому народу со стороны великого русского народа» [31].

Мала домінувати в енциклопедії й тема Великої Вітчизняної війни проти нацистської Німеччини та мілітаристської Японії: «С особой силой должно быть подчеркнута, что спасение Украины от порабощения и уничтожения ее немецко-

фашистськими захватчиками стало можливим лише завдяки допомозі всіх народів Радянського Союзу і, перш за все, великого російського народу, лише завдяки мудрому і гениальному керівництву товарища Сталіна» [32].

У документі наголошувалося: «При освітленні питань історії літератури і мистецтва України, поряд з марксистсько-ленінською їх трактовкою, буде показана велика робота ЦК КП(б) України по роз'ясненню і розгромі українських буржуазних націоналістів, прагнуть фальсифікувати науку, літературу і мистецтво применливо до класових інтересам української буржуазії і іноземного імперіалізму» [33].

Завершувався меморандум таким пасажом: «Вважаючи, що виданню Української Радянської Енциклопедії повинна належати велика культурно-політична роль в розвитку радянської культури і в комуністичному вихованні українського народу, прошу ЦК ВКП(б):

1. Дозволити видання на Україні Української Радянської Енциклопедії.

2. Дозволити створення при Академії наук Української СРСР державного наукового інституту «Українська Радянська Енциклопедія», поклавши на нього підготовку і видання Енциклопедії» [34].

З великою ймовірністю можна стверджувати, що вищезгаданий розгорнутий меморандум у справі «УРЕ» за підписами М. Хрущова й Л. Кагановича належав до категорії документів, які, за словами М. Хрущова, «нікуди не йшли далі». Й обидва вірогідних його «підписанти» так ніколи й не поставили під його остаточним (неіснуючим) варіантом своїх підписів і, зрештою, прийняли як обов'язкову до виконання директиву Кремля про припинення республіканського енциклопедичного проекту.

Повертаючись до вищезгаданих свідчень колишнього члена Редколегії другого проекту «УРЕ» Ф.Ф. Єневича, на які посилається Т. Демиденко, варто, на нашу думку, навести ширший фрагмент цих свідчень, які вмонтовані в довідку про історію республіканського енциклопедичного проекту, підготовлену 2 липня 1957 р. заступником завідувача відділу науки й культури ЦК КП України М.Г. Поздняковим. Отже, у цьому матеріалі, зокрема, згадувалося: «Робота з підготовки Української Радянської Енциклопедії, за даними одного з членів редакційної колегії Енциклопедії т. Єневича Ф.Ф., була в кінці 1946 р. автоматично припинена у зв'язку з тим, що думка про створення Української Радянської Енциклопедії на той час не знайшла позитивного вирішення в ЦК ВКП(б). В Інституті історії партії ЦК КП України зберігається копія листа товаришів Хрущова М.С. і Кагановича Л.М. на ім'я тов. Сталіна Й.В., у якому порушувалося клопотання про дозвіл на видання Енциклопедії і про створення при Академії наук УРСР наукового інституту «Українська Радянська Енциклопедія», однак у цьому листі не значиться дата, а також невідомо, чи він посилався. Письмових розпоряджень про припинення роботи не встановлено» [35].

Вищенаведений матеріал з «автентичних» свідчень Ф.Ф. Єневича й інформації працівників Інституту історії партії при ЦК КП України щодо долі другого

проекту «УРЕ» потребує, з урахуванням виявленого й проаналізованого нами матеріалу, серйозних корективів. По-перше, Ф.Ф. Єневич був не надто обізнаним із «кухнею» другого проекту енциклопедії, і його свідчення/спогади про нього хибують на суттєві неточності. По-друге, вражає рівень некомпетентності апарату ЦК КП України, зокрема працівників відділу науки й культури, які, готуючи відповідні довідкові матеріали для підготовки третьої, зрештою, успішної спроби «Української Радянської Енциклопедії» 1957 – 1965 рр., так і не спромоглися звернутися за автентичною інформацією про долю попереднього енциклопедичного проекту до «джерела» цієї інформації – завідувача кафедри Ужгородського держуніверситету Ф.М. Бабенка, колишнього ученого секретаря «УРЕ» 1946 – 1947 рр. До речі, у його службовій документації 1947 р. згадується рішення ЦК ВКП(б) про припинення республіканського енциклопедичного проекту. По-третє, ситуація з надісланим/ненадісланим листом М. Хрущова – Л. Кагановича 1947 р. у справі «УРЕ» також могла бути з'ясована 1957 р. апаратом ЦК КП України – хоча б запитом до відповідного відділу ЦК КПРС (очевидно, про «інтерв'ювання» самого М. Хрущова чи Л. Кагановича не йшлося). І по-четверте, складається враження, що апарат ЦК КП України прагнув розпочати виконання третього проекту «Української Радянської Енциклопедії», так би мовити, з «чистого аркуша», особливо не озираючись на попередній (навіть і негативний) досвід. Принаймні, якщо під час другої спроби підготовки республіканської енциклопедії ще згадували й прагнули нагромадити матеріали «скрипниківської» «УРЕ», що збереглися, то в 1957 р. ця тема взагалі випала з поля зору апаратників ЦК Компартії України.

Джерела та література:

1. *Гриневиц В.А. Утворення Наркомату оборони УРСР у 1944 р.: з історії однієї політичної гри / В.А. Гриневиц // Укр. іст. журн. – 1991. – № 5. – С. 29–37; Гриневиц В.А. Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української РСР: проекти і реалії (1944 – 1945 рр.) / В.А. Гриневиц // Укр. іст. журн. – 1995. – № 3. – С. 35 – 46.*
2. *Демиденко Т. Маловідомі сторінки з історії української енциклопедистики: Спроба відродження проекту УРЕ у 1944 – 1947 рр. / Т. Демиденко // Український історичний збірник; [НАН України. Інститут історії України, Рада молодих вчених; редкол.: Т.В. Чухліб (голов. ред.) та ін.]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип. 12. – С. 215 – 224 (додаток «Документи». – С. 218 – 224).*
3. *Про видання Української Радянської Енциклопедії: Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б) У // Радянська Україна. – 1944. – 15 листопада. – № 224 (7545). – С. 1.*
4. *Там само.*
5. *Там само.*
6. *Демиденко Т. Маловідомі сторінки з історії української енциклопедистики: Спроба відродження проекту УРЕ у 1944 – 1947 рр. – С. 216.*
7. *Демиденко Т. Маловідомі сторінки з історії української енциклопедистики: Спроба відродження проекту УРЕ у 1944 – 1947 рр. – С. 219 – 220 [Документи]; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 2096. – Арк. 68 (далі – ЦДАВО України).*
8. *ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 2747. – Арк. 29.*

9. Там само. – Ф. 4750. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 13.
10. Рубльов О.С. Єневич Федір Федорович (1905 – 05.12.1976) / О.С. Рубльов // *Енциклопедія історії України: В 5 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2005. – Т. 3. – С. 121.*
11. ЦДАВО України. – Ф. 4750. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 13 – 14.
12. Там само. – Арк. 14.
13. Там само. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 3959. – Арк. 32.
14. Там само. – Арк. 33 – 34.
15. *Юрій Олексійович Меженко (1892 –1969): Матеріали до біографії / Укладачі: Т.А. Ігнатова, Н.В. Козакова, Н.В. Стрішенець; вступна ст. Ф.К. Сарани, І.Г. Шовкопляса; відп. ред. О.С. Онищенко; [НАН України: ЦНБ ім. В.І. Вернадського; Інститут укр. археографії; Канадський інститут укр. студій, Альбертський ун-т]. – К.: Інститут історії України НАН України, 1994. – 175 с. – (Науково-довідкові видання з історії України, вип. 31); Дашкевич Я. Нескорений лицар української книги: [Юр Меженко] / Я.Р. Дашкевич // Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – 2-ге вид., виправл. й доповн. – Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М.С. Грушевського НАН України; Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 613 – 621.*
16. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 3959. – Арк. 35 – 36.
17. Там само. – Ф. 4750. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 15.
18. Там само. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 3927. – Арк. 54.
19. Там само. – Арк. 54 – 55.
20. *Демиденко Т. Маловідомі сторінки з історії української енциклопедистики: Спроба відродження проекту УРЕ у 1944 – 1947 рр. – С. 216.*
21. ЦДАВО України. – Ф. 4750. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 27.
22. Там само. – Спр. 10. – Арк. 1 – 25.
23. Там само. – Арк. 2.
24. Там само. – Спр. 13. – Арк. 10 – 11.
25. Там само. – Спр. 14. – Арк. 42 – 43.
26. *Хрущев Н.С. Время. Люди. Власть. [Воспоминания в 4-х кн.] / Н.С. Хрущев. – М.: Информационно-издательская компания «Московские новости», 1999. – Кн. 2. – С. 11.*
27. *Шаповал Ю. Микита Хрущов, Лазар Каганович і голод 1946 – 1947 рр. в Україні / Ю.І. Шаповал // Шаповал Ю. Україна ХХ ст.: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – С. 390 – 391; Лозицький В. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918 – 1991) / В.С. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – С. 84 – 85.*
28. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 654. – Арк. 1 – 3.
29. *Шмушкис Ю.Е. Советские энциклопедии: Очерки истории. Вопросы методики / Юрий Евсеевич Шмушкис. – М.: «Советская энциклопедия», 1975. – С. 99.*
30. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 654. – Арк. 1 – 2.
31. Там само. – Арк. 2.
32. Там само. – Арк. 3.
33. Там само.
34. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 654. – Арк. 3.
35. Там само. – Оп. 6. – Спр. 2737. – Арк. 27.

© Степан БОРЧУК

«УКРАИНСКАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ» – ВТОРАЯ ПОПЫТКА ПОДГОТОВКИ (1944 – 1947 гг.)

Освещается малоизвестная страница отечественной энциклопедистики – повторная попытка подготовки многотомной «Украинской Советской Энциклопедии». Раскрываются политические обстоятельства, в частности отношение Кремля и республиканского руководства к этому проекту, организационные шаги, кадровые и финансово-материальное обеспечение, концептуальная направленность издания, а также причины прекращения проекта.

Ключевые слова: Украина, сталинизм, «Украинская Советская Энциклопедия», партийная номенклатура, идеология.

© Stepan BORCHUK

“UKRAINIAN SOVIET ENCYCLOPEDIA” – THE SECOND ATTEMPT TRAINING (1944 – 1947)

The article deals with the preparation of a second attempt “Ukrainian Soviet Encyclopedia” 1944s, circumstances might the idea of this publication, current work on the project and reasons for his termination. Covers the reasons it was the second attempt, and that was the way of the publication of the encyclopedia. Describe the meeting, meeting with the state on a new version of the encyclopedia. Disclosed our problem submission and its editorial censorship. The reasons closure publishing and attempt to continue in the future.

Keywords: Ukraine, Stalinism, “Ukrainian Soviet Encyclopedia”, ideology.

УДК 069.8+(049.1)355.018+069(477)

© Тетяна ПШЕНИЧНА

**АНАЛІЗ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКОЇ
РОБОТИ ЗІ ВСТАНОВЛЕННЯ ДОЛЬ ЗАГИБЛИХ
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ВИЯВЛЕННЯ ДОКУМЕНТІВ
ПРО ЗАГИБЕЛЬ ЗА 2014 р. В НАЦІОНАЛЬНОМУ МУЗЕЇ
ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 РОКІВ**

Узагальнюються результати науково-дослідницької діяльності зі встановлення доль загиблих військовослужбовців та виявлення документів про їхню загибель у 2014 р. Аналізується пошукова робота науковців музею, виокремлюється питання про необхідність такої діяльності для сучасного суспільства. Розглядаються напрями і методи пошукової роботи, які застосовуються під час дослідження долі загиблих воїнів та виявлення документів про загибель, а також програми гуманітарно-пошукової діяльності, яку проводить музей.

Ключові слова: історична пам'ять, лист-запит, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років».

Події 2014 р., що охопили територію України, кардинально вплинули на всі сфери життя нашого народу – економічну, політичну, соціальну та культурну. Військові дії на сході української землі не залишили осторонь жодного з мешканців держави й змусили шукати відповіді на болючі запитання: «як таке могло статися?», «кому це потрібно?», «що буде далі?». Задля можливості подальшого існування українське суспільство постало перед вкрай складним завданням – переглянути власну систему цінностей і створити новий, особливий образ України. Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», завданням якого є нагадування про злочинність будь-якої війни й збереження пам'яті про тих, хто віддав своє життя за мир на рідній землі, став безпосереднім і значимим учасником подій цього року.

У 2014 р. українська громадськість поринула у вир ще однієї битви – інформаційної, де по різні боки опинилися історики, політики, соціологи,

військові, пошуковці та пересічні громадяни. Своєрідним полем «бойових дій» у цій війні стало ставлення до подій періоду війни з нацизмом середини ХХ ст., зокрема участь українців у Другій світовій війні. Це питання можна вважати справжнім «каменем спотикання» на шляху до створення нової європейської України. Намір державних керманців швидко й радикально переформатувати світогляд населення (наприклад, викреслити зі свідомості українців поняття «Велика Вітчизняна війна» або визнати всіх українських радянських бійців окупантами, а бійців Повстанської армії – єдиними рятівниками України) цілком зрозумілий з огляду на сучасне ставлення до всього «радянського», проте може призвести до втрати власної історичної пам'яті, значним сегментом якої був період життя українців у складі Радянського Союзу.

Такий різкий поворот сучасних «історієтворців» на шляху до «України у новому форматі» зовсім не збігається з бажаннями частини українців, для яких і нині історія війни 1941 – 1945 рр. має особливе значення, про що підтверджують листи, які надходять до музею. «Мені дуже образливо, що я за своє життя жодного разу не сказав слово «тато». Одного разу сусідський друг назвав свого батька татом, а я почув це слово і спитав: «Мамо, а що таке «ТАТО»? Вона мені нічого не відповіла, лише заплакала. Коли я підріс, я зрозумів, що означає слово «тато»... Як хочеться дізнатися, де похований мій рідний батько – Василь Павлович Чучман», – написав Василь Васильович Чучман [1]. Розуміння того, що близька людина загинула на війні заради життя своїх нащадків, не просто допомагає багатьом сучасникам упоратися з власними проблемами, а й невидимим зв'язком поєднати покоління.

Починаючи з 2007 р. на адресу Меморіального комплексу надійшло 6 917 листів-запитів про встановлення доль бійців, загиблих у роки Великої Вітчизняної війни. У зверненнях до музейників у 2014 р. від авторів різних поколінь лунають несхожі за стилем (офіційно-діловий або художньо-розмовний), відправлені з різних куточків світу, але схожі між собою за змістом слова: «Дуже хочу, щоб мої діти та онуки знали про мого загиблого батька більше, ніж я...», «Значення роботи, яку Ви виконуєте, дуже важко переоцінити. Я сподіваюся, що Ви зможете знайти хоч якусь інформацію про мого прадіда...», «Звертаюся до Вас, як до останньої інстанції у розшуку мого діда...», «Мені соромно, що я досі не знаю, де могила батька. Діти мої вже дорослі, своїх мають дітей. Може, хоч вони навідалися б на могилу дідуса...» тощо [2; 3; 4; 5].

Історична пам'ять – як родинна, так і суспільна – формується впродовж років та століть і складається з калейдоскопу взаємозалежних подій – радісних і трагічних, контрверсійних і компромісних. «Вилучення» хоча б одного історичного факту, який є складником подієвого ряду минулого будь-якої держави, не просто «знищує» певні сполучні ланки в пам'яті соціуму, а змінює чи спотворює особливу картину неповторної історії всієї країни. Це, у свою чергу, знову призводить до масового незадоволення, адже історію не можна змінити, її можна тільки переосмислити, а на це потрібні час, відкритість і взаєморозуміння.

Мета цієї статті – аналіз та узагальнення результатів науково-дослідницької діяльності зі встановлення доль загиблих військовослужбовців та виявлення документів про їхню загибель у 2014 р. у рамках історико-соціологічного дослідження «Щодо питання історичної пам'яті про війну в Україні».

Підставою для дослідження стали листи-запити громадян, що надійшли до музею впродовж 2014 р. У пропонованій науковій розвідці не тільки проаналізовано пошукову роботу науковців музею, а й виокремлено питання про необхідність такої діяльності для сучасного суспільства.

Аналіз пошуково-дослідної практики за 2014 р. проводився за кількісними та якісними показниками, зважаючи при цьому на характеристику запитів за видами, авторством, засобом надходження, тематикою питань. Окремо розглянуто напрями і методи пошукової роботи, які застосовуються під час дослідження долі загиблих воїнів та виявлення документів про загибель, а також програми гуманітарно-пошукової діяльності, яку проводить музей.

1. Загальна характеристика запитів

1.1. Упродовж 2014 р. на адресу Меморіального комплексу надійшли тематичні та генеалогічні запити, а також запити соціально-правового характеру та непрофільні.

Листи, у яких запитувач звертається з вимогою підтвердити факт участі бійця у війні (призов на військову службу, загибель військовослужбовця тощо); установити особові дані воїна (рік народження, національність, ім'я та по батькові тощо); дослідити бойовий шлях полеглого або його військової частини; відшукати місце загибелі (упокою) військовослужбовця; підтвердити або спростувати місце поховання тощо – належать до групи тематичних запитів. Листи, які містять прохання надати інформацію з певного питання, теми, проблеми, події або факту, становлять найбільший пласт у комплексі запитів.

Звернення, які потребують документальної інформації, що встановлює спорідненість, родинні зв'язки двох або більше осіб, історію сім'ї, роду, належать до категорії генеалогічних запитів. Прикладом такого звернення може слугувати лист правнука Павла Петровича Литовченка: «На даний час я цікавлюсь виключно в генеалогічних цілях своїми предками. Практично всі із них народжувалися, проживали й одружувалися у XVIII – середині ХХ ст. на території нинішнього с. Пархомівка Краснокутського району Харківської області. Мені необхідна інформація про мого прадіда, який загинув під час війни» [6]. Навіть незначна або побіжна на перший погляд інформація із документів воєнних років допомагає розшукати конкретних родичів запитувача чи відомості про них; підтвердити походження певної особи (заявника або його родича(ів)); скласти за бажанням або потребою «генеалогічне» дерево; відтворити хроніку свого роду тощо. Листів-запитів генеалогічного характеру надходить до музею небагато, проте вони переконливо демонструють важливість проведення пошуку в цьому напрямі.

Запити соціально-правового характеру – це запити конкретної особи чи організації, пов'язані із соціальним захистом громадян, отриманням певних пільг відповідно до законодавства України.

Запити соціально-правового характеру надходять насамперед від військкоматів, управлінь Пенсійного фонду та соціального захисту громадян, юридичних організацій, а також від фізичних осіб. Запит фізичної особи може стосуватися самого заявника, осіб, що перебувають на його утриманні або під опікою, його померлої дружини (чоловіка) або близьких родичів.

В окремий розділ можна кодифікувати незначну кількість звернень, що стосуються питань, які не належать до профілю науково-дослідних відділів Меморіального комплексу, наприклад: надання інформації про демобілізацію з лав Радянської армії в післявоєнний період або вирішення питання про отримання «солдатської зарплатні» загиблого воїна його родичами тощо. Такі листи можна зарахувати до групи непрофільних запитів. Відповідаючи на такі прохання, співробітники музею рекомендують, до яких установ потрібно звернутися, щоб отримати допомогу в з'ясуванні відповідного питання.

1.2. Класифікувати запити про долю учасників війни також можна за авторством.

Листи від органів законодавчої та виконавчої влади належать до групи службових запитів. Відповідно до цієї групи в 2014 р. до музею надійшли листи з Урядової «гарячої лінії», від Міністерства оборони України, Міністерства регіональної політики України, Міністерства юстиції України, Генпрокуратури України та судових органів різних рівнів, Управління Пенсійного фонду України, Управління праці та соціального захисту населення України, обласних та районних військкоматів, адміністрацій сільських рад тощо.

Звернення також диференціюються на різні групи запитів від фізичних або юридичних осіб, а також від українських та іноземних громадян.

До запитів від юридичних осіб, які звернулися до музейних співробітників у 2014 р., відносяться не тільки «службові», а й ті, що надійшли від державних та громадських архівів, музеїв, пошукових організацій, ветеранських спілок тощо (таблиця 5.).

Запитувачі фізичні особи – це родичі та близькі загиблих воїнів, а також пошуковці, публіцисти, які збирають інформацію про події війни та її учасників (таблиця 6.).

Серед тих, хто шукає відомості про учасників та події Другої світової війни, є представники різних країн. Іноземні запитувачі звертаються як «фізичні» особи за наданням інформації безпосередньо до музейних науковців або через офіційні «юридичні» установи, діяльність яких пов'язана з науково-пошуковою спеціалізацією музею (таблиця 3.).

1.3. Запит про пошук можна подати поштовим листом, електронною поштою, телефоном-факсом або у формі анкети, яку запитувач заповнює безпосередньо в музеї. У виняткових випадках (стан здоров'я, похилий вік запитувача) запит

приймається по телефону. Так, у 2014 р. отримано 438 листів поштою, заповнено 133 анкети, передано електронною поштою 16 запитів, телефоном – 2.

2. Кількісний аналіз запитів

У 2014 р. співробітники науково-дослідного відділу з питань військових втрат України та історичної пам'яті про героїв війни опрацювали 589 запитів, із них у I кварталі – 247, у II – 117, у III – 132, у IV – 93.

У порівнянні з попередніми роками кількість звернень у 2014 р. суттєво зменшилася й впала до рівня 2007 – 2008 рр. (таблиця 1.). Це пояснюється нинішньою внутрішньополітичною обстановкою в суспільстві, яка затьмарена трагічними подіями на сході України. Населення цих територій опинилося в зоні бойових дій, що змусило більшість місцевих громадян спрямувати увагу з питань «мирного характеру» на проблеми часів війни. Також мешканці інших областей України та іноземних держав, які добровільно або вимушено пов'язані з подіями на Донеччині та Луганщині (наприклад, пошуковці й волонтери України, які відправилися до бойової зони, або жителі Росії), також «вийшли» із загальної кількості тих, хто займається пошуком і встановленням доль загиблих учасників війни 1941 – 1945 рр.

Таблиця 1.

Кількість запитів							
2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2014 р.
462	667	876	1 061	1 052	1061	1150	589

Листи з проханнями про пошук, що дотепер надходять на адресу музею в такий складний для нашої країни час, ще раз підтверджують необхідність збереження пам'яті про всіх воїнів, загиблих у різні часи за мирне майбутнє рідної країни.

2.1. Основний зміст запитів

Запитання, з якими зверталися запитувачі в 2014 р., подані в таблиці 2. Їх можна поділити за тематикою й напрямками пошуку.

Таблиця 2.

Запитання	Кількість	Відсоток
1. Пошук інформації про загиблого для сімейного архіву	112	19,0
2. Надання інформації для оформлення пільг родині загиблого, зокрема:	100	16,9
- підтвердження участі у бойових діях	2	
- підтвердження факту загибелі, надання копії сповіщення	87	
- установавання або підтвердження призову	11	

3. Установлення особових даних загиблого воїна (уточнення прізвища, імені, по батькові загиблого, дати народження, національності, військового звання, надання фото бійця)	8	1.4
4. З'ясування номера військової частини, у якій служив розшукуваний	8	1.4
5. Надання інформації для увічнення пам'яті загиблого (викарбування прізвища на меморіальній плиті, відвідування могили), у тому числі:	268	45.5
- пошук місця загибелі або місця поховання, перепоховання (запити від рідних)	173	
- підтвердження місця поховання (запити від рідних)	39	
- надання інформації про військові поховання та воїнів, похованих на території міста, району (запити від сільрад, пошуковців, музеїв)	6	
6. Генеалогічне дослідження для відновлення родинних стосунків	30	5.1
7. Бойовий шлях загиблого воїна або військової частини	24	4.0
8. Наявність нагород	7	1.2
9. Військова служба учасників війни, які залишились живими або служили в післявоєнний час (підтвердження призову воїна, надання довідки про демобілізацію, проходження військової служби після війни на територіях інших держав, бойовий шлях ветерана, доля фронтовика після війни)	24	4.0
10. Надання інформації про учасника війни для еміграції його родичів	2	0.3
11. Надання інформації про бойові дії на певній території	2	0.3
12. Непрофільні	5	0.9
Разом	589	100 %

До першої категорії запитань також увійшли запити від наукових співробітників Меморіального комплексу, що стосуються комплектування та наукового атрибутування музейних предметів, створення експозиції (12 од.).

2.2. Географія запитів

Листи до Меморіального комплексу надходять з багатьох держав світу, однак здебільшого звертаються мешканці колишніх республік Радянського Союзу. Як видно з таблиці 3, у 2014 р. до музею надійшли запити від 7 громадян (з 15) колишніх радянських республік. Для порівняння наведемо такі цифри: у 2007 р. із запитом звернулися мешканці 2 колишніх республік СРСР (України та Росії), а вже в 2008 р. – 6 (України, Росії, Білорусі, Вірменії, Казахстану й

Узбекистану), у 2009 р. – 5 (України, Росії, Білорусі, Казахстану, Киргизстану), у 2010 р. – 6 (України, Росії, Білорусі, Естонії, Казахстану, Киргизстану), у 2011 р. – 7 (України, Росії, Білорусі, Естонії, Молдови, Казахстану, Туркменістану), у 2012 р. – 7 (України, Росії, Білорусі, Грузії, Казахстану, Киргизстану, Узбекистану), у 2013 р. – 8 (України, Росії, Білорусі, Грузії, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Узбекистану).

Незважаючи на помітне зниження кількості звернень у 2014 р., географічний спектр запитів, як і раніше, залишається широким.

Найбільше звернень, як і в попередні роки, надійшло від мешканців України та Росії. Однак, порівнюючи кількість (відсотків) запитів за 2013 та 2014 рр., можна помітити удвічі зниження звернень від російських громадян. Росіяни, які усвідомлюють усю абсурдність воєнних дій між Україною та власною державою, розуміють, що відповідальність за розв'язання конфлікту на Сході України лежить на керівництві держави. «Я буду молитися за Вас, за всіх українців, Ангела Хранителя Вам и вашим детям», – написала Г.О. Мережко, мешканка м. Белореченськ Краснодарського краю [7]. У листах запитувачі-росіяни не вимагають, а просять допомогти в пошуку матеріалів про загиблих. Так, мешканець м. Челябінськ О.А. Ведмідь написав: «Прекрасно понимаю, что обращаюсь в сложный период времени, но всё же надеюсь на Ваше понимание и помощь» [8].

Таблиця 3.

Країна	2013 р.		2014 р.	
	Кількість запитів	Відсоток	Кількість запитів	Відсоток
Україна*	791	68.7	418	71
Росія	213	18,5	55	9.3
АР Крим			11	1.9
Ізраїль	11	0,9		
Білорусь	7	0,6	3	0.5
Казахстан	4	0,3	3	0.5
США*	2	0,2	2	0.3
ФРН	2	0,2	2	0.3
Азербайджан	1	0,1	1	0.2
Грузія	1	0,1		
Канада	1	0,1		
Киргизстан	2	0,2	1	0.2
Молдова	1	0,1		
Польща	1	0,1		

Румунія	1	0,1		
Туркменістан			1	0.2
Франція*			1	0.2
Чехія*	1	0,1	1	0.2
Швейцарія	1	0,1		
Без зазначення країни (e-mail, Червоний Хрест, тел.)	110	9,6	90	15.3
Разом	1150	100 %	589	100 %

* З урахуванням запитів через Червоний Хрест України

Окремою графою а таблиці виокремленні запити від мешканців Криму, оскільки на сьогоднішній день півострів залишається «яблуком розбрату». Керівництво Російської Федерації намагається довести, що на підставі проведеного референдуму, Крим увійшов до складу їхньої держави, а українці на законних підставах стверджують, що Автономна Республіка залишається частиною України. Серед листів, що надійшли із Криму, є звернення як від офіційних установ, так і безпосередньо від фізичних осіб – жителів-кримчан. На бланках-запитах із кримських військкоматів досить конкретна назва – «Министерство обороны Российской Федерации. Военный комиссариат Республики Крым» (рос. мовою), а в листах від пересічних кримчан зворотна адреса вказується така сама, як і в попередні роки – «АР Крим, місто...». Це – показовий приклад того, що частина місцевого населення кримського півострова не вважає себе громадянами Росії.

Цікавим видається той факт, що листи-відповіді, надіслані працівниками музею поштовим зв'язком до Криму, повертаються назад, оскільки кримська пошта їх не приймає! Єдиним можливим шляхом доправити відповідь на запит кримчанина стає електронна пошта, якою, на жаль, не всі запитувачі вміють чи можуть користуватися. Якщо не можна надати інформацію поштовим або електронним зв'язком, науковці музею відповідають на поставлені запитання в телефонному режимі.

Прикро, однак фактично неможливо точно встановити, у якій країні мешкає запитувач, що надіслав запит електронною поштою. Лише окремі співробітники Служби розшуку Товариства Червоного Хреста вказують назву країни, з якої до них направлено запит на пошук. Так, у 2014 р. через службу Червоного Хреста до Музею надійшли звернення від громадян Ізраїлю, США, Франції, Чехії.

Демографічний аналіз запитів від громадян нашої країни засвідчив, що найактивнішими активними в пошуку, як і в попередні роки, залишаються мешканці Києва та Київської області. У порівнянні з 2013 р., майже вдвічі зменшилася кількість запитів від жителів Волинської, Донецької, Луганської та Чернігівської областей (таблиця 4.). Одночасно в півтора – два рази збільшилося число звернень жителів Житомирської, Запорізької, Миколаївської, Херсонської та Черкаської областей до науковців музею.

Таблиця 4.

Назва областей України	Кількість запитів у % 2013 р.	Кількість запитів у 2014 р.	Кількість запитів у % 2014 р.
Вінницька	2,1	13	3,1
Волинська	1,4	3	0,7
Дніпропетровська	2,7	10	2,4
Донецька	7,6	20	4,8
Житомирська	1,4	11	2,6
Закарпатська	-	-	-
Запорізька	1,9	19	4,6
Івано-Франківська	0,3	2	0,5
Київська	9,2	34	8,1
Кіровоградська	0,6	9	2,2
Луганська	4,2	8	1,9
Львівська	1,5	7	1,7
Миколаївська	1,6	13	3,1
Одеська	2,0	11	2,6
Полтавська	3,9	12	2,9
Рівненська	0,8	3	0,7
Сумська	3,0	15	3,6
Тернопільська	0,1	2	0,5
Харківська	3,9	14	3,3
Херсонська	0,6	10	2,4
Хмельницька	1,9	6	1,4
Черкаська	2,2	27	6,5
Чернівецька	-	3	0,7
Чернігівська	2,5	7	1,7
м. Київ	42,2	159	38
Разом	100 %	418	100 %

2.3. Співпраця з державними і громадськими організаціями України та інших держав

Широкий спектр установ, які звернулися із запитом до музею в 2014 р., а також кількість звернень від цих організацій проілюстровано в таблиці 5.

Таблиця 5.

Назва організації	Кількість запитів
Військкомати України	31
Військкомати Росії	13
Військкомати АР Крим	3
Управління Пенсійного фонду України	1
Управління Праці та соціального захисту населення України та Росії	7
Служба розшуку Товариства Червоного Хреста України	75
Міністерство внутрішніх справ України	1
Міністерство регіональної політики і житлово-комунального господарства України	13
Державні архіви України	4
Національна експертна комісія України з питань захисту суспільної моралі	1
Судові, адвокатські установи України	6
Органи місцевого самоврядування України	3
Урядова «гаряча лінія» України	4
Ветеранські організації України	16
Музеї та бібліотеки України	3
Пошукові об'єднання та спілки України, Росії, Білорусі	16
Єврейська Рада України	4
Наукові співробітники МК НМІВВВ	12
Разом	213

Найбільше запитів надійшло через громадські, пошукові та ветеранські організації, зокрема від Служби розшуку Товариства Червоного Хреста України, військкоматів України та Росії, пошукових спілок та загонів: «Патріот», «Пам'ять», «Надія», «Закінчимо війну» тощо.

Члени пошукового клубу «Патріот» (м. Керч) знайшли на місцях колишніх боїв останки двох бійців, у яких були виявлені «солдатські медальйони» з частково збереженою інформацією. Пошуковці звернулися до науковців із проханням підтвердити особові дані полеглих воїнів та віднайти відомості про їхніх родичів. У результаті спільної роботи було ідентифіковано загиблих червоноармійців: Павла Григоровича Кононова та Миколу Гнатовича Соломатіна, а також знайдено імена та адреси родичів (на час отримання ними сповіщення про загибель).

Співробітники науково-експозиційних відділів музею впродовж року також зверталися із запитом про пошук документів на загиблих для поповнення основної експозиції та створення нових тематико-реліквійних виставок.

Крім того, науковці тісно співпрацюють з багатьма архівами нашої країни, де зберігаються відомості про долю військовослужбовців.

3. Напрями пошукової роботи в 2014 р.

Запитання, порушені в листах-запитах, окреслюють певне коло документів – архівних джерел, які потрібно опрацювати, а також визначають напрями й методику пошуку.

Архівні джерела з обліку загиблих воїнів можна умовно поділити на два види: «первинні» – донесення про втрати фронтів, армій, дивізій, полків та інших частин і з'єднань радянських Збройних сил та військових установ і «вторинні» – іменні повідомлення, що надходили від військових частин до місцевих військкоматів для інформування родин полеглих солдатів та офіцерів. Починаючи з 2007 р., «вторинні» повідомлення передали до Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років. Вони становлять основу Документального фонду з обліку людських військових втрат Української держави. Нині Фонд налічує 9 613 архівних справ, які містять близько 3 млн персональних документів щодо загиблих або зниклих безвісти воїнів, призваних на фронт військкоматами України.

Потрібно також зазначити, що значна частина документів, які стосуються подій війни, зберігається в архівах різних державних установ (державних, галузевих архівах, архівах Міністерства оборони України, Росії, Німеччини; обласних архівах України тощо) – як України, так і країн – учасниць війни. І «первинні», і «вторинні» документи становлять основну базу під час проведення пошуку.

Пошукова робота здійснюється за такими напрямками:

3.1. Надання будь-якої інформації

Із проханням надати бодай якісь відомості про колишніх воїнів (без уточнень, які саме) звертаються, як правило, діти зниклих безвісти або ті родичі загиблих бійців, які нещодавно розпочали вивчення історії своєї родини. Іноді в таких запитах словосполучення «будь-яка інформація» ховає в собі нестерпний біль, викликаний подіями війни. Наприклад, донька загиблого в концтаборі військовослужбовця Василя Андрійовича Зайцева написала: «На початку війни мені було 3 роки. Папу призвали на фронт, маму вбили німці. Я опинилася у чужої жінки, а через чотири роки – у дитячому будинку в м. Артемівськ. На єдиному документі, який був у мене, жінка написала, що дівчинка (тобто я) за національністю єврейка, батько загинув на війні, матір також вбили. Пройшло багато років, проте весь час хотілося знати про свої корені. Мені вже 75 років, сподіваюся, що з вашою допомогою встигну дізнатися бодай щось про своїх близьких» [9].

Під час опрацювання цього запиту науковці знайшли лише один документ – Алфавітну книгу обліку призваних на військову службу бійців, згідно з якою Василь Андрійович був відправлений на фронт 28 серпня 1941 р., проте до якої військової частини – невідомо. На жаль, значна кількість документів із

відомостями про воїнів не збереглася через різні обставини – умови війни, швидкий відступ радянських військ на початку війни, знищення будь-яких документальних матеріалів під час оточення, а також через неможливість ведення ретельного обліку військовослужбовців в умовах форсованої мобілізації тощо.

До категорії запитів про надання будь-яких відомостей про воїна можна зарахувати й листи, у яких запитувач сам надає максимальну інформацію про загиблого (наприклад, номер військової частини, дату смерті й місце загибелі або поховання), проте потребує додаткових свідчень про військову службу свого родича.

3.2. Підтвердження факту участі або загибелі воїна у війні

Із такими проханнями звертаються, як правило, родичі загиблих для отримання державних пільг, компенсацій, а також офіційні установи, які безпосередньо займаються наданням такої допомоги, наприклад районні управління Пенсійного фонду, соціального захисту населення тощо. Серед останніх значаться не тільки українські організації, а й представництва інших країн. Наприклад, Єврейська Рада України, яка за дорученням керівництва Німеччини виплачує компенсації жертвам фашизму.

Упродовж 2014 р. із такого роду запитами зверталися також і «біженці» зі східних областей України. Так, із проханням надати довідку про загибель на фронті під час німецько-радянської війни Йосипа Матвійовича Фермана звернувся онук полеглого, який відверто зізнався, що хоче поїхати зі своїми трьома дітьми з «палаючої країни» до мирної землі, такої, як Ізраїль [10]. У жодному разі не засуджуючи людей за їхній вибір, науковці ретельно виконують взяте на себе зобов'язання: згідно з документами, переданими українськими військкоматами на зберігання до музею, надавати інформацію про долі загиблих бійців, а також копії оригінальних документів із Фонду обліку полеглих.

За 2014 р. було виготовлено 220 копій похоронок, іменних списків безвісти зниклих військовослужбовців, сторінок алфавітних книг обліку загиблих воїнів, паспортів військових поховань тощо.

На жаль, співробітники музею практично не можуть допомогти колишнім, нині живим, воїнам або родичам бувших фронтовиків, які повернулися з війни. «Прошу Вас надати будь-яку інформацію про участь у війні мого, вже померлого, чоловіка – Михайла Пилиповича Філіппова, учасника й інваліда Вітчизняної війни 1941 – 1945 років. Ці дані необхідні нам для представлення їх в органи соціального забезпечення. На жаль, у мене немає жодних документів. Все, про що відомо в нашій родині, це те, що чоловік був поранений у ногу на фронті десь під Ленінградом», – написала дружина колишнього воїна [11].

У цьому випадку підтвердженням участі у війні могли б стати відомості з матеріалів про призов військовослужбовців, однак такі документи не збереглися в повному обсязі. Крім того, у музеї містяться матеріали про тих загиблих бійців, які були призвані українськими військкоматами, а Михайло Пилипович був мобілізований на фронт із території Росії, тому жодних відомостей про його

службу в музеї немає. Варто також зазначити, що в Україні матеріали призовників зберігаються в різних установах, а саме: у районних та обласних військкоматах, Галузевому державному архіві Міністерства оборони України, Меморіальному комплексі «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». До того ж, документи, що стосуються призову так званими польовими військкоматами, містяться в Центральному архіві Міністерства оборони Росії.

Якщо в період 2007 – 2012 рр. найбільша кількість звернень стосувалася питань підтвердження факту участі або загибелі воїна у війні, то у 2013 й 2014 рр. із заявами такого змісту звернулися менше 17 % (таблиця 2.). Це пояснюється зменшенням кількості людей, які згідно із законом мають право на державну допомогу та пільги. Водночас кількість тих, кому потрібні відомості про долю загиблих родичів та місце їхнього поховання, з кожним роком збільшується.

3.3. З'ясування обставин загибелі, встановлення місця загибелі або місця поховання воїна

З'ясування обставин або місця загибелі колишніх військовослужбовців необхідні для встановлення останнього місця упокою воїна. Усе частіше до науковців музею звертаються військові комісари, пошуковці та нащадки загиблих воїнів із такими словами: «З цього питання рекомендували звернутися на Вашу адресу. Інформація потрібна для приїзду родичів до місця поховання» [12].

У 2014 р. для пошуку або підтвердження місця поховання загиблих бійців звернулося понад 260 запитувачів, що становить 45,5 % від усіх запитів.

Нерідко трапляються випадки, коли запитувач вказує повну інформацію для пошуку, зазначаючи місце народження й призову бійця, дані його дружини або матері тощо, а пошукова робота не дає бажаного результату – і все через якусь прикру помилку, якої припустилися в документі воєнного часу. «На мого батька Георгія Миколайовича Грифа прийшло повідомлення, згідно з яким він зник безвісти, проте мені, його сину, потрібно знайти й побувати на його могилі, віддати данину пам'яті за наше мирне життя, яке було здобуте ціною життя наших батьків», – написав мешканець м. Чернівці Микола Георгійович Гриф [13].

Відпрацьовуючи цей запит, науковці наштовхнулися на типові перешкоди, які змушують «топтатися на місці» на шляху до встановлення істини. Так, в Об'єднаній електронній базі загиблих воїнів Великої Вітчизняної війни (www.obd-memorial.ru) замість вказаного прізвища значилося – «Г.Н Граф», в Алфавітній книзі обліку загиблих військовослужбовців районного військкомату – «Греф Г.Н.», а у похоронці на Георгія Миколайовича Грифа, у якій було вказано і дату, і місце його загибелі, одержувачем значилася тітка – Марія Тодорівна Алексеєвич, а не дружина чи мати бійця. Чому співробітники військкомату не з'ясували й не зіставили всю інформацію про цього воїна – невідомо, однак фактом залишається те, що лише через 70 років, завдяки кропіткій роботі науковців музею, син Георгія Миколайовича Грифа дізнався, що його батько загинув 19 вересня 1944 р. у районі м. Варшава (у Польщі).

Опрацювання кожного окремого запиту вимагає індивідуального підходу й використання різноманітних методів пошуку.

3.3.1. Метод «пошук по однополчанах»

Серйозною проблемою в пошуку місця упокою загиблих бійців стали особливі розпорядження в області військового й сучасного обліку військових поховань, які можна пояснити лише збайдужістю вищого військового керівництва до проблеми збереження загальнолюдської пам'яті про загиблих, а це, у свою чергу, призвело до звичайної недбалості деяких робітників, відповідальних за складання списків похованих і перепохованих воїнів. Чи можна виправдати Наказ № 133 від 12 липня 1944 р. командира 344-го гвардійського стрілецького полку 119-ї гвардійської стрілецької дивізії про те, що «на могилах, у яких поховано понад 10 воїнів, вказувати лише прізвища 4 – 5 осіб із додаванням словосполучення «та інші» [14]?! Накази, як відомо, не обговорюються й виконуються навіть тими, хто з ними не погоджується. Не потрібно пояснювати, що всі ці «та інші» не тільки мають право бути названі поіменно, а гідні того, щоб їм вклонилися нащадки.

Одним із методів пошукової діяльності є порівняльний аналіз матеріалів «відомих» та «невдомих» загиблих бійців з однієї військової частини. Досить часто саме документи «відомих» стають підставою для підтвердження місця поховання «інших невідомих».

«Мій дідусь був призваний на фронт у 1942 р. з території Киргизстану. У 1943 р. від нього перестали надходити звісточки. До минулого року він вважався зниклим безвісти, а нині ми дізналися, що він загинув десь на території Харківської області у с. «Зяцьки» (так в документі), – написала онука загиблого Бориса Івановича Григоровова [15]. У результаті пошуку було встановлено номер військової частини, у якій служив розшукуваний, дату смерті, а також номер госпіталю, у якому він помер, й місце поховання – с. Зідьки Зміївського району Харківської області. У сучасних списках цього військового поховання прізвища Бориса Івановича не значилося, проте серед зазначених воїнів був однополчанин розшукуваного – старшина Прокопій Михайлович Щербаков, який помер у тому ж госпіталі й був похований в одній могилі з Б.І. Григоровим. Цей факт і став підставою для встановлення (або підтвердження) місця упокою Бориса Івановича – с. Зідьки Зміївського району Харківської області.

Метод пошуку «по однополчанах» допомагає і в тих випадках, коли потрібно встановити місце упокою воїна, похованого в населеному пункті, якого нині немає на карті України.

До науковців звернувся начальник районного військкомату Смоленської області з абсолютно типовим, на перший погляд, запитом щодо встановлення місця поховання Федора Івановича Гвозданова – уродженця Росії, загиблого на українській землі [16]. У родичів Федора Івановича зберігалася похоронка, у якій було зазначено, що воїн загинув 5 жовтня 1943 р. й був похований у с. Зарубинці Київської області. Коли рідні вирішили відвідати могилу, вони наштовхнулися на серйозну проблему – на карті Київської області такого населеного пункту не було.

Під час пошуку з'ясувалося, що Федір Іванович Гвозданов був шофером у складі 24-ї гвардійської окремої важкої гарматної артилерійської бригади 27-ї армії Воронезького фронту, яка наприкінці вересня 1943 р. була перекинута на Букринський плацдарм, військові дії на якому ще й нині називають найтрагічнішими в історії визволення столиці України в 1943 р. За підрахунками науковців, упродовж 1,5 місяця боїв на цій землі загинуло від 200 до 400 тис. бійців, серед яких був і Федір Іванович Гвозданов. Його поховали разом із чотирма однополчанами в братській могилі с. Зарубинці Переяслав-Хмельницького району Київської області. Однак через 25 років у зв'язку з будівництвом водосховища Канівської ГЕС десятки сіл, у тому числі й с. Зарубинці, були затоплені...

З листування військкоматів, яке зберігається в музеї, відомо, що на території вказаного села зафіксовані три військові могили, у яких покоїлися 416 воїнів. Установити прізвища цих воїнів неможливо, адже списки загиблих військовослужбовців с. Зарубинці в музей на зберігання не передавалися. Проте в журналі обліку братських могил Переяслав-Хмельницького району був знайдений запис про те, що в одній із могил с. Зарубинці був похований Герой Радянського Союзу лейтенант Олександр Іванович Алексеев. Також науковці знайшли документ, у якому зазначалося, що «всі матеріали з обліку військових могил с. Зарубинці передані до Канівського військкомату Черкаської області». Ці відомості і стали початком пошуку для музеологів.

Після ретельного перегляду справ Канівського РВК та відомостей про Героїв Радянського Союзу співробітники музею встановили, що могила лейтенанта О.І. Алексеева зафіксована на меморіальному кладовищі с. Григорівка Канівського району Черкаської області. Цілком зрозуміло, що у великому братському похованні неможливо ідентифікувати останки однієї конкретної людини, бо під час перепоховання переносили прах усіх загиблих. Останнім кроком могло стати опрацювання списків військовослужбовців, похованих у с. Григорівка, проте їх, на жаль, у музей не передали. Не містяться вони й на відомому сайті Об'єднаної електронної бази загиблих воїнів Великої Вітчизняної війни (www.obd-memorial.ru). Утім, у пошуковців залишалася надія на інші Інтернет-ресурси, на яких викладені фото пам'ятників та військових поховань. На щастя, на сайті Електронної бази даних Книги Пам'яті України (www.memory-book.com.ua) були знайдені фото цієї братської могили. На меморіальній плиті військового кладовища с. Григорівка Канівського району Черкаської області науковці Меморіалу знайшли імена загиблих бійців 24-ї гвардійської окремої важкої гарматної артилерійської бригади, загиблих 5 жовтня 1943 р. Серед них був і Федір Іванович Гвозданов.

3.3.2. Метод «пошук за місцем (або датою) останнього листа»

Шістнадцятирічна луганчанка Оксана Мартинова звернулася до науковців із такими словами: «Ми не знаємо, де загинув наш дід Андрій Іларіонович Лактін і де похований. Бабуся розповідала, що останній лист від нього був із м. Бердичів». Онука нічого не знала про бойовий шлях дідуся, однак їй було відомо, що його

призвали до лав Червоної армії навесні 1941 р. У липні від дідуся надійшов останній лист, на якому стояв штампель – «м. Бердичів». У 1944 р. мати Андрія Іларіоновича отримала похоронку на сина, проте в ній не було вказано, де саме він похований...

За запитом онуки загиблого розпочався ретельний пошук. Науковці по крихтах збирали відомості про події того часу, адже документів про перший період війни залишилося вкрай мало. Були опрацьовані десятки оперативних донесень командирів військових частин і накази командувачів армій та фронтів за червень – липень 1941 р., матеріали про загиблих, що зберігаються в Меморіальному комплексі, а також інформація з електронних загальнодоступних баз даних щодо персоналій та подій війни 1941 – 1945 рр. У роботі науковці посилалися на спогади учасників тих боїв – як із боку Червоної армії, так із боку Німеччини.

Під час пошуку було встановлено, що червоноармієць А.І. Лактін воював у складі 29-го окремого відбудовчого залізничного (шляхового) батальйону 13-ї окремої залізничної бригади Південно-Західного фронту. 5 липня 1941 р. бійцям цієї бригади наказали терміново відбутися до станції Бердичів і встановити потужні загородження на головній ділянці Вінницької залізниці – Бердичів – Полонне – Шепетівка. Коли бійці-залізничники підійшли до станції Бердичів, їм повідомили, що до міста прорвалися танки противника з мотопіхотою.

Воїни-залізничники, озброєні лише гвинтівками та ручними кулеметами, пішли в атаку. Через кілька годин комбриг доповів керівництву: «Підрозділи були зустрінуті організованим кулеметним, танковим й артилерійським вогнем. Атакою вдалося вибити ворога зі станції та зайняти її. Подальший наступ через темряву та нез'ясоване становище призупинений. Зранку 8 липня наступ буде відновлено із завданням вибити противника та очистити місто».

О 5-й годині ранку 8 липня 1941 р. бійці-залізничники розпочали новий наступ, проте більш потужний вогонь противника відкинув їх назад. Не маючи ні станкових кулеметів, ні протитанкових засобів, без будь-якої артилерійської підмоги, воїни трималися до 16.00. У цьому бою «місцевого значення», завдяки якому просування ворога було затримано на дві доби, загинули та зникли безвісти 230 військовослужбовців-залізничників, серед яких був і Андрій Іларіонович Лактін. 8 липня 1941 р. згідно з донесенням про втрати 13-ї залізничної бригади червоноармійця А.І. Лактіна з вісьмома однополчанами поховали в братській могилі на південно-східній околиці Бердичева. Чому ця інформація не була вказана в похоронці – невідомо.

Науковці з'ясували, що впродовж 1964 – 1966 та 1970 – 1972 рр. із різних місць Бердичева на військову ділянку старого загальноміського кладовища (вул. Пушкіна, 105) були перепоховані останки радянських воїнів, які в 1941 р. захищали, а в 1944 р. визволяли місто.

Поки що на постаменті цієї братської могили немає імені Андрія Іларіоновича Лактіна, проте сподіваємось, що справедливість переможе і кожний загиблий воїн буде увічнений у пам'яті свого народу.

Завдяки різноманітним пошуковим методам в 2014 р. науковці музею встановили й підтвердили місце поховання десятків бійців, увічнено імена 63 загиблих воїнів.

4. Програми пошуково-дослідницької діяльності

У музеї розроблено кілька програм пошуково-дослідницької діяльності, зокрема «Відновлення родинних зв'язків», «Родина шукає солдата», «Братська могила».

Упродовж 2014 р. за спільною програмою «Відновлення родинних зв'язків» у співпраці зі Службою розшуку Товариства Червоного Хреста України наукові співробітники провели пошук інформації про 75 осіб, зв'язок з якими обірвався у воєнні роки.

«Родина шукає солдата» – програма, відповідно до якої здійснюється пошук за запитом від рідних загиблого. Серед заявників – брати й сестри, діти, онуки, правнуки, племінники та інші. Загалом у 2014 р. проведено пошук інформації за запитом від рідних про долі 376 полеглих воїнів. У таблиці 6 зібрана інформація про кількість запитувачів за ступенем спорідненості.

Таблиця 6.

Ступінь спорідненості із загиблим	Кількість запитів	Відсоток
Вдови	1	0.3
Брати, сестри	17	4.5
Діти	76	20.2
Онуки	116	30.9
Правнуки	28	7.4
Племінники	40	10.6
Родичі (непрямі)	97	25.8
Особисто учасники війни	1	0.3
Разом	376	100 %

Як і в попередні роки, найбільше листів надходить від дітей та онуків. Звернень від удів, братів та сестер колишніх учасників війни небагато, проте вони привертають особливу увагу. «Просимо Вас з'ясувати обставини загибелі нашого старшого брата Миколи Кузьмича Кужеля. Його, як і багатьох молодих людей, угнали до Німеччини. Після війни наша мати отримала похоронку з військкомату про те, що брат загинув. Допоможіть знайти могилку Миколи. Ми хочемо вклонитися його праху», – з такими словами звернулися до працівників музею брати-пенсіонери Олексій Кузьмич та Іван Кузьмич [17].

Ретельний пошук висвітлив ще одну непросту солдатську долю й вкотре виявив величезну кількість помилок в обліку загиблих і похованих бійців.

З'ясувалося, що впродовж трьох років Микола Кужель жив на чужині й працював на «німецького хазяїна». У квітні 1945 р. його, як і багатьох полонених

робітників, звільнили війська 47-ї армії 1-го Білоруського фронту. Як відомо, тавро «полоненого» можна було «змити лише кров'ю», тому хлопцю довелося пройти спецперевірку в 217-му армійському запасному стрілецькому полку 47-ї армії, а вже 6 травня 1945 р. його направили до 18-ї інженерно-саперної бригади (далі – 18 ІСБр) для проходження подальшої військової служби.

Бійці 18 ІСБр брали участь у Берлінській наступальній операції, під час якої остаточно була розгромлена нацистська армія й захоплена столиця Німеччини – Берлін. Миколі Кузьмичу виповнилося на той час лише 18 років, проте, ймовірно, що він брав участь у тих останніх боях.

Єдиним документом, що проливав світло на долю воїна, було сповіщення про його загибель. У похоронці записано: «Кужель Микола Кузьмич, перебуваючи на фронті, захворів та помер у госпіталі 11 липня 1945 року». Далі вказувалося місце поховання – «Німеччина, м. Беліц, братське кладовище». Згодом було з'ясовано, що в м. Беліц функціонував великий військовий госпіталь «Хайльштеттен», поруч з яким знаходилося кладовище. Переглянувши списки цього військового поховання, співробітники встановили, що на пам'ятнику братської могили прізвище Миколи Івановича є, проте записано з помилкою... Замість «Кужель Н.К.» на меморіальній плиті значилося – «Кушель Н.К.» (Николай Кузьмич – рос. мовою). Отже, братська могила колишніх бійців Червоної армії в м. Беліц існує й нині, а це означає, що Олексій Кузьмич та Іван Кузьмич Кужелі зможуть відвідати місце упокою свого брата та вклонитися його праху.

За програмою «Родина шукає солдата» в 2014 р. було знайдено інформацію про долю 59 військовослужбовців, про яких раніше родина нічого не знала.

Ще одним проектом дослідницької діяльності музею є програма «Братська могила», головною метою якої є встановлення та підтвердження місця поховання загиблого воїна. Про методи пошуку військових поховань згадувалося у п. 3.3.

У рамках цієї програми в 2014 р. було увічнено імена 63 воїнів, загиблих на території України та інших держав.

5. Календар пошуку

Робота із запитамі спонукала дослідників створити у 2014 р. на сайті музею в розділі «Український мартиролог» окрему сторінку – «Повернулися з небуття. Календар пошуку». Ця рубрика була наповнена 19 нарисами про полеглих воїнів:

1. Колесника Петра Семеновича – «Дарую життя синові»
2. Литвиненка Івана Іларіоновича – «Татусеві двійнята»
3. Коверного Миколу Федотовича – «На могилі брата»
4. Гвозданова Федора Івановича – «Затоплена історія»
5. Зверовича Олександра Івановича – «Трагедія родини «ворога народу»
6. Калинчука Григорія Васильовича – «А може це не він?»
7. Кужеля Миколу Кузьмича – «Троє братів»
8. Смакоту Павла Михайловича – «Душа солдата»
9. Чернегу Антона Єфремовича – «Дорога до батька»

10. Чухомця Купріяна Григоровича – «Місце поховання – на карті не значиться»

11. Лактіна Андрія Іларіоновича – «Бій місцевого значення»

12. Вовка Григорія Терентійовича – «Хто отримав похоронку?»

13. Бикова Федулу Єлисейовича – «Смертельне поранення офіцера Бикова»

14. Титаренка Азарія Антоновича – «Молись за батька, синку»

15. Рибалка Трохима Архиповича – «Штрафник із безсмертного полку»

16. Мисника Олександра Трохимовича – «Невідправлений лист»

17. Тернового Івана Івановича – «Похований на Донеччині»

18. Негоду Василя Павловича – «На могилі дідуся»

19. Ніколаєва Миколу Михайловича – «Диво на Святого Миколая».

Дослідження доль загиблих, у процесі якого науковці шукають братські могили та реконструюють епізоди життя полеглих воїнів, допомагають не тільки поновити втрачені сімейні зв'язки, а й безпосередньо впливають на збереження історичної правди в пам'яті нашого народу. «Необхідно пам'ятати, що історія народу і країни пишеться з історії окремої людини, окремо взятої сім'ї, а у кожній людини, кожній сім'ї була своя війна, своя історія. Під час Великої Вітчизняної було багато героїв. Подвиги деяких із них дійшли до наших днів, а імена інших, похованих у братських могилах, країна так і не дізналася... Тож спасибі Вам – працівникам музею, за Вашу роботу, за допомогу у відтворенні правди і відкриття імен наших героїв», – написала Оксана Валеріївна Олейник у листі-подяці [18].

Підсумовуючи пошуково-дослідну роботу наукових співробітників Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років зі встановлення доль загиблих військовослужбовців та виявлення документів про загибель за 2014 р., зазначимо:

Зміст до питань, порушених у листах за 2014 р., та географія запитів залишаються такими самими, як і в попередні роки. Більшість адресантів цікавляться інформацією про останнє місце упокою загиблих, про можливість викарбувати прізвище полеглого на братській могилі.

Звернення до науковців у рамках різних програм пошуку щодо загиблих воїнів, розроблених у Меморіальному комплексі, демонструють широкий спектр суб'єктів, зацікавлених у вирішенні проблем у галузі меморіальної політики держави, та підтверджують необхідність проведення такої діяльності.

Розроблені науковцями спеціальні методики пошуку допомагають встановити й повернути із небуття імена багатьох невідомих і безвісти зниклих воїнів, відновити забуті або викривлені події в ланцюгу історії періоду 1941 – 1945 рр., зберегти суспільну й родинну пам'ять про трагічне й героїчне минуле учасників Великої Вітчизняної війни.

Джерела та література:

1. Меморіальний комплекс Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років (далі – МКНМІВВВ). – НДВ з питань військових втрат України та історичної пам'яті про героїв України (далі – НДВ). – Лист-запит № 168/2014 р.
2. Там само. – Лист-запит № 88/2014 р.
3. Там само. – Лист-запит № 99/2014 р.
4. Там само. – Лист-запит № 31/2014 р.
5. Там само. – Лист-запит № 50/2014 р.
6. Там само. – Лист-запит № 107/2014 р.
7. Там само. – Лист-запит № 517/2014 р.
8. Там само. – Лист-запит № 409/2014 р.
9. Там само. – Лист-запит № 79/2014 р.
10. Там само. – Лист-запит № 443/2014 р.
11. Там само. – Лист-запит № 285/2014 р.
12. Там само. – Лист-запит № 242/2014 р.
13. Там само. – Лист-запит № 11/2014 р.
14. Музейне досьє – 119 зв. Сд // МКНМІВВВ.
15. МКНМІВВВ. – НДВ. – Лист-запит № 13/2014 р.
16. Там само. – Лист-запит № 242/2014 р.
17. Там само. – Лист-запит № 230/2014 р.
18. Там само. – Лист-подяка № 25/2014 р.

© *Татьяна ПШЕНИЧНАЯ*

**АНАЛИЗ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ РАБОТЫ
ИЗ УСТАНОВЛЕНИЯ СУДЕБ ПОГИБШИХ
ВОЕННОСЛУЖАЩИХ И ВИЯВЛЕНИЕ ДОКУМЕНТОВ
О ГИБЕЛИ В 2014 г. В НАЦИОНАЛЬНОМ МУЗЕЕ ИСТОРИИ
ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 1941 – 1945 ГОДОВ**

Обобщаются результаты научно-исследовательской деятельности по установлению судеб погибших военнослужащих и обнаружения документов об их гибели в 2014 г. Анализируется поисковая работа ученых музея, выделяется вопрос о необходимости такой деятельности для современного общества. Рассматриваются направления и методы поисковой работы, которые применяются при исследовании судеб погибших воинов и обнаружения документов о гибели, а также программы гуманитарно-поисковой деятельности, которую проводит музей.

Ключевые слова: историческая память, письмо-запрос, Мемориальный комплекс «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов».

© *Tetiana PSHENYCHNA*

ANALYSIS OF RESEARCH WORK TO INSTALL THE FATE OF DIED SOLDIERS AND DETECTION DOCUMENTS ABOUT DEATH IN 2014 AT THE NATIONAL MUSEUM OF THE GREAT PATRIOTIC WAR 1941 – 1945

Since 2007 the Memorial complex received 6 917 letters with request to establish the fate of soldiers who died during World War II.

The historical memory – both familial and social – is formed over the years and centuries, and consists of a kaleidoscope of interconnected events – happy and tragic, controversial and compromise.

The purpose of this article – analysis and synthesis of results of research activities to install the fate of soldiers and revealing documents about their death in 2014 within the historical and sociological study “On the question of the historical memory of the war in Ukraine”.

The basis for the study were the letters with request of citizens which came to the museum during 2014. In the proposed scientific exploration not only analyzes the work in search of scientists of the museum, but also singled out the question of the necessity of such for the modern society.

Analysis of search and research practices for 2014 was conducted by quantitative and qualitative indicators given with the description on requests by type, authorship, a means of income, themed issues. Separately considered directions and methods of research work applied in the study of the fate of fallen soldiers and detection instruments of death and Humanitarian retrieval activities which carried out by the museum.

Appeal to researchers under different programs on search of fallen soldiers developed at Memorial complex exhibit a wide range of subjects interested in solving problems in the memorial policy, and confirmed the need for such activities.

Scientists developed special techniques to help search and set back from oblivion the names of many unknown and missing soldiers recover forgotten or distorted chain of events in the history of the period of 1941 – 1945, to keep the social and family memory about the tragic and heroic past of the Great Patriotic War.

Keywords: historical memory, a letter of request, Memorial complex “The National Museum of the History of the Great Patriotic War 1941 - 1945”.

УДК 658.515: 069.4/.5 (347.21) – 047.24

© Володимир РУГАЛЬ

МАТЕРІАЛИ ЗАГИБЛИХ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ПОШУКОВОЇ РОБОТИ ЗА ЗАПИТАМИ ВІД НАСЕЛЕННЯ – ДЖЕРЕЛО КОМПЛЕКТУВАННЯ ФОНДІВ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 РОКІВ

Розкрито один із напрямів діяльності науковців музею щодо збору музейних предметів, що реалізуються в ході роботи з відвідувачами, які подавали до музею запити на пошук інформації про загиблих рідних у період Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років, комплектування музейних фондів, пошук загиблих та зниклих безвісти, сповіщення про загибель.

Усі музеї, незважаючи на тематику та форму власності, цілеспрямовано та систематично формують своє музейне зібрання. Від комплектування фондів музею залежить удосконалення структурного та змістовного компонентів фондозбірні музею, оновлення його постійної експозиції, проведення різноманітних тематичних та реліквійних виставок, які приваблюють широке коло відвідувачів. З метою поповнення фондів музею кількісним і якісним матеріалом кожен колектив удосконалює власну методику пошукової роботи та проводить наукове доукомплектування матеріалами. У статті проаналізовано діяльність науковців щодо комплектування фондів Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» під час роботи з відвідувачами, що шукали інформацію про долю своїх рідних, які загинули на фронтах Другої світової війни.

Перші музейні експонати почали збирати в 1943 р., коли ще точилися бої за визволення України. Нині Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років за розмірами та значенням своєї колекції є не лише одним з найбільших музеїв України, а й провідним науково-дослідним, науково-методичним і культурно-освітнім центром України з воєнної історії. З експозиціями музею ознайомилися понад 27 млн відвідувачів із майже 200 країн світу. Його зібрання постійно поповнюється й нині налічує понад 300 тис. музейних предметів [29].

Рішенням Міністра оборони України № 6460/3 від 22 червня 2006 р. та розпорядженням № 116/2/2/4393 від 9 квітня 2008 р. начальника штабу Сухопутних військ Збройних сил України до Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» на довічне державне зберігання передано документи з обліку втрат військовослужбовців РСЧА 1939 – 1945 років [19]. У музеї сформовано Документальний фонд з обліку військових втрат України у Великій Вітчизняній війні. Фонд налічує 9 613 архівних справ, які містять близько 3 млн персональних документів щодо загиблих або зниклих безвісти воїнів з України – сповіщення про загибель, списки зниклих безвісти, накази про виключення із складу кадрової армії, листування з пошуку тощо.

Для опрацювання цього фонду в структурі музею був створений новий підрозділ – науково-дослідний відділ з питань військових втрат України та історичної пам'яті про героїв війни. Серед його завдань такі: створення Всеукраїнської електронної бази даних про загиблих, атрибутування, вивчення, аналіз та переведення фонду в електронний формат, пошук нових форм музейного використання. Науковці відділу розпочали дослідницьку роботу за матеріалами фонду, яка передбачає дослідження багатьох не вивчених до цього часу сторінок минулої війни. Наявність у цьому фонді значної кількості персональної інформації про загиблих, а також численний потік запитів від рідних загиблих, що надходять до музею, виводять на перший план пошукову роботу, яка все більше набирає гуманітарної спрямованості та надає можливість певною мірою оживити документальний фонд загиблих.

З 2008 р. і до сьогодні до музею надійшло понад 7 тис. запитів від населення, багатьом заявникам надана розгорнута відповідь. Віднайдено, виготовлено копії та надіслано заявникам 4,5 тис. сповіщень про загибель. Встановлено відомості на 642 загиблих військовослужбовців, про долю яких родина раніше не мала жодної інформації. 568 імен воїнів удалося увічнити на меморіальних дошках братських могил [22, 3].

У багатьох випадках родини, які отримували довгоочікувану інформацію про долю рідних, ставали справжніми друзями музею. Пошукова робота перетворилася із часом на своєрідну дорогу з двостороннім рухом: у відповіді на запит про пошук «похоронки» науковці музею зверталися до рідних із проханням надати якомога більше інформації про загиблого. У результаті такого спілкування фондозбірня музею поповнилася яскравими комплексами, а також матеріалами, котрі відкривають глибини індивідуальної та суспільної пам'яті про війну, витісненої свого часу глорифікованою офіційною історією.

Наприклад, у лютому 2008 р. до музею звернувся В.А. Рябінін із проханням встановити фронтову долю його дідуся – Володимира Павловича Рябініна. Онуку було відомо лише те, що його дід був офіцером, пішов на фронт із Полтави [12]. Після тривалого пошуку по документах Полтавського обласного військового комісаріату, Книгах Пам'яті Полтавської області, базах даних у мережі Інтернет науковці музею встановили, що розшукуваний значиться як загиблий з 10 серпня

1941 р., проте місце його загибелі залишилося невідомим [28, 385; 3, 345]. Отримавши таку відповідь, а також поради провести пошук будь-яких документів воєнного часу в сімейному архіві, онук передав на дослідження до музею знайдені фотографії та документи дідуся. Після реставраційних робіт завдяки цим документам удалося дізнатися військову частину, у якій служив загиблий – 132-га стрілецька дивізія 13-ї армії Західного фронту. Дослідивши її бойовий шлях та донесення, науковці встановили ймовірне місце загибелі лейтенанта В.П. Рябініна, вбитого кулею снайпера, – с. Тітовка Климовецького району Могильовської області Білорусії [9].

Таким чином, у результаті тривалого пошуку виграли всі: родина отримала довгоочікувану інформацію про долю рідної людини; музей – оригінальні фото, листи, довідки та гімнастерку загиблого, передані родиною до музею зі словами глибокої вдячності за проведений пошук; історична наука збагатилася яскравим епізодом недоліків у системі обліку загиблих воїнів Червоної армії, згідно з яким навіть у документах про полеглого офіцера могло не бути інформації про конкретне місце його загибелі через необов'язковість цих даних. Цей випадок дає можливість зрозуміти, чому десятки років на запити до військових архівних установ родина Рябініних незмінно отримувала відповіді про відсутність інформації щодо місця загибелі свого рідного воїна. Наразі матеріали лейтенанта В.П. Рябініна представлені в оновленій експозиції першого залу музею «Початок Другої світової війни», відкритій у 2011 р.

У травні 2008 р. з проханням знайти хоча б якусь інформацію про Олексія Федоровича Гунька звернулася родина загиблого [14]. Після ретельного пошуку в справах Коростишівського РВК Житомирської області співробітники музею знайшли сповіщення про загибель воїна, згідно з яким він був облікований зниклим безвісти [25, 4]. Також було встановлено, що О.Ф. Гунько в переддень війни проходив службу в 95-му окремому батальйоні зв'язку 86-ї стрілецької Червонопрапорної дивізії 5-го стрілецького корпусу 10-ї армії Західного особливого військового округу. Місце дислокації дивізії – м. Цехановець (нині Польща) на західному кордоні СРСР. Разом зі своєю частиною О.Ф. Гунько одним із перших зустрівся з ворогом на польсько-радянському кордоні. Воїни дивізії мужньо відбивали атаки ворога, проте втримати наступ не змогли. В одному з боїв у серпні 1941 р. О.Ф. Гунько поліг [6]. На жаль, встановити точне місце загибелі не вдалося. Рідні солдата після отримання копії сповіщення про загибель на знак вдячності та для увічнення пам'яті свого предка передали до музею останні листи та фото.

Родині іншого полеглого червоноармійця Азарія Антоновича Титаренка також вдалося відвідати могилу бійця через багато років після його загибелі. У 2009 р. до музею звернувся син полеглого воїна з проханням відшукати місце загибелі батька. Чоловік розповів, що в 1945 р. родині надійшла похоронка, однак, щоб отримувати пенсію на трьох дітей, мати мусила одразу віддати документ до відділу соціального забезпечення. Неочікувано померла мати, а

малі діти не відали про долю батька, однак з плином часу бажання вклонитися праху рідної людини стало ще сильнішим [16]. Науковці музею переглянули всі наявні документи військкоматів Київської області. Після тривалого пошуку знайшли сповіщення про загибель А.А. Титаренка, який 15 серпня 1944 р. був смертельно поранений поблизу с. Непля Люблінського воєводства Польщі [1]. Після відвідання батькової могили, діти вирішили фронтові листи свого батька передати на зберігання до музею. За допомогою листів удалося реконструювати складний воєнний шлях А.А. Титаренка, батька трьох дітей, який хотів жити заради них, але не зміг обійти круговерті невблаганної долі.

А.А. Титаренко – уродженець с. Мала Сквирка Білоцерківського району Київської області. Напередодні війни проживав у Києві. З початком бойових дій був призваний на фронт. Учасник оборони Києва. Як і більшість бійців оточеного ворогом Південно-Західного фронту, потрапив у полон. Перебував у Дарницькому таборі для радянських військовополонених. У листопаді 1941 р. дружина Азарія Антоновича вмовила охорону табору відпустити чоловіка додому. З листопада 1941 р. до вересня 1943 р. він разом із сім'єю перебував в окупованому Києві. Восени 1943 р., з наближенням радянських військ до Києва нацисти заарештували Азарія Антоновича й вивезли на примусові роботи до табору в м. Шепетівка Хмельницької області, потім у м. Кам'янець-Подільський. Звідти він утік, переховувався в місцевих мешканців. Після визволення Кам'янця-Подільського в квітні 1944 р. був удруге мобілізований до лав Червоної армії. Рядовий, телефоніст 207-го гвардійського стрілецького полку 70-ї гвардійської стрілецької дивізії 38-ї армії 1-го Українського фронту. Брав участь у очищенні від ворога населених пунктів Івано-Франківської, Тернопільської та Львівської областей України [11].

Упродовж п'яти місяців перебування на фронті в 1944 р. Азарій Антонович надіслав додому понад два десятки листів і майже в кожному просив сина, аби той молився за батька: «Вітя, молися за батька Богу, щоб батько був живий» [24]. Листи полеглого, його фото та подяка музею від сина експонувались у рамках виставкового проекту «Війна й Перемога в історичній пам'яті народу», відкритої в стінах музею в 2010 р.

Протягом двох років музейники невпинно проводили пошуки місця поховання червоноармійця 835-го стрілецького полку 237-ї Пирятинської стрілецької дивізії 40-ї армії Воронезького фронту Павла Михайловича Смакоти. Незважаючи на те, що рідні мали на руках сповіщення про загибель, у якому було вказано місце поховання полеглого – с. Канада Ржищівського району Київської області, відшукати село не вдалося, оскільки такого населеного пункту немає на сучасній карті.

На жаль, в Україні поки що немає єдиної електронної бази даних військових поховань. Тому доводиться по крихтах розшукувати паспорти братських могил, списки полеглих, фото могильних плит, виїжджати на місця, звертатися по допомогу до волонтерів. Складну процедуру довелося пройти і з нашим героєм.

На щастя, пошук увінчався успіхом. Науковці музею встановили, що бійці 237-ї Пирятинської стрілецької дивізії, у якій воював і П.М. Смакота, із с. Канада були перепоховані до братської могили с. Грушів Миронівського району Київської області. Нині там установлений пам'ятник і меморіальні плити, на одній із яких викарбуване ім'я Павла Михайловича Смакоти [10]. На знак вдячності родина передала до Музею на довічне державне зберігання оригінальні матеріали свого дядька. Це – фото, документи, фронтові листи.

У 2014 р. племінник передав на довічне зберігання листи та фото свого дядька Бориса Олексійовича Алексеєва, уродженця Луганської області, з проханням допомогти встановити бойовий шлях та місце його загибелі [18].

Після проведеного ретельного пошуку науковці музею з'ясували, що Б.О. Алексеєв на фронті з перших днів – учасник прикордонних боїв на території України, Київської оборонної операції, у ході якої дістав тяжке поранення. Після лікування навчався в Орджонікідзевському піхотному училищі. Отримавши звання, лейтенант продовжив службу в училищі, хоча постійно звертався до командування з проханням відправити його на фронт, особливо хотів повернутися до регулярних частин. Несподівано від рідних надійшла звістка про те, що загинув брат. У своїх листах до родини він писав що, «коли повернеться на фронт, за брата вб'є 100 ворожих солдатів, а в подальшому буде бити 10 фашистів з одного нашого» [23]. Свою обіцянку виконав, повернувся на фронт і взяв участь у Сталінградській битві (17 липня 1942 – 2 лютого 1943 рр.), Ізюмсько-Барвінківській наступальній операції (17 – 27 липня 1943 р.), а під час Донбаської операції (13 серпня – 23 вересня 1943 р.) загинув [5].

Меморіальний комплекс проводить пошукову роботу не лише за заявками родин загиблих, а й активно співпрацює з пошуковими організаціями. Таке співробітництво допомагає повертати імена безіменним воїнам та відкривати маловідомі сторінки минулої війни.

Так, у 2008 р. до музею звернулися пошуковці загону імені генерала Ватутіна з проханням віднайти відомості на Петра Даниловича Мовчана, останки якого були знайдені під час однієї з польових експедицій. Встановити особу небіжчика допомогла судова повістка, яка вціліла в кишені полеглого. Загиблий був одягнений у цивільний одяг, не мав жодних документів. Науковці переглянули матеріали на всіх загиблих однофамільців. Серед документів Переяслав-Хмельницького РВК знайшли сповіщення про загибель розшукуваного. За ним встановили місце проживання Петра Даниловича Мовчана – с. Строкова Переяслав-Хмельницького району Київської області. З'ясувалося, що в цьому селі й досі мешкають два його сини, які нічого не знали про місце та обставини загибелі батька, адже у виданій військкоматом «похоронці» було вказано, що воїн «зник безвісти» [2]. Дружина П.Д. Мовчана до останнього дня вірила, що її могила буде поруч із чоловіковою. Померла в 2001 р. Похована в своєму селі поруч із власноруч насипаною могилою чоловіка. Останки коханого були перенесені в могилу через 65 років після його загибелі. Після перепоховання пошуковці та рідні воїна передали до музею речі,

знайдені біля його тіла – кришку від фляги, гільзи від куль та диск від кулемета системи Дегтярьова, яким до останнього він прикривав бійців.

Старожили села також розповіли, що П.Д. Мовчан був призваний до лав Червоної армії на початку війни, потрапив у оточення, повернувся додому, жив на окупованій території. Удруге був мобілізований одразу після визволення села від нацистів. На той час радянське командування часто застосовувало злочинну практику: без навчання, озброєння, обмундирування й навіть без документального оформлення кидати щойно мобілізоване з визволених територій нове поповнення в бій, аби новобранці спокутували вину свого перебування в окупації. Таких мобілізованих називали «чорною піхотою», бо гинули вони на околицях своїх рідних міст чи сіл у цивільному одязі, не залишаючи по собі жодних документальних підтверджень своєї участі в боях. Коли нащадки розшукують відомості про них, знайти, у кращому випадку, вдається лише повоєнні списки, у яких розшукувані значаться як зниклі безвісти. Одним із «чорних піхотинців» був і Петро Мовчан [8].

До музею по допомогу в пошуку загиблих звертаються не лише вихідці з України, а й з інших пострадянських республік, у тому числі з РФ, хоча більший масив документів зберігається саме в архівах Росії. Будучи в Києві проїздом, до музею звернулися рідні загиблого на фронтах війни Миколи Миколайовича Ларініна, уродженця Росії, з проханням встановити бойовий шлях та хоча б приблизне місце загибелі воїна [13]. Наукові співробітники музею за допомогою збережених у родині листів та за іншими доступними джерелами встановили, що М.М. Ларінін на початку війни закінчив курси молодших командирів – отримав звання молодшого лейтенанта. Учасник Сталінградської битви, під час якої був командиром взводу автоматників 92-ї окремої стрілецької бригади. Особовий склад бригади в ході битви зазнав тяжких втрат – живими залишилися 42 воїни, серед яких був і М.М. Ларінін, нагороджений медаллю «За оборону Сталінграда» [21]. По завершенні битви й переформування бригади М.М. Ларінін став командиром взводу автоматників 278-го гвардійського стрілецького полку 93-ї гвардійської стрілецької дивізії 69-ї армії (5-ї гвардійської армії) Степового (2-го Українського) фронту. Брав участь у Курській битві (5 липня – 23 серпня 1943 р.), під час якої бійці дивізії утримали оборону біля с. Прохоровка. Визволяв м. Харків. За мужність, виявлену під час Курської битви, М.М. Ларінін нагороджений медаллю «За відвагу» [21]. 7 січня 1944 р. поранений під час бою біля смт Новгородка Кіровоградської області, направлений у 99-ї гвардійський медсанбат. Відтоді рідні втратили зв'язок із воїном [7]. Спроби дружини розшукати чоловіка були марними. Отримавши інформацію, рідні із вдячністю передали до музею збережені листи та фото воєнного періоду для вшанування пам'яті про загиблого воїна.

Щороку кількість запитів про долю загиблих не зменшується. Цікавість до теми Другої світової війни та долі рідних, які загинули на її фронтах із роками зростає. Так само, як колись бабусі та батьки, нині вже онуки та правнуки

продовжують пошук. Долучаючись до встановлення долі загиблого, науковці музею певною мірою поділяють трагедію втрати кожної родини. Наприклад, в 2009 р. до музею спочатку через Зіньківський РВК Полтавської обл., а потім й особисто звернувся В.О. Корнійко з проханням надати інформацію про місце загибелі свого рідного діда Семена Марковича Корнійка [15]. Співробітники музею провели пошук за документами Зіньківського РВК, звідки був мобілізований С.М. Корнійко, і знайшли сповіщення про загибель, у якому було вказано: «... загинув 20 липня 1944 р., похований у лісі північніше с. Соколя Буського р-ну Львівської обл.» [27, 192]. Після звернення до місцевої влади с. Соколя з'ясувалося, що поховання в селі немає. Пошуки на цьому не завершилися, через електронні бази було встановлено, що в 50-х рр. ХХ ст. відбулися масові перепоховання в Львівській області – рештки солдат захоронили в районі міста. Було з'ясовано, що С.М. Корнійко був перепохований на військове кладовище м. Буськ Львівської області, проте його прізвища на меморіальній плиті братського поховання не було, хоча на ній значилися однополчани, які загинули одночасно із С.М. Корнійком. Після звернення науковців музею до міської влади ім'я загиблого було викарбувано на меморіальній плиті [4].

Спільна пам'ять зближає музей з його відвідувачами. За результатами пошукової роботи до музею продовжують надходити матеріали, які з ідеологічних причин або через відсутність даних про долю людини раніше не могли бути предметом музейної колекції. Вони дають можливість представити в експозиції маловідомі сторінки війни, висвітлити її людський вимір та сформувану родинну пам'ять про війну.

Джерела та література:

1. Всеукраїнська база даних загиблих уроки Другої світової війни (далі ВБЗ) – Кв-11423.
2. ВБЗ – Кв-70168.
3. Книга Пам'яті України. Полтавська область: м. Полтава Т. 1 / гол. ред. кол. І.О. Герасимчук (керівник) та ін., обласна ред. кол. П.Г. Шемет (керівник) та ін. – Полтава: Полтавський літератор, 1995. – 468 с.
4. Книга реєстрації поштової кореспонденції Меморіального комплексу «Національний музей Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (далі МКНМІВВВ). – В/х № 883 від 23.07.2013 р. (Вих. № 708 від 19.06.2013 р.).
5. МКНМІВВВ – Генеральний каталог. – Довідкова картка Алексеєва Б.О.
6. Там само. – Довідкова картка Гунька О.Ф.
7. Там само. – Довідкова картка Ларініна М.М.
8. Там само. – Довідкова картка Мовчана П.Д.
9. Там само. – Довідкова картка Рябініна В.П.
10. Там само. – Довідкова картка Смакоти П.М.
11. Там само. – Довідкова картка Титаренка А.А.
12. МКНМІВВВ. – Книга реєстрації поштової кореспонденції науково-дослідного відділу з питань військових втрат України та історичної пам'яті про героїв війни. – В/х № 44 від 29.01.2008 р.
13. Там само. – В/х № 77 від 06.02.2008 р.
14. Там само. – В/х № 284 від 15.05.2008 р.

15. Там само. – В/х № 15 від 21.01.2009 р.
16. Там само. – В/х № 207 від 13.04.2009 р.
17. Там само. – В/х № 167 від 22.02.2012 р.
18. там само. – В/х № 386 від 16.06.2014 р.
19. МКНМІВВВ. – Справа з нормативними документами по передачі документів на загиблих в період Другої світової війни науково-дослідного відділу з питань військових втрат України та історичної пам'яті про героїв війни.
20. Обобщенный банк данных «Мемориал» [электронный ресурс] // <http://obd-memorial.ru/>.
21. Общедоступный электронный банк документов «Подвиг Народа в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг.» [электронный ресурс] // <http://www.podvignaroda.mil.ru/>.
22. Пшенична Т.О Аналіз науково-дослідної роботи зі встановлення доль загиблих військовослужбовців та виявлення документів про загибель за 2014 р. у Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років // Наукова частина МКНМІВВВ.
23. Фонди Меморіального комплексу «Національний музей Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». – КН-260779.
24. Там само. – КН-243939. – Д-52944.
25. Там само. – Тф-5146/4.
26. Там само. – Тф – 5292/22.
27. Там само. – Тф – 5427/7.
28. Там само. – Тф – 5438/14.
29. Фондові колекції [електронний ресурс] // <http://warmuseum.kiev.ua/ukr/kolek.shtml>.

© Владимир РУГАЛЬ

МАТЕРИАЛЫ ПОГИБШИХ КАК РЕЗУЛЬТАТ ПОИСКОВОЙ РАБОТЫ ПО ЗАПРОСАМ ОТ НАСЕЛЕНИЯ – ИСТОЧНИК КОМПЛЕКТОВАНИЯ ФОНДОВ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 1941 – 1945 ГОДОВ

Показано одно из направлений деятельности научных сотрудников, которые касаются сбора музейных предметов во время работы с посетителями, подававшими в музей запросы на поиск информации о погибших в период Великой Отечественной войны родных.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов, комплектование музейных фондов, поиск погибших и пропавших без вести, извещение о гибели.

© Volodymyr RUHAL

MATERIALS OF THE DECEASED PERSONS AS A RESULT OF SEARCH WORK ON REQUEST FROM THE PUBLIC IS THE SOURCES OF ACQUISITION OF FUNDS OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE HISTORY OF THE GREAT PATRIOTIC WAR OF 1941 – 1945

The Memorial complex «The National Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941 – 1945» for many years has been working on gathering materials of the participants of the most tragic event of the twentieth century – the Second World War 1939 – 1945. Sources of acquisitions of such materials are variety: from a purchase from the collectors to the business trip during which the work is underway with veterans and their families, and there are also materials that most of people has transferred to the museum. The latter option particularly became an active development when the museum gathered within its walls the documents for fallen soldiers who have been called up from the territory of Ukraine and which have been stored in the recruitment offices of Ukraine. The fund of documents consists of fallen soldiers' notifications of death, alphabetical accounting books of sent death notifications, personal lists of dead and missing persons, correspondence with search for dead.

Having collected the documents from the register of dead persons the museum has committed itself to respond to requests of providing information about the search of fallen soldiers; in addition on the base of the fund the museum creates the nationwide electron basis of dead persons during the Second World War 1939 – 1941.

Today the museum has received hundreds of requests from all over Ukraine and foreign countries including the post-Soviet in which the basic request is to provide information about the deceased in the Great Patriotic War and World Wars.

Each request is worked through by the museum staff in detail; the contact is established with the applicants. During communication with applicants often turns out that they have materials of died during the war (photos, letters, things) that they pass to the museum with words of gratitude.

Thus, researchers of the museum during 2008 – 2014 while working with queries has collected the materials which not only joined the museum fund collection, but also help to highlight the little-investigated or falsified moments of the war.

Keywords: World War II 1939 – 1945, The National Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941 – 1945, acquisition of museum collections, the search for the dead and missing, notification of death.

ОСВІТНЬО-ПОПУЛЯРИЗАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В СВІТІ

УДК 37.014.5(438)«654»

© Людмила РИБЧЕНКО

ОГЛЯД СУЧАСНИХ ОСВІТНІХ ПРОГРАМ ПОЛЬЩІ З НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Проводиться аналіз освітніх проектів Польщі. Представляються окремі програми серед тих, які постійно діють у країні. Усі вони мають свої постійні назви, логотипи, зрозумілі правила та широко представлені в Інтернеті на сайтах організаторів.

Ключові слова: освітній проект, освітня програма, Польща.

Наприкінці ХХ ст. після повалення комуністичного режиму в Польщі розпочався процес суспільної трансформації, подолання тоталітарного минулого. У країні значно зріс запит на формування нової, національної політики історичної пам'яті. З прийняттям рішення про євроінтеграцію держави та входження її до євроатлантичних структур це питання ще більше загострилось. Стало зрозуміло, що, не розраховувшись із минулим, з історією, неможливо будувати нову ідентичність. Такі повноваження були передані створеному в 1999 р. Інституту національної пам'яті Польщі (Instytut Pamięci Narodowej – IPN), який став локомотивом перетворень у суспільстві в багатьох напрямках. З часу створення ним було проведено понад 400 виставок, 500 конференцій, 200 конкурсів для молоді, а також видано понад 1 200 книжок та монографій. Щомісяця видається науково-популярний журнал «Pamięć.Pł». IPN також широко представлений в Інтернеті; має свою веб-сторінку, телебачення, 20 освітніх інтернет-порталів.

Проте найбільш важливою в його роботі є діяльність, спрямована на публічну освіту громадян, виховання патріотичних, демократичних та загальноцивілізаційних принципів спільноти, формування самосвідомості суспільства та його національної ідентичності. Більшість проектів – це освітні програми для школярів та студентів, основні завдання яких полягають у тому, аби навчити молодь відповідати за свою країну, шанувати героїв, пам'ятати жертви, знаходити у пересічних людях та членах своїх родин приклади для наслідування, сприймати сучасність крізь призму минулого. Не менш важливою метою є також заохочення юнацтва до власних історичних пошуків.

Нині в Польщі на державному рівні затверджена обов'язкова участь учнів гімназій в одному із запропонованих історичних освітніх проєктів, які є постійними й реалізуються в тісній взаємодії державних управлінь освіти, IPN та польських музеїв усіх рівнів.

Найбільшою популярністю користується проєкт «Я розповім вам про вільну Польщу – зустрічі з живими свідками історії» («Opowiem ci o wolnej Polsce – spotkania ze świadkami historii»). Він передбачає зустрічі молоді зі свідками минулого – людьми, які брали участь у боротьбі з нацизмом, комуністичним режимом або зробили свій внесок у здобуття незалежності Польщі та розвиток її громадського суспільства. Під час розповідей юнаки та дівчата дізнаються не лише про загальний перебіг історичних подій, а й про безпосередню участь в них оповідачів. Через персональні долі, відчуття, оцінки подій молоді люди занурюються в атмосферу минулого. Автобіографічні історії навчають їх сприймати матеріал підручника не як абстрактний текст, а як конкретну подію, вони навчають життєвим цінностям та установкам, що дозволили свідкам історії вижити за екстремальних умов.

На основі записаного інтерв'ю створюється відеофільм, оригінальні речі оповідача слугують основою для презентаційної експозиції, а свідчення документуються у вигляді історичної нотації. Взяти участь у проєкті можуть будь-які школярі, об'єднавшись у команди.

Після реєстрації на сайті IPN, учасники проходять навчальний семінар, на якому фахівці з усної історії розповідають, як необхідно правильно будувати майбутнє інтерв'ю, які питання, у який спосіб та в якій послідовності ставити оповідачу, як підвести його до загальних висновків або зосередити увагу на деталях. Фахівці з відеотехніки навчають користуватися відеокамерою та пропонують майстер-клас з операторського мистецтва. Група учасників проєкту розподіляє між собою ролі в майбутньому інтерв'ю, а після зустрічі готує відео, тексти, експозиції та письмовий звіт про почуті історії. Спочатку результати роботи презентуються у школах, потім у Варшаві на платформах IPN та в музеях столиці.

Особливістю освітніх проєктів IPN є те, що переможцями стають всі учасники проєкту, які виконали завдання. Своєрідною нагородою є участь у фінальних сесіях. Зокрема, завершальний етап проєкту «Я розповім вам про вільну Польщу – зустрічі з живими свідками історії» передбачає зустріч учасників з відомими вітчизняними вченими та діячами культури. Завдяки спілкуванню з істориками, журналістами, керівництвом IPN молодь має змогу відчувати себе частиною наукової історичної спільноти своєї країни, а знайомство з новітніми фільмами з вітчизняної історії, їхніми авторами та продюсерами дозволяє сприяє долученню молоді до відеоіндустрії країни. Упродовж трьох днів фінальної конференції на інтеграційних семінарах, під час розвиваючих ігор учасники проєкту встигають потоваришувати між собою та надихнутися новими науковими пошуками. Відеоролики фінальних конференцій, прес-конференції, церемонії вручення

дипломів та подарунків розміщуються в Інтернеті та активно пропагуються організаторами на державних телеканалах. Найцікавіші фрагменти із записаних розповідей друкуються в солідному виданні «Розповіді свідків історії». Щороку куратори удосконалюють та популяризують вищезазначений проект. Наприклад, з 2015 р. кожен керівник групи (учитель) учасників може звіряти свій наступний крок у проекті за спеціальною звітною формою, розміщеною на сайті, та в режимі on-line отримати додатковий навчальний матеріал або індивідуальну підтримку репетитора-наставника.

Якщо попередній проект передбачає зустрічі з живими свідками історії, то проект «Каміння пам'яті» («Kamienie pamięci») покликаний знайти й популяризувати історії про пересічних громадян, які стали жертвами в боротьбі за незалежність Польщі. Це своєрідний пошук невідомих героїв в окремих місцевостях, родинах, осередках.

Учасники збирають інформацію про конкретну людину, причетну до заявленої щорічної теми проекту. Серед таких тем називалися: «учасники операції «Буря» 1944 року»; «діячі суспільно-політичного руху «Солідарність»; «церковнослужителі, які молилися за свободу Польщі в період її окупації в 1939 – 1989 роках» тощо. Учасники проекту намагаються виявляти будь-які «сліди пам'яті» про діяльність знайденого героя, що залишилися в їхній місцевості. Важливим етапом роботи є розробка найбільш привабливих форм популяризації таких постатей у місцевих громадах. Це можуть бути статті у пресі, виставки в музеях, лекції, пости в Інтернеті та на вулицях, брошури, вистави тощо.

Найвищою оцінкою діяльності учасників проекту є рекомендація експертів IPN місцевим громадам та органам влади ухвалити рішення й перейменувати вулиці, парки та інші об'єкти на честь «забутого героя» та відповідно ухвалення такого рішення. Усі роботи учасників розміщуються на порталі IPN, де, крім того, створюється віртуальна «Карта пам'яті» – позначення нововіднайдених регіональних історичних постатей.

Створення віртуальних пам'ятників, карт, постів – дієвий інструмент популяризації історичних подій через залучення до їхнього «будівництва» широкого кола громадян, зокрема молоді. Участь у цьому проекті дає змогу кожному учаснику відчути себе частиною великого народу, єдиної спільноти, яка має власну історію й впевнено крокує у своє майбутнє. Цей інструмент консолідації суспільства використовується не лише в освітніх проектах, а й під час національних пам'ятних подій. Зокрема, 1 березня, коли у Польщі відзначається національний день пам'яті «Проклятих солдатів» (Narodowy Dzień Pamięci «Żołnierzy Wyklętych») – польських воїнів антикомуністичного післявоєнного підпілля. Крім урочистої зміни варти біля могили Невідомого солдата у Варшаві, загального богослужіння за полеглими та інших урочистих заходів, усім громадянам пропонується зайти на відповідний сайт і взяти участь у будівництві пам'ятника «Проклятим солдатам» – покласти свою символічну віртуальну цеглину. Як правило, наприкінці дня пам'ятник уже споруджено.

В останні два роки в цій акції взяли участь понад 50 тис. інтернет-користувачів. Щороку IPN оголошує серед усіх охочих конкурс на проект нового монумента. Переможець отримує не лише віртуальну візуалізацію свого задуму, а й грошову винагороду.

На широке коло пересічних громадян Польщі розрахований і загальнонаціональний освітній проект «Охоронці наших вулиць» («Patroni naszych ulic»), відповідно до якого юнацька молодь виступає як провідник та популяризатор. Метою проекту є донесення інформації до кожного її мешканця або працівника про життєвий шлях та внесок у вітчизняну історію особи, на честь якої названо ту чи іншу вулицю. Серед окремих осіб, іменами яких названі вулиці, є багато постатей, пов'язаних з боротьбою за незалежність та свободу Польщі в ХХ ст. В IPN готують та публікують брошури про життєвий шлях цих людей та їхню боротьбу. Молодь організовується в гурти для розповсюдження брошур по квартирах, офісах, проведення роз'яснювальних бесід із мешканцями і працівниками місцевих компаній. Наразі видано 25 тематичних брошур. Проект має не лише загальноосвітнє значення, а й покликаний навчити громадян пишатися своїми героями та відповідально ставитися до життєвого простору своєї громади.

Яскравим прикладом результатів такої діяльності є історія, пов'язана з пам'ятником братерства радянсько-польської зброї, спорудженому в столиці Польщі в 1945 р. Місцеві мешканці називали його «пам'ятником чотирьом сплячим». Декілька років тому монумент було демонтовано у зв'язку з будівництвом нової гілки метро. У 2014 р. планувалося повернути пам'ятник на попереднє місце. Та коли влада розпочала цей процес, у суспільстві виникли палкі дискусії стосовно доцільності такої споруди в місті. З'явилася брошура «На що дивляться четверо сплячих?», у якій розповідалося, що пам'ятник стояв на Вільнюській площі, названий на честь столиці Литви, де у 1991 р. радянську зброю було обернено проти мирних громадян після проголошення про вихід Литви зі складу СРСР. Також відкриття пам'ятника збіглося з 75-ю річницею вторгнення СРСР на Польщу 1939-го року. Підготовлену брошуру вручили всім мешканцям прилеглих вулиць, і справа стала резонансною. До акції долучилися ЗМІ, і, нарешті, було досягнуто спільне рішення – відмовитися від відновлення пам'ятника братерства радянсько-польської зброї.

Якщо про події Другої світової війни та життя мирних громадян під нацистською окупацією польські учні досить багато знають зі шкільних уроків, численних фільмів, спогадів тощо, то скласти уявлення про механізми дії репресивної системи КДБ у радянизованій Польщі їм буває доволі складно. Відповісти на ці запитання покликаний проект «Що зберігається в архівах IPN?» («Co kryją archiwa IPN?»). Уже йшлося про те, що Інститут національної пам'яті Польщі не лише просвітницька установа, а й головний люстраційний орган й один із найбільших архівів країни, у якому налічується низка регіональних філіалів та зберігаються мільйони документів з історії Польщі ХХ ст. Якщо всі справи архіву

IPN викласти в один ряд, то протяжність його сягатиме близько 90 км. Основна частина архівного фонду – матеріали апарату безпеки Польської Народної Республіки (ПНР). Так, в архіві зберігаються 12 млн карток, які стосуються 5 млн осіб, 4 км складають паспортні справи на кожного громадянина, який виїжджав із ПНР. Зокрема, відомий дисидент і політичний діяч, уродженець Львова Яцек Куронь (1934 – 2004 рр.) тут «представлений» 623 справами з документами, світлинами, кінострічками, знятими працівниками спецслужб. Увесь цей обсяг матеріалів наочно свідчить про масштаби тоталітарної машини в радянській Польщі.

Сучасна польська молодь має можливість наочно й предметно ознайомитися з цією стороною життя ПНР, методами діяльності спецслужб. Проект «Що зберігається в архівах IPN?» складається з двох частин. Спочатку учасники ознайомлюються з масштабом та видами документів архіву IPN, а потім мають змогу самостійно прочитати копію однієї з персональних справ. На вибір пропонуються кілька справ на відомих польських діячів, лідерів профспілок тощо. Гортаючи сторінки матеріалів спостереження, звіти працівників таємної поліції, доноси, резолюції, накази тощо учні дізнаються, яким нестерпним було життя громадян, що мали інші політичні переконання в тоталітарній країні; яких утисків та переслідувань зазнавали люди за прагнення вільно висловлюватися та думати: їх прослуховували на кухнях, у спальнях, позбавляли засобів для існування, дітям забороняли навчатися тощо. Проте вони не припиняли відстоювати свої права. Після ознайомлення з персональними справами учасники проекту обговорюють прочитане з викладачами. До їхньої свідомості доводиться думка про реальні масштаби контролю та втручання репресивної системи в життя громадян тоталітарних країн та про необхідність захисту демократичних прав і свобод.

Вивчаючи персональні документи, читач має можливість уявити себе на місці тієї чи іншої особи, відчути заподіяні їй утиски та випробувати завдані удари, а також зіставити свої можливі дії в тій чи іншій ситуації зі вчинками історичного персонажа. Такі самі можливості дають історичні реконструкції, що широко проводяться як на місці історичних подій, так і у площинах виставок або музейних експозицій. Найпопулярнішими в Польщі є реконструкції героїчної оборони польського гарнізону на Вестерплате (Westerplatte) – на півострові Балтійського моря поблизу Гданська, звідки 1 вересня 1939 р. Німеччина розпочала наступ на Польщу. До своєї вимушеної капітуляції гарнізон зміг протриматися впродовж 7 діб. Цю реконструкцію польський музей Другої світової війни (м. Гданськ) проводить безпосередньо на місцях боїв, залучаючи акторів та використовуючи сучасні спецефекти, освітлення тощо. У Варшаві до роковин Варшавського повстання відбувається міська гра з реконструкцією окремих подій. Для учасників гри друкуються спеціальні карти та схеми їхніх дій, а для спостерігачів – копії газет, листівок того періоду. Популярними є також екскурсії до Варшавської в'язниці гестапо, у якій виконувалися смертельні покарання, та інші історичні реконструкції.

Ще одним засобом реконструкції є настільні ігри. Здавалося б, такий вид проведення дозвілля вже давно минув, проте працівникам IPN в Польщі вдалося повернути цікавість до них. Вони стали історичними, створеними на реальних подіях, із залученням конкретних постатей і фактів. Хітом стала гра «Черга» («Kolejka»), що демонструє, як жили поляки в 1970-ті рр. у комуністичній Польщі, зокрема відображає характерні на той час труднощі з нестачею товарів.

У грі беруть участь від двох до п'яти осіб віком від 12 років. Переможцем стає той, хто першим «купить» 10 «товарів» з переліку найменувань: м'ясні консерви, чай, кава, туалетний папір, меблі, туфлі, одеколон, магнітофон тощо. Завдання ускладнюється тим, що полиці прилеглих магазинів, яких у грі п'ять, порожні. Гравці мусять відправляти «членів своїх родин», які позначені кольоровими дерев'яними фігурками, стояти в «чергах» за товарами. «Покупці» чекають, не знаючи, у які саме магазини будуть доставлені потрібні їм товари. Потім розкриваються картки доставки. Товари дістаються саме тим, хто виявиться ближче до дверей крамниць. До того ж, у ході гри може несподівано з'ясуватися, що магазин закритий або речі на складі закінчилися. Також у гравців є спеціальні картки, які або допомагають, або ускладнюють купівлю товарів. Наприклад: «Мати з маленькою дитиною», «Вас тут не стояло», «Товари з-під прилавка» або картка з підказкою від знайомого партійного чиновника, у який саме магазин надійде товар. До комплекту гри входять два документальні фільми.

Перше видання «Черги» коштувало 26 злотих, однак на Інтернет-аукціонах його ціна зросла до 350 злотих. На цей час продано 100 тис. комплектів «Черги». Гра має 10 мовних версій, зокрема й японську. Оскільки IPN не зміг власними силами задовольнити наявний попит на гру, у 2014 р. він був змушений продати ліцензію третій стороні.

Популярністю серед молоді користуються також настільні ігри, присвячені подіям Другої світової війни. Гра «111. Тривога для Варшави» реконструює повітряну оборону Варшави проти наступальних сил Люфтваффе в 1939 р. Польські пілоти не мали жодної можливості відстояти столицю. Та попри нерівну боротьбу, авіатори вистояли впродовж тижня, знищили понад 40 німецьких літаків. У грі два учасники – німецький і польський пілоти. Перший наступає й врешті-решт перемагає, другий намагається якомога довше чинити опір. Гравці по черзі змінюють ролі, у результаті перемагає той, хто більше часу протримається в повітрі, захищаючи небо Варшави. До комплекту гри входять додаткові інформаційні матеріали про реальних учасників історичних подій, зразки літаків та озброєння, які вони використовували.

Досить легкими й надзвичайно інформативними є ігри серії «Знай знак» («ZnajZnak»). Суть гри полягає в тому, що на картках зображені різні знаки, які гравці по черзі повинні правильно назвати або знайти один спільний символ. Гра навчає розпізнавати символічні для польської історії знаки, постаті, дати, місця, об'єкти тощо. Крім комплектів, присвячених вирішальним подіям, зокрема Другій світової війни, польсько-радянській війні 1920 р., також видаються ігри-знаки

з вужчої тематики. Наприклад, у 2014 р. до 70-ї річниці битви під італійським містечком Монте-Касіно з'явилася однойменна гра («ZnajZnak – Monte Cassino»).

У січні – березні 1944 р. війська союзників, до складу яких входив другий корпус польської армії під командуванням генерала Андерса, прорвали в Італії лінію німецьких укріплень, відому як «Лінія Густава», й оволоділи Римом. Однією з вирішальних сутичок став штурм гори у місцевості Монте-Касіно, де розміщувався католицький монастир. Це була кривава битва, яку історики називають «Італійський Сталінград». У виснажливих боях загальні втрати становили понад 100 000 осіб. На картках гри зображені портрети командувачів різних сторін, зразки військових знаків розрізнення, прапорів, нагород тощо.

Завершуючи огляд освітніх проектів Польщі, слід наголосити, що у статті представлені лише окремі програми з тих, що постійно діють у країні. Їхня загальна кількість та тематика набагато ширші. Кожен учень може підібрати для участі в грі проект згідно зі своїми потребами, здібностями і можливостями. Усі програми мають свої постійні назви, логотипи, зрозумілі правила. Історичні освітні проекти Польщі широко представлені в Інтернеті на сайтах організаторів, а також у Facebook, YouTube та ін. Участь у них не лише розширює знання про походження й наслідки тоталітарних систем, а й озброює практичними навичками. Це цікавий контент для дослідження й корисний досвід для наслідування.

© Людмила РЫБЧЕНКО

ОБЗОР СОВРЕМЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОГРАММ ПОЛЬШИ ПО НОВЕЙШЕЙ ИСТОРИИ

Проводится анализ образовательных проектов Польши. Представляются отдельные программы среди постоянно действующих в стране. Все они имеют свои постоянные названия, логотипы, понятные правила и широко представлены в Интернете на сайтах организаторов.

Ключевые слова: образовательный проект, образовательная программа, Польша.

© Ludmila RYBCHENKO

REVIEW OF CURRENT EDUCATIONAL PROGRAMMES OF THE POLAND OF THE MODERN HISTORY

Was made the analysis of educational projects in Poland. Represented by separate programs for those who are constantly operating in the country. They all have their regular names, logos, clear rules and widely available on the Internet site of the organizers.

Keywords: educational project, educational program, Poland.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

© Олександр ЛИСЕНКО,
© Михайло КУНИЦЬКИЙ

«ПРО ВСЕ НАЙБІЛЬШ ЗНАЧУЩЕ І ЗНАЧИМЕ...»

[Рецензія на монографію: Борчук С.М. Українська енциклопедична традиція ХХ ст.: проекти, виконавці, перспективи дослідження / С.М. Борчук. – Івано-Франківськ, «Лілея-НВ», 2014. – 604 с.]

Сучасні тенденції розвитку інформаційного суспільства змінюють усталене уявлення про джерела наукової інформації – друковані видання поступаються місцем електронним універсальним енциклопедично-довідковим Інтернет-ресурсам, які працюють у режимі вільного редагування користувачами. Поряд із позитивними наслідками цього процесу (відсутність обмежень у кількості статей, низька залежність від поточної політичної кон'юнктури, можливість постійного редагування та уточнення змісту) слід констатувати той факт, що в основі подібних ресурсів лежать саме друковані видання попередніх історичних періодів (зокрема, й радянського). На сучасному етапі практично не применшується роль паперових енциклопедичних видань. Навпаки, безупинно триває робота різних науково-дослідних інститутів НАН України, громадських наукових об'єднань, комерційних структур зі створення найрізноманітніших енциклопедичних видань. Автор рецензованого дослідження цілком справедливо зазначив, що національна енциклопедія (універсальна чи з певної галузі знань) – це візитна картка держави, сума знань про історію, економіку, політику, культуру, побут, населення, найвизначніших представників її народу, власне – про все найбільш значуще і значиме на її території в різних сферах людської діяльності.

Упродовж століть виробилися певні енциклопедичні традиції, усталені норми та підходи до складання енциклопедій. Відомі як загальноприйняті так і окремішні норми створення таких видань, що часто залежить від рівня розвитку технічного прогресу, суспільно-політичної кон'юнктури, а також розвитку наукових знань. В історії нашої держави траплялися надзвичайно складні періоди. Позбавлення власної державності та вплив імперських, а згодом і тоталітарних ідеологічних догм на творчий процес науковців-енциклопедистів досить часто заважали творенню й реалізації багатьох енциклопедичних проектів. Однак непереборне бажання творити, а також інтелектуальний потенціал людей своєї справи сприяли створенню енциклопедій високого рівня і в дорадянську добу, і

в період УРСР. Мали місце й енциклопедії, укладені представниками української західної діаспори. Робота над різного роду енциклопедіями, яка спирається на нові технічні можливості, досягнутий розвиток наукових занять та попередні енциклопедичні традиції, триває й нині. За даними Книжкової палати України, за останні 5 – 7 років видавництва нашої держави надрукували близько 600 найменувань книжкових видань із грифом енциклопедії чи енциклопедичного довідника. Отже, як бачимо, у справі енциклопедистики успіхи України досить промовисті, тепер на часі ретельне вивчення та адекватне осмислення української енциклопедичної традиції ХХ ст. Українська енциклопедистика – це величезний пласт нашої історії, сотні непересічних персоналій (науковців, істориків, державних управлінців, громадських діячів), багатомірна ілюстрація різних історичних епох. За дослідження вітчизняної енциклопедичної традиції, вивчення енциклопедичних проектів, життєвих доль їхніх виконавців узявся івано-франківський учений із багатолітнім науково-педагогічним досвідом Степан Миколайович Борчук. Назва його монографії, на наш погляд, повною мірою віддзеркалює всі грані досліджуваної проблеми, а лаконічна анотація до роботи зацікавлює читача поринути у вивчення авторського доробку.

Монографія С.М. Борчука складається з восьми розділів, у яких розглядаються енциклопедичні проекти: «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1909 – 1916 рр.); проекти УАН – ВУАН 1920-х – початку 1930-х рр. – «Біографічний словник діячів України» та «Енциклопедичний словник»; «Українська Загальна Енциклопедія» (1930 – 1935 рр.); три спроби підготовки й видання «Української Радянської Енциклопедії» (1927 – 1934 рр.; 1944 – 1947 рр. та, нарешті, успішний – 1957 – 1965 рр.). Приділено увагу й еміграційно-діаспорній «Енциклопедії українознавства» В. Кубійовича. Варто відзначити, що аналіз енциклопедичних проектів, причин їхніх невдач і успішного завершення поєднуються із залученням значного біографічного матеріалу, який увиразнює розповідь про їхніх ініціаторів і виконавців.

Монографія Степана Миколайовича Борчука містить і методологічний розділ. Досить часто в монографічних роботах виклад історіографії та аналізу репрезентативності джерел намагаються подавати в короткому, схематичному викладі. Специфіка дослідження С. Борчука унеможливорює використання такого підходу, адже без аналізу використаних джерел досить складно пояснити особливості енциклопедичної роботи, висвітлити всі її грані. Низка матеріалів, використаних у дослідженні, взята з відомчих архівів: Наукового архіву Інституту історії України НАН України, Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка та ін. Пояснення того, яким чином там опинилися матеріали, які особливості вони мають, як оформлені, наскільки інформативні – усе це становить одне або навіть кілька суміжних дослідницьких завдань. У цілому ж текст та відповідні посилання в монографії засвідчують, що дослідник опрацював джерела із фондів ЦДІАК України, ЦДАВО України, ЦДІАЛ України, ЦДАГО України, які мало використовували до цього.

Ознайомлення з авторським аналізом історіографії проблеми та загальним текстом монографії переконують, що науковановизнапраці Степана Миколайовича Борчука полягає в тому, що у вітчизняній історіографії це фактично перша спроба розкрити зміни в українській енциклопедистиці впродовж усього періоду існування цього наукового явища, вписати національні традиції у цій справі в загальноцивілізаційний контекст, простежити залежність енциклопедичного питання від суспільно-політичного режиму та інших характеристик історичної епохи.

Структура роботи відповідає творчому задуму дослідника й внутрішній логіці завдань. Автор дотримується хронологічного принципу викладу матеріалу. На наш погляд, це цілком виправдано й дає можливість розкрити історію енциклопедичної справи. Кожен з етапів розвитку енциклопедистики характеризується за подібною схемою, що охоплює висвітлення безпосереднього робочого процесу, ділового та міжособистісного спілкування між редакцією та авторським колективом, аналіз взаємодії «редакція – органи державної влади».

Монографічна праця густо «заселена» історичними персонажами, починаючи від авторів та книговидавців і завершуючи тими, чиї імена прикрасили шпальти енциклопедичних видань. При цьому розглядаються життєві долі цих людей, що надає тексту справді історичного характеру. Книга добре відредагована, легко читається. Ще однією її примітною рисою є міцний зв'язок основного об'єкта дослідження з історичним, суспільно-політичним контекстом, українським національно-визвольним рухом, процесом формування політичної нації.

Важливі дослідницькі інновації, що здійснив С.М. Борчук, виділимо те, присвячені проблемам методологічного та методичного характеру, інструментальним підходам і прийомам організації енциклопедичного матеріалу, його структуруванню й уніфікації. Окремі питання – матеріальне та фінансове забезпечення проектів – мають не лише пізнавальне, а й практичне значення. Щодо видань радянської доби, то у високому регістрі звучання перебувають такі аспекти, як ідеологічна цензура й легітимація тоталітарного режиму засобами й потенціалом енциклопедичних видань. Необхідною умовою творення комуністичного нарративу стала підготовка кадрів із відповідною психологією, світоглядом і професійними навичками.

Детально викладаючи основні вимоги до «Української Радянської Енциклопедії» 1944 – 1947 рр. у п'ятому розділі монографії, історик показує, які параметри лягли в основу її смислового конструкту. Згадуючи рідколегію й авторський колектив, С.М. Борчук наголошує, наскільки амбітний характер мав цей проект і яку місію виконував у річищі сталінської національної політики. У цій частині монографії реконструюються потаємні пружини ухвалення рішень та узгодження технологічних і технічних, а також кадрових питань.

У праці детально висвітлюються перипетії, пов'язані з матеріальною та фінансовою підтримкою «Української Радянської Енциклопедії» впродовж 1930 – 1940-х рр. на тлі геополітичної та економічної стратегії керівництва УРСР.

Дослідник знайшов типові причини невдач в організації роботи над «УРЕ» в 1930 – 1934 рр. і 1944 – 1947 рр., однак називає й певні відмінності.

Великий евристичний потенціал мають матеріали шостого розділу монографії «Українські енциклопедичні проекти 1930 – 1980-х рр. за межами УРСР». Незважаючи на те, що про ці закордонні проекти писали різні автори, проте найбільш комплексно на даний час висвітлити цей аспект української енциклопедичної традиції зміг саме Семен Миколайович Борчук. Автор рецензованої праці цілком справедливо відзначив, що західні енциклопедичні проекти мають низку спільних рис, спричинених не лише роботою в них одних і тих же авторів, а й загальним духом та науковою традицією. Передусім помітна антирадянська спрямованість, якої так і не змогли уникнути автори та редактори, незважаючи на всі спроби забезпечувати об'єктивність і неупередженість матеріалу. По-друге, це певна нерівномірність матеріалу, що висвітлює події та особливості розвитку Східної України й Галичини з помітним ухилом у бік останньої.

Розкриваючи в кількох розділах своєї монографії роботу редакції та авторських колективів для реалізації проекту «Української Радянської Енциклопедії», С.М. Борчук досить високо оцінив перший успішний етап роботи Головної редакції енциклопедії, створеної ще в 1957 р. Майже вісім років знадобилося творчому редакційному колективу на чолі з М.П. Бажаном для здійснення такого масштабного проекту, яким стала «Українська Радянська Енциклопедія», об'єднавши спільною ідеєю понад 5 тис. учених, митців та літераторів. Головній редакції «УРЕ» вдалося довести до логічного завершення справу, за яку безуспішно бралися її попередники в радянській Україні в 1927 – 1934 рр. і 1944 – 1947 рр. Степан Миколайович Борчук відкинув ідеологічний аспект її змісту і зазначив, що вихід «УРЕ» став знаковою подією для всієї української науки, всього українського суспільства, оскільки відтепер українці стали в один ряд із тими великими націями, які зуміли структурувати та викласти у формі енциклопедії не лише власні досягнення впродовж історії, а й результати розвитку людської цивілізації в цілому.

Аналізуючи енциклопедичні проекти 1960 – 1980-х рр. у прикінцевому, восьмому, розділі своєї монографії, автор цілком справедливо відзначив їхню успішність і значущість для всієї української науки. С.М. Борчук аргументовано довів, що співробітникам Головної редакції вдалося досягнути того, чого не могли зробити їхні попередники як у дореволюційній Росії, так і в радянській Україні 1930 – 1940-х рр. Вихід у світ не лише сімнадцятитомної «Української Радянської Енциклопедії», включно зі спеціальним томом 17 «Українська Радянська Соціалістична Республіка» (1957 – 1965 рр.), а й коротшого та доступнішого «Українського радянського енциклопедичного словника» (1966 – 1968 рр.; 2-ге вид. 1986 – 1987 рр.), двадцятишеститомної «Історії міст і сіл Української РСР» значною мірою задовольнили потребу суспільства в українськомовній енциклопедичній літературі (попри всі її відомі ідеологічні вади) й попит на

українознавчу регіональну тематику, яка в Радянському Союзі тривалий час була під негласною забороною. Логічним розвитком сімнадцятитомної «УРЕ» стала підготовка й видання галузевих енциклопедій – «Радянської енциклопедії історії України», «Енциклопедії народного господарства Української РСР» й «Української сільськогосподарської енциклопедії».

Як і кожне новаторське студювання, монографія Степана Миколайовича Борчука має деякі огріхи, серед яких ми виокремили певну сухість і схематичність загальних висновків, тавтологію в її змісті, назвах підрозділів. Звичайно, наукове дослідження має науковий характер і не допускає публіцистичного викладу, однак у ряді випадків вартувало б поміркувати над заміною деяких назв більш цікавими для читача формулюваннями.

Загалом монографічне дослідження Семена Миколайовича Борчука має комплексний і завершений характер, істотно збагачує наукові знання в галузі вітчизняної енциклопедистики та в загальному розвитку української науки й соціокультурного життя. Серйозність наукового доробку Семена Миколайовича підтверджує і добротне поліграфічне оформлення монографії, науковий апарат, розміщені додатки та детальний іменний покажчик.

НАШІ АВТОРИ

Борчук Степан Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ)

Калініченко Олександр Олександрович – науковий співробітник лабораторії факультету ВМС Одеської національної морської академії, капітан 1 рангу ВМС України у відставці (м. Одеса)

Карпов Віктор Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв (м. Київ)

Куницький Михайло Петрович – доктор історичних наук, директор департаменту розвитку торгівлі Міністерства економічного розвитку і торгівлі України (м. Київ)

Лисенко Андрій Андрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії, правознавства та методик навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (м. Переяслав-Хмельницький)

Лисенко Олександр Євгенович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України (м. Київ)

Пшенична Тетяна Олександрівна – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу з питань військових втрат України та історичної пам'яті про героїв війни Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (м. Київ)

Рибченко Людмила Вікторівна – кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідного відділу з питань військових втрат України та історичної пам'яті про героїв війни Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (м. Київ)

Ругаль Володимир Петрович – кандидат історичних наук, завідувач сектору науково-дослідного відділу з питань військових втрат України та історичної пам'яті про героїв війни Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (м. Київ)

Сіропол Володимир Олександрович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри загальної історії, правознавства та методик навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (м. Переяслав-Хмельницький)

Ухач Василь Зіновійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Тернопільського національного економічного університету (м. Тернопіль)

Фоміна Віра Петрівна – завідувач науково-методичного відділу Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», заслужений працівник культури України (м. Київ)

Чернявський Валерій Валерійович – кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Миколаївського обласного краєзнавчого музею (м. Миколаїв)

**МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС
«НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ
1941 – 1945 РОКІВ»**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,

П. Махцевіч (Польща), І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Т.В. Губань (коректор), О.В. Спасіченко (коректор),

С.В. Нікітіна (верстка), А.Ф. Малород (комп'ютерний набір)

УДК 355.48(430:47)

**Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 1 (7) /
Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945
років», Ін-т історії України НАН України. – К., 2015. – 150 с.**